

ИСТОРИЯ
НА
БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА

(ЧЕТИВА)

Съставил: К. Динков

ПРЕДГОВОР

Промените, които Св. Синод на Българската православна църква внесе преди три години в учебната програма на Духовната семинария, изостриха още повече нуждата от едно ръководство по История на Българската църква. Станимировата История на Българската църква, която десетилетия подред задоволяваше тази нужда, е отдавна изчерпана и вече значително остаряла. Тя не може да отговори на изискванията на новата семинарска програма и новата историческа наука. В нея важни църковно-исторически събития от съвременцата ни църковна история не са докоснати, а стари са разгледани незадоволително. Схематичният начин, по който се излагат много църковно-исторически събития в нея, без да бъдат обяснени, днес не може да задоволи любопитните семинарски питомци. А пък те не бива да бъдат привиквани, да се задоволяват от стари и негодни подходи за разясняване на църковно-историческото ни минало.

Настоящата работа е опит да отговори на нуждата от едно сравнително ново ръководство по История на Българската църква. До колко обаче тя отговаря на тази нужда, или стои далеч от нея, на тези питання ще дадат отговор други лица. Едно не би могло основателно да се оспори: нейното изграждане върху най-нови и научни съответни трудове на наши и руски професори. При съставянето ѝ са взети под внимание главно съответните трудове или части от тях на следните професори: Иван Снегаров, Протопрезвитер д-р Стефан Цанков, Петър Ников, Димитър Косев, Петър Мутафчиев, Васил Н. Златарски, Иордан Иванов, Евгений Е. Голубински, А. С. Державин и др. Използвани са също така историческите трудове на пловдивски митрополит Кирил, Димитър Цухлев, Симеон Радев и др. Всички използвани трудове са посочени в Кратка историография към ръководството.

Църковно-историческият материал е подреден с оглед да отговаря на целите на методическото обучение. Съществени събития из вътрешния живот на родната ни църква са разгледани в отделна глава на края на ръководството, за да може при нужда разглеждането им да бъде по-лесно изпуснато. Защото предвидените за обзор на целия църковно-исторически материал часове се оказаха недостатъчни. Те биха могли безспорно да бъдат разгледани и в хронологическата им и причинна връзка с външно-църковните събития, но в такъв случай при евентуалното им неразглеждане цялостна представа за външното развитие на Българската църква по-малко би могла да се състави. А за такава представа и нейното по-лесно оформяване не би могло да не държи сметка едно методическо обучение. Все със същата цел е даден в началото на ръководството и един кратък преглед на общественно-политическото и икономическо развитие на нашия народ. Новата семи-

У 1384/92-7

нарска програма не предвижда изучаването на Българска гражданска история, както това бе преди три години. А знае се, какво голямо значение има нейното изучаване за по-лесното и смислено овладяване на Българската църковна история. Важни църковно-исторически събития са свързани неразривно с предшествуващи ги обществено-политически събития и се обясняват с тях. Вместо такива обществено-политически събития да се разглеждат заедно с причинно обусловените от тях църковно-исторически събития, те се описват на кратко в отделна глава и представляват една цялост. Заучили тези събития предварително в тяхната хронологична последователност и условия за възникване, учениците биват вече подготвени за по-лесно усвояване на църковно-историческия материал, който е свързан с тях и е тяхна необходима последица.

Такъв подход към разгледани български църковно-исторически събития са усвоили и някои автори на научни трудове из тази област, като проф. Евгений Евсигниевич Голубински и проф. Иван Снегаров.

По такъв начин нашият Кратък исторически поглед върху политическото и икономическо развитие на българския народ, който би могъл да се изтълкува като излишен и представляващ едно отклонение от семинарската програма, в същност представлява само едно отделяне на обществено-политическия елемент от църковно-историческия, за да се изучи по-рано, по вече посочени съображения.

Смятам за свой приятен дълг да изкажа тук сърдечна благодарност на Преосвещения ректор на Духовната семинария, Епископ Тихон, който ми даде ценно съдействие за съставянето на този скромнен труд

15. II. 1953 г. — Сирни заговезни.

Черепиш.

От съставителя

У В О Д

1. Предмет, задача и определение на Българската църковна история като наука.

Българската църковна история като наука има за предмет осъществяването на Българска православна църква и нейното историческо развитие. Но понеже възникването на Българска православна църква е било предшествувано от редица обуславящи го исторически събития като: християнизирването на балканските славяни и българи, покръстването на княз Борис и българския народ, езическата реакция против покръстването и нейното смазване, без които то не може да бъде разбрано, то Българската църковна история разглежда и тези събития. В своето историческо развитие Българската църква е увеличавала своя диоцез, сменяла формите на управление и влизала в различни отношения с други църкви и общества.

Освен тези исторически явления, които имат чисто външен характер, Българската църковна история разглежда и явления от вътрешен характер. Към тези явления спадат: родни светии, ереси и събори против тях, езически обичаи и суеверия, инославна пропаганда и борбата против нея, религиозно-нравствена просвета и църковна книжнина.

По методологически съображения Българската църковна история трябва да включи в предмета си и един кратък преглед на обществено-политическото и икономическо развитие на българския народ, защото важни църковно-исторически събития се обясняват с предшествуващи ги събития от обществено-политически характер, а в основата на много от последните лежат икономически причини.

Задачата на Българската църковна история като наука е да ни даде явна и цялостна представа за историческите промени, които са станали с Българската православна църква от основаването ѝ до наше време, взети в тяхната хронологическа последователност и причинна връзка или условия за възникване.

Пред вид на така очертаната предмет и задача на Българската църковна история, ние можем да дадем следното определение за нея като наука: Българската църковна история е наука, която ни запознава с миналия живот на Българската православна църква, имаща неопценими заслуги за образуването, опазването и културното издигане на българския народ.

2. Извори на Българската църковна история.

Извори се наричат достоверните известия за миналия живот на Българската православна църква. Те се делят на неми и писмени. Към немите извори се отнасят: стари църкви, параклиси, молилни, утвари, икони, изображения, символи, кръстове, гробници, паметници, статуи,

мощи на светии и др., а към писмените: надписи, хрисовули, фермани, каталози, синодици, актове, протоколи, кодекси, жития, сказания, приписки, кондики, хроники, летописи, писма, дневници и описания на съвременници, новели и др.

Известни са например: Трите хрисовула на византийския император Василий II Българоубиец, дадени на охридския архиепископ Иоан; хрисовулът на император Михаил VIII Палеолог, който потвърждава дадените на охридския архиепископ права от Василий II; хрисовулите на български търновски царе, сръбски владетели и молдо-влашки войводи, дадени на български манастири; ферманът на Абдул Азис от 1870 г.; протоколът на извънредното заседание на цариградския събор от 870 г.; Синодикът на цар Борил от 1211 г.; Дюканжевият каталог на български архиепископи; писмата на папа Адриан II и Иоан VIII до българския княз Борис; отговорите на папа Николай I до кн. Борис; писмата на папа Инокентий III до цар Калоян; фалшифицираната XI новела на Юстиниан Велики; актове на събори в Охрид от 16 в.; търновски църковен кодекс от 18 и 19 в.; житието на св. Димитрий Солунски, св. Кирил и Методий, св. Климент Охридски, св. Наум, св. Иван Рилски и др.

3. Кратка българска църковна историография.

Малко са трудовете по Българска църковна история. Такива започват да излизат едва през епохата на българското възраждане. На борците против гръцката духовна тирания било необходимо да докажат, че българите са имали независима църква, призната от турските султани. И понеже спомените за неотдавна унищожената Охридска архиепископия, призната от всички турски правителства, са били още пресни в съзнанието на българските църковни дейци, то първите трудове са били посветени на тази част от историята на Българската църква. В 1859 г. бил издаден трудът на погърчения българин М. Димица под заглавие: „За това, което се отнася до автокефалната архиепископия Първа Юстиниана Охрид и България“. Целта на този труд била да посочи, че цариградският патриарх Самуил I Ханджери е унищожил неоснователно Охридската патриаршия. Една година по-късно излязла брошура, написана от Гавриил Кръстевич, носеща заглавие: „Отговор на речта на Каратеодори“, насочена против този патриархески представител, който отхвърлил исканията на българите на смесения събор от 1859—60 г. Тази брошура изобилствува с аргументи из историята на Охридската архиепископия (патриаршия), за да се докаже, че българските искания за независима Българска църква не могат да се считат като неканонични, защото се касае до възстановяването на незаконно унищожената от гърците Българска църква, а не до създаване на нова автокефална Българска църква. В 1867 г. руският архимандрит Леонид отпечатал труда: Архиепископия Първа Юстиниана Охридска и нейното просветно влияние върху южните славяни, българи и сърби, който труд е лишен от критичност. През 1869 г. Гавриил Кръстевич публикувал: Исторически изследвания върху Охридската и Ипекската архиепископия. За да докаже, че унищожаването на Охридската архиепископия е неканонично, авторът поддържа възгледа за тъждеството на Охридската архиепископия с архиепископия Първа Юсти-

ниана. В 1871 г. излязла в Цариград книгата: Позив на православния българин към православните християни, която имала за цел да защити фермана, смятан от гърците за антиканоничен и противоцърковен акт.

Първ научен труд по История на Българската църква е дал немският учен Захари фон Лингентал под наслов: Принос към историята на Българската църква, излязъл през 1864 г. Авторът отхвърля измислицата за тъждеството на Охридската архиепископия с архиепископия Първа Юстиниана. Охридската архиепископия според немския учен е продължение на първата Българска патриаршия със седалище в Преслав и Дръстър. По-пълнен курс по Българска църковна история се опитал да даде професорът от Харковския университет българинът Марин Дринов. Неговото съчинение, издадено във Виена през 1869 г., носи име: Исторически преглед на Българската църква от самото ѝ начало и до днес. Авторът не е проучил всички църковно-исторически извори, поради което прокарва погрешни възгледи. Например, той твърди, че Търновската патриаршия и Охридската архиепископия били в тесни отношения през времето на българския цар Иван Асен II (1218—1141) когато достоверни документи сведочат, че точно обратното е истина. Охридският архиепископ не признавал законността на търновския патриарх. Ценен принос към историята на Българската църква е дал професорът от Московската духовна академия Евгений Евсигниевич Голубински. Неговият: Кратък очерк на историята на православните църкви Българска, Сръбска и Румънска, Москва, 1871 г. не е загубил значение в много отношения и до ден днешен поради завидната си критичност и научност, с които е написан. В 1863 г. излязъл монографичният труд на Лавровски, посветен върху живота на братята св. св. Кирил и Методий. Авторът се стреми да докаже, че братята не са били католици, както подържали римокатолически учени. Голям интерес представлява книгата на Тодор Бурмов: Българо-гръцката църковна разпря, защото той е бил съвременник на описваните от него събития. Върху живота и делото на търновския патриарх Евтимий са писали проф. протопр. Ст. Цанков, Христо Попов и д-р Васил Славов Киселков. В 1902 г. излезе научният труд на немския учен Хенрих Гелцер: Охридската патриаршия — история и документи. Трудът е написан в строго научен дух. Ценни исторически трудове са: Софроний Врачански от Ал. Теодоров-Балан, Български старини из Македония от проф. Йордан Иванов, Паисий Хилендарски от проф. Боян Пенев, Св. Климент, епископ словенски, неговият живот и просветна дейност от Н. Л. Туницки.

Опит да напише пълен курс по история на Българската църква е направил Димитър Цухлев. Неговият грамаден труд: История на Българската църква, т. I, излезе в 1911 г. Трудът не може да се смята за достатъчно научно написан. В много случаи той представлява куп от научно необработен църковно-историчен материал. Нови и строго научни трудове из областта на Българската църковна история са трудовете на проф. Иван Снегаров: Кратка история на съвременните православни църкви, т. II; История на Охридската архиепископия; История на Охридската архиепископия — патриаршия; Св. Климент Охридски и др.; Българската църква от Освобождението до настояще време от проф. протопр. Стефан Цанков; Църковно-национални борби и постижения от проф. Петър Ников; Гавриил Кръстевич от М. Балабанов; Римокатоли-

ческата пропаганда в България от Н. Милев; Св. Иван Рилски и неговият манастир от проф. Йордан Иванов; Св. Кирил и Методий от д-р Васил Сл. Киселков; Где и как е бил заточен и умрял патриарх Евтимий и Как е бил разрешен българският църковен въпрос от събора от 870 г. от проф. Васил Н. Златарски. Ценни църковно-исторически материали се намират и в строго научния и огромен труд на проф. Васил Н. Златарски: История на българската държава, т. I, II, III; История на българския народ от проф. Петър Мутафчиев; Лекции по нова българска история от проф. Димитър Косев; Българското възраждане в Македония през 19 в. от Симеон Радев; История на България от проф. А. С. Державин и др.

4. Периодизация на Българската църковна история.

Крупни събития в историята на Българската църква дават основания, тя да бъде разделена на периоди. Набелязват се главно четири периода в историческото развитие на Българската православна църква. Първият период обхваща събитията от основаването на Българска православна църква (870) до падането на първото българско царство под властта на византийците (1018); вторият от падането на първото българско царство до унищожаването на Охридската архиепископия (1767); третият — от 1767 г. до 1870, когато е била учредена Българска екзархия и четвъртият — от учредяването на Екзархията до наши дни.

ГЛАВА I

ПОЛИТИЧЕСКО И ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

I. Кратък исторически преглед на политическото развитие на българския народ

1. Основаване и развой на българската държава.

Славяните, от които се образувала българската народност, живеели по северните склонове на Карпатите, от където неизвестно кога се спуснали на юг и завзели днешните области Трансилвания, Влахия и Молдавия. От тук, възползвани от войците, които Византия водила с перси и араби, те непрекъснато през VI и цялата първа половина на VII столетие нападали балканските ѝ владения. Цялото пространство от устиата на Дунав до южните крайнини на Пелопонес и от Мраморно море до далматинския бряг на Адриатическо море било осеяно с развалини. Както през време на по-раншните си нападения, така и при тези си нападения на Полуострова, не всички славяни всякога се връщали в поселищата си отвъд Дунав. Мнозина от тях оставали да живеят в обезлюдените балкански градове и села. Групи славянски заселници се образували на различни места в Полуострова още през последните десетилетия на VI в. В продължение на половин век числото на тези славянски заселници се увеличило до степен, че те наводнили целия Полуостров. Славяните се настанили не само в днешна Северна и Южна България, но заели и Македония, Средна и Южна Албания, Епир, Тесалия, Беотия, Атика, Пелопонес и близките до него острови. През втората половина на VII в. те представлявали такава гъста маса в Македония, че тя получила име „Славиния“, против която византийските императори Констанс II (641—668) и Юстиниан Ринотмет (683—711) водели войни.

Известни са имената само на някои от настанилите се славянски племена на Балканския полуостров. Според известия от гръцки произход в днешна Северна България са живели седем славянски племена, от които само на едно, северците, е запазено името. В западната част на Родопите са живели смолянците, а по средното и долно течение на Струма — струмците. В Халкидическия полуостров и в областта около Орфанския залив се заселили ринхините, а в Енидже-Вардарско, Воденско и Костурско — сагудатите. Техни северни съседи били драговичите, които населявали Мъгленско, Тиквешко и Мориовско. Битолско и Охридско били обитавани от берантите, Южна Албания и Епир от ваюнитите, а Тесалия от пелесантите. Славянските племена милинги и езерити заели Пелопонес

а браничевските областта зад Тимок и устието на Морава, която област по-късно получила българското име Браничево. Според стари немски летописи в днешен Банат, на отвъдния бряг на Дунав, живяло славяно-българското племе ободрити.

Балканските славяни не представлявали опасна сила за Византия защото живели разделени на много и малки племена, подобно на траките. Обединяването на тези племена в една държава и по-после в една народност с туранобългарите започнало към края на VII в. Туранобългарите, които живели между реките Дон и Волга, започнали към края на V в. да се предвижват към Дунав и да нападат византийската империя. Това продължило приблизително цяло столетие. От половината на VI до средата на VII в. (640) те се намирали под властта на аварите, от чието иго ги освободил техният кан (хан) Кубрат. След смъртта на Кубрата българската държава била разпокъсана от неговите пет сина. Един от тях Исперих напуснал своята родина и тръгнал със своята дружина на Запад. Отначало той заел местността (наречена тгъла, онглос, агъл, което значи заградено място) между Днестър, Прут, Дунав и Черно море (днешна Южна Бесарабия), а след това преминал Дунав и завладял, въпреки съпротивата на византийския император Константин Погонат (668—685), Малка Скития и Долна Мизия, населени със славянски племена. Така било турено началото на българската държава, която получила името на българите, а народността облик — на славяните, които били болшинство, когато дружините на Испериха не ще да са наброявали повече от стотина хиляди души с децата и жените. Сключеният мир между Испериха и Константин Погонат в 680 (81) г. узаконявал съществуването на българската държава.

Новооснованата българска държава си поставила за цел да обедини всички балкански славяни. През времето на Испериха източната граница на българската държава започвала от устието на река Днестър и Дунав, вървяла по брега на Черно море и достигала на юг от Варна; предпланините на Балкана; южната започвала от тук, вървяла по билото на Стара планина и ще да е достигала на запад до река Огоста и Искър; западната се движела по Огоста и ще да е достигала до село Хайредин, от където вървяла по западния окоп и достигала на север до Дунав. Северната граница не е известна. Въз основа на археологически данни трябва да се предполага, че тя е започвала на запад от с. Хитово, малко на юг от Турну-Северин, пресичала цяла Влахия и завършвала на изток край Дунав, няколко километра южно от град Браила. Трябва да се приеме, че на север от Дунав Исперихова България включвала Бесарабия, от която прабългарите нахлули в Малка Скития (Добруджа).

Столицата на Исперихова България се намирала в Плиска, която падала на северо-изток от днешния град Коларовград (Шумен). При Испериха и близките му приемници тя представлявала укрепен лагер.

След смъртта на Испериха управлявал Тервел (702—719), който произлизал от същия род Дуло и вероятно е бил негов син. Заради помощта, която е оказал на император Юстиниан II Ринотмет, за да си върне загубения престол, Тервел получил титлата кесар, а на България била остъпена областта Загора, която се намирала на юг от

Хемус (Стара планина), около днешните български градове Сливен, Ямбол и Айтос. След Тервела, в продължение на приблизително две десетилетия, българският престол е бил заеман от двама владетели, за чиято дейност няма никакви сведения. Единият от тях се наричал Севар, а на другия дори и името не е известно. Със Севара се свършил родът Дуло. Неговият наследник Кормисош бил вече от рода Вокил (Укил). През времето на този български кан Константин V Копроним започнал многобройните си военни походи срещу неукрепналата още българска държава. Българите били разбити и Кормисош поискал мир. Мирът бил сключен, но българите загубили областта Загора и южната граница на България наново се отместила негде по билото на източна Стара планина. Две години след сключването на мир с Кормисоша, Константин Копроним започнал военни действия срещу македонските славяни, чиито връзки с прабългарите, създадени още от времето на Тервел, му били добре известни. За да унищожи българската държава, нему било необходимо да обезвреди предварително славяните в Македония. Македонските славянски княжества били подчинени на Византия, без да получат каквато и да била помощ от българите. Кормисош се поминал, а неговият приемник Винех решил да се подготви за отбив на евентуален удар срещу неговата държава. Ударът не закъснял да дойде, но византийците претърпели страшно поражение в теснините на Берегавския проход. Винех не използвал победата си за настъпление на юг, поради което породил недоволство у много българи, които се вдигнали против него, и той заедно с мнозина видни представители от неговата династия загинал в 761 г. Българският престол минал в ръцете на младия, воинствен и храбър кан Телец, който произлизал от рода Угаин. В лицето на Телец взело връх онова течение сред българите, което било за настъпление срещу Византия. Щом заел властта, Телец дал заповед на войските си да настъпят на юг от Балкана. Двете армии се срещнали на Анхиалското поле. Българите загубили битката. Срещу кан Телец избухнало въстание, понеже за поражението при Анхиало смятали него за виновен. Той бил убит заедно със съветниците си боили, а на престола дошъл зетът на кан Кормисош Сабин (763). Той бил страхлив и направил опит да сключи мир с византийците. Тази постъпка настроила боилите против него, и той, бояйки се да не го последва участието на неговия предшественик, предал властта на Умара, негов довереник, и избягал в Цариград. Понеже Умар не се ползвал с доверието на народа, след 40 дневно управление бил отстранен от престола. Но и неговият приемник Токту не управлявал продължително. Срещу него се обявили мнозина, и той не могъл да се задържи на престола. Избягал в днешния Дели Орман, гдето бил убит заедно с брат си и много свои привърженици. И новият кан Баган, издигнат от противниците на Токту, извикал срещу себе си недоволството сред боилите, понеже бил миролюбив и поради това изпуснал един благоприятен момент да нанесе удар върху Копронимовата армия. Принуден да бяга от Плиска, когато дошъл във Варна, той бил убит от свои прислужници. През времето на Телерига (768—777), заел престола след кан Баган, бил сключен мир между България и Византия. След смъртта на Константин V Копроним, който заболял в Люле-Бурнас от

сибирска язва, България била спасена от външна опасност, но вътрешните борби в страната не престанали. Жертва на тези борби станал и Телериг, който в 777 г. избягал в Цариград и, след като се покръстил, въстъпил в брак с братовчедката на императрица Ирина. Какво е станало с него по-нататък, не е известно. При Кардама (777—803), приемник на Телерига, бил турен край на вътрешните борби в България. Това се обяснява до голяма степен с обстоятелството, че Лъв IV Хазар, приемник на Константин V Копроним, изоставил завоевателната политика на своя баща срещу България. През негово време славянското население добило силно влияние във вътрешните работи и управление на България. По този начин вече масата става фактор в държавния живот и влиянието на българското болярство бива отслабено. Българската външна политика сега се насочва по-осезателно към пресъединяването на южните и югозападни славяни. Кардам имал известен, макар и краткотраен, успех във войната срещу Константин VI, наследник на византийския император Лъв IV Хазар. Следствие на това бил сключен мир между двете страни и Византия се задължила да плаща данък на България. Големи успехи отбелязала България във войните си срещу Византия през време на кан Крум (803—814). Турил началото на нова династия, Крум причинил големи опустошения на византийската империя и отвел много пленници. Присъединил към България Средец (София) и прострял властта си до река Тиса. Неговият син Омуртаг (814—832) пресъединил областта Срем, която се намирала между река Сава и Драва и сключил 30 годишен мир с византийците. При княз Бориса (852—889), син на Пресиян, който пък е бил син на Омуртаговия син Звеница, България достигнала на Запад до град Раса (днес Нови Пазар), като включила в пределите си Западна Македония и Южна Албания до Адриатика (при Авлона). Борисовият син Симеон (893—927), поставен на мястото на неговия по-стар син Владимир (889—893), придвижил южната граница на българската държава до Солун и се провъзгласил за цар (Василевс) на българите и гърци, замисляйки да заеме мястото на византийския император. През Симеоново време в пределите на България влезли и славянските племена, които живели в областта между р. Ибър и Лим и още през IX в. успели да си създадат независима сръбска държава. Разширяването на българската държава означавало пръсване на прабългарския елемент и подготвяне на неговото асимилиране от широките славянски маси.

2. Упадък и унищожение на българската държава.

След смъртта на Симеона обаче (27 май 927 г.) българската държава започнала бързо да запада. Неговият приемник, син му цар Петър (927—969), бил кротък и миролюбив и попаднал под мощното влияние на византийския двор. Това зловердно влияние било насаждано главно чрез неговата жена Мария, внучка на византийския император Роман Лакапин. Византийските нрави и социално-политически строй, който си пробивал път в българската държава, довел до революционни движения и възстания. В 928 г. бил образуван заговор срещу цар Петра, в който участвувал и третият Симеонов син Иван, а в 930 г. избухнало възстание (в Струмската област), на чело на което застанал най-

старият Симеонов син Михаил, отстранен от престола по неизвестни причини. Заговорът и възстанието били жестоко потъпкани. След смъртта на цар Петра избухнало ново народно възстание в Западна България под водителството на четирмата братя Давид, Моисей, Аарон и Самуил, синове на комита (областен управител) Никола и жена му Рипсимия. Те откъснали една част от българските владения и турили началото на тъй нареченото Западно българско царство. Столицата на това царство се намирала в различни градове: Средец, Воден, Мъглен, Преспа и Охрид. Източното българско царство със столица Преслав било завладяно от руския княз Светослав, а в 972 г. от византийския император Йоан Цимисхи, който дошъл уж да освободи това царство от Светослава. Българският цар Борис II (969—972) и брат му Роман, синове на цар Петра, били отведени в Цариград, където цар Борис бил заставен публично да предаде царските си отличия (корона, багреница, червени обуца) на Цимисхи. Цар Самуил (976—1014) водил цели 38 години геройски борби против византийците за обединяване на България. Той успял да освободи цяла Дунавска България и да пресъедини към своята държава цяла Албания с Драч, славянските земи Зета, Травуния, Захълмие, Стара Сърбия и Южна Босна, Епир и Тесалия. Нахлул и в Пелопонес, но в 1014 г. в теснините на Беласица до град Струмица бил разбит от император Василий II (976—1025) и, не можейки да понесе страшното поражение и особено гаврите на византийците над неговите пленени и ослепени войници, починал на 6 октомври 1014 г. от удар. На следната година (1015) Самуиловият престол бил зает от Иван Владислав, син на Аарона. Той бил последният български владетел от това време. Столицата му се намирала в град Охрид.

3. Възстановяване на българската държава и нейното покръстване от турците.

Византийското владичество над българите продължило повече от столетие и половина. През това време западните българи вдигнали две възстания за отхвърляне на византийското иго: първото в 1040 г. под водителството на Петър Делян, който се представил за син на Гаврил Радомир, син и приемник на Самуил, а второто в 1073 г. под ръководството на болярина Георги Войтех и Константин Бдин, син на зетския крал Михаил. Първото възстание обхващало областта от Браничево и Бялград до Ниш и Скопие, а второто имало за център Призрен и Скопие. През последната четвърт от 12 столетие избухнало възстание и в Северна България. В 1186 г. братята Петър и Асен, боляри, чиито крепости се намирали по мъчнодостъпните търновски хълмове Царевец и Трапезица, подкрепени от куманите в днешно Влашко, успели да отхвърлят византийското иго и да възстановят българската държава в границите на днешна Северна България. Вследствие на възникналите междуособици във византийската империя и нейното атакуване от кръстоносците, братята Петър и Асен закрепили властта си и започнали да разширяват владенията си на юг от Балкана. В 1194 г. цар Асен присъединил София към България и пренесъл на следната година в Търново — столицата на възстановената българска държава, мощите на св. Иван Рилски. През времето на

Калоян (1197—1207) пък, по-малък брат на Петър и Асен, убити от българи, българската държава била уголемена с пресъединяването на Македония без Солун, част от Тракия, Призрен, Бялград и Моравско. Калоян водил успешни войни с византийци, маджари и кръстоносци. Не забравяйки жестокостите над безправния български народ, и тримата братя водили безпощадни войни против византийците. Калоян, подражавайки на император Василии II Българоубиец, се нарекъл гръкоубиец (ромеооктон). При приемника на Калоян **Борил** (1207—1218) територията на българската държава намаляла. От България била откъсната Македония, Родопската област и Северна Тракия с център Пловдив. През времето на **Иван Асен II** (1218—1241), син на Асен I (1186—1195), обаче тя възстановила своята мощ. Според негови признания и твърдения на други свидетели **Иван Асен II** владял голяма част от Източна Тракия (Одринско) без Цариград, Македония без Солун и св. Гора, Епир, Албания (до Драч) и Северозападна Сърбия с Бялград. Цариград и някои околни градове се намирали под властта на кръстоносците, но и те признавали и се покорявали на неговата сила, защото нямали друг цар. Такова величие и блясък България не достигнала дори при цар Симеон. Отбелязвайки с похвала неговия благ и високоблагороден характер, византийските летописци подчертават, че той бил любимец не само на „своите варвари“ но и на гърците. След смъртта на **Иван Асен II** (1241) обаче българската държава започнала да запада. **Каломан** (1241—1246), син на **Иван Асен II** от втората му жена, унгарката Ана, управлявал много малко време. Той поел управлението на страната едва седемгодишен и бил отровен, а **Михаил I** (1246—1257), брат на **Каломана** от третата жена (гъркиня) на **Асен II** — **Ирина**, дъщеря на епирския деспот **Теодор Комин**, която не ще да е била безучастна в отравянето на **Каломан**, поради несполучливите си войни с византийци и сърби, бил заставен да отстъпи на първите значителна част от Тракия и Македония. Положението на българската държава продължило да се влошава и при последните **Асеновци**: **Константин Асен** (1257—1277) и **Иван Асен III** (1277—1280). Кървавите династически борби, които се водили за българския престол, изтощили вътрешно България и довели до смяна на династията. След **Асеновци** идват **Тертеровци** (1280—1323) и **Шишмановци** (1323—1393). През времето на **Тертеровци** България била разорявана от междусобици и татарски нашествия. Тя се стабилизирала вътрешно и възправила още веднаж през първите десетилетия от управлението на цар **Александър** (1331—1371), който воювал с успех срещу Византия, подпомаган от своя зет (по сестра) **Стефан Душан** (1331—1355), който също водил война с Византия. Още приживе на цар **Александра**, обаче българската държава била разделена на три части: на търновско царство на чело с неговия престолонаследник **Иван Шишман** (1371—1393), видинско на по-стария му син **Иван Срацимир** (1371—1398) и черноморско деспотство на чело с **Добротича**, поради което по-късно турците нарекли неговите владения **Добруджа**. Двамата братя започнали вражда по между си, от която се възползвали турците и започнали да завладяват постепенно Софийската, Пловдивската и др. области, докато в 1393 г. под тяхната власт паднало и Търново. Четири или пет години

по-късно те смогли да завладеят и Видин. Така българският народ загубил втори път своята политическа независимост.

4. Движение против турското иго.

Турското иго, което било наложено на всички българи, довело до тяхното национално осъзнаване и сплотяване. Чувството на народно единство, засилено от оживените стопански връзки между българските градове и села от разни области, породило копнеж за политическа независимост. Докато врагът обаче вътрешно и външно бил силен, този копнеж намирал израз само в песни и приказки за родни юнаци и не могъл да тласне българите към въоръжено въстание. Щом военната мощ на Турция ослабнала и тя от втората половина на 16 в. започнала вътрешно да се разлага, балканските християнски народи пристъпили към революционни действия. Между сърби и българи започнало движение срещу турците веднага след първите победи на австрийското оръжие във войната от 1593 г. против Турция. На чело на движението срещу турското иго застанали видни дубровнишки търговци, ловчанският, русенският и шуменският епископ и търновският митрополит, комуто били подведомствени тези епископии. Освен сред българите от Северна България, почти едновременно революционно движение се зародило и в Македония, сред албанците, а така също и сред сърбите в Банат. Голямо участие в подготовката на общо балканско въстание взел охридският патриарх (грък или албанец) **Атанасий**, който действувал да се образува съюз между българи, сърби и други балкански славяни и ходил в Италия и Австрия да дири външна подкрепа за готвеното въстание. Патриарх **Атанасий** и търновският митрополит **Дионисий** ходили и в Москва със същата цел. Въстанието, което избухнало в 1595 г. във връзка със съюзните действия на влашки, молдавски и трансилвански войски и имало за център Търново, било жестоко потъпкано от турците. Много българи били избити, а около 16 до 60 хиляди отвлечени от власите или избягали във Влашко. Към края на 17 в., когато Австрия, Полша и Венеция започнали войни против Турция, сърби и българи наново се раздвижили. В 1688 г., когато Австрия завзела Бялград, избухнало **Чипровското** въстание, в което взели участие православни и католици. И това въстание било смазано. Градецът Чипровци бил опожарен, а голяма част от възстаналото население избягало във Влашко и Трансилвания. От тук то по-късно се преселило в Банат, където и сега живеят неговите потомци. След Чипровското въстание и масовото изселване на най-бедното българско население в чужбина, почти през целия 18 в. сред християнските народи не се забелязва масово революционно движение. Това се обяснява с факта, че почти през цялата половина на това столетие австрийци и руси не отбелязали никакви успехи във войната си срещу турците, а дори претърпели поражение. В замяна на това пък взело големи размери личното отмъщение. То намерило най-подходна форма на изява в хайдутството. Мирни селяни или граждани били заставени по различни причини да напуснат семейно огнище или бащин дом и да отидат в гората, за да дирят удобен случай за отмъщение на турски изедници и български чорбаджии. Имало хайдуту не само мъже, но и жени, които образу-

вали чети и отмищавали на турски злосторници. Хайдутите са възпети в чудно хубави песни от българския народ.

5. Борба срещу турците и освобождаване на България.

Към края на 18 и първата половина на 19 в. възстаническите движения в България били подновени. Това се дължи на успехите, които отбелязала Русия във войните си срещу Турция. Така например във войната, която започнала в 1769 г. и свършила през 1774 г. с Кючук-Кайнарджийския мирен договор, взели участие голямо количество български доброволци. Българи взели участие в подновената от Русия съвместно с Австрия през 1787 г. срещу турците война, която завършила с Яшккия мирен договор (1791). С това българи си спечелили умразата на турците, поради което много от тях били принудени да се изселят в Бесарабия и Южна Русия.

Възстаническите движения на българи зачестили във връзка и с национално-освободителните борби на сърби, гърци и отчасти румъни. Българите подпомагали тези борби по различни начини. След руско-турската война от 1828—29 г., която завършила с Одринския мир, в България започнали редица съзаклятия (завери) и възстания. Била образувана тъй наречената Велчова завяра и бойният отряд на капитан Мамарчев. Подготвяното в Търново възстание (1832) не избухнало, защото съзаклятиците били издадени и много от тях избесени без съд, но възстанието в Пиротско (1836), Берковско (1836), в Ниш (1841) и Видин (1850) избухнало. И тези възстания обаче били жестоко потушени. Българи действували в руската армия през време на Кримската война (1853—1856). Революционният подем в България се засилил особено много след тази война, когато тук били заселени кримски татари (1861) и кавказки черкези (1864). Появили се пламенни български писатели-революционери, които със слово и писания подкрепяли революционното движение. От Влашко започнали да нахлуват в България чети, които водели борба с турската войска. Известни са четите на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, Панайот Хитов и Филип Тотю. В Букурещ и после в България били основани революционни комитети. Раковски, Каравелов, Левски и Ботев са най-големите ратници за общо възстание против турците. Вследствие на тяхната революционна дейност и писания на 20 април 1876 г. избухнало по решение на Бълг. революц. организация Априлското възстание, което обхванало Средна-гора, родопските села Брацигово, Перущица, Батак и град Панагюрище в Средна-гора. Възстанието било зверски потушено, много българи избити и опожарени възстаническите центрове, но то не останало без значение. Турските зверски кланета в Батак и Панагюрище подбудили руския император Александър II да започне война с Турция. Тази война завършила с разгромяването на последната и сключването на Санстефанския договор (19. II. 1878 г.). Според този договор българският народ в пределите на Северна България и голяма част от Тракия и Македония възкръсвал за нов самостоятел политически живот. Берлинският договор от месец юли 1878 г. обаче разпокъсал възстановената дър-

жава. Той дал Северна Добруджа на Румъния; Македония и Одринско върнал на Турция; Моравско (с градовете Ниш, Пирот, Враца и Лясковец) оставил на Сърбия; от Северна Тракия — областта между Стара планина и Родопите с главен град Пловдив — била образувана автономна единица, която била наречена Източна Румелия, а от Северна България със Софийската област — Българско княжество, васално на султана. На 17/29 април 1879 г. бил избран за български княз Александър Батемберг, който бил офицер в германската армия. Неговото князуване било ознаменувано със съединението на Българското княжество и Източна Румелия през 1885 г. За да попречи на този акт, подбутната от Австрия, Сърбия обявила война на България, но младата българска войска успяла да се справи със завистливия съсед. Поради германofilската си политика княз Батемберг бил отстранен от българския престол (25. VIII. 1886), и на негово място бил избран Фердинанд Сакс-Кобург-Готски (на 2/15. VIII. 1887), който бил признат от Русия през 1896 г.

След разрешаването на въпроса за държавния глава българската държава пристъпила към разрешаване на Македонския въпрос. Този въпрос възникнал веднага след Берлинския конгрес. Будното българско население не могло да се помири с положението си на турски роб. Поради това още през 1878 г. избухнало Кресненското (в Горноджумайско) възстание. В Охрид, Прилеп и други градове се образували съзаклятия, а в 1893 г. била основана Македоно-Одринска революционна организация. На 20 юли (Илинден) 1903 г. избухнало в Битолския санджак възстание, а на 6 август (Преображение) същата година в Одринско. На следната година (1904) започнали да нахлуват в Македония сръбски и гръцки чети, които си поставяли за цел да погържат и посърбят тази област. Тези събития извикали младотурския преврат, който имал за цел да се справи с тази политика на сърби и гърци. Младотурската революция (11 юли 1908 г.) спряла гръцките и сръбски издевателства над мирното македонско население, но заплашителното държане на младотурското правителство спрямо своите балкански съседи довело до образуване на балкански съюз и обявяване на Балканската война (през октомври 1912 г.). Разгромяването на турската армия при Одрин, Лозенград и Люлебургас от българската армия наложи Лондонския мирен договор (17/30 април 1913 г.), според който на България се оставиха земите на север от линията Енос — Мидия. Спорът за Македония обаче извика между-съюзнишката война (от 16 юни 1913 г.), която завърши с катасстрофа за България. Нападната през тази война от турци и румъни, България биде принудена да приеме решенията на Букурещкия договор от 28 юли (10. VIII) 1913 г., според който Турция си възвърна Тракия, Румъния получи цяла Добруджа, а сърби и гърци получили почти цяла Македония. От тъй наречената Западна Тракия на България бяха оставени само градовете Гюмюрджина, Ксанти, Порто-Лавос и Деде-Агач, а от Македония — Пиринският край с градове: Петрич, Горна-Джумая, Разлог, Струмица, Мелник и Неврокоп. Тези големи териториални загуби от една страна и германofilската политика на цар Фердинанд от друга хвърлиха България и в първата световна война от октомври 1915 г., която завърши също така фатално за нацията на-

род. Поради това Фердинанд бил принуден да абдикира и на негово място дошел син му Борис III (1918 г.). С Ньойския договор от 27. XI. 1919 г. България бе лишена не само от т. н. Западна Тракия, но и от градовете Струмица, Босилеград, Цариброд и много села в Трънско и Кулско. Миротлюбивата политика на България помогна, тя да бъде освободена от плащане на репарации, с каквито бе натоварена от Ньойския договор, да се сдобие с редовна войска и да си възвърне Добруджа по мирен начин чрез преговори с Румъния (1940). Германо-филската политика на цар Борис III (1918—1943) и неговите съмишленици станала причина за въвличането на България и във втората световна война (1941) която завърши също така злополучно за нашия народ. От опасно положение, в което се намери след войната, България бе спасена от новото Отечествонофронтовско правителство, формирано на 9. IX. 1944 г. То ориентира веднага страната ни към Съветския съюз и неговите съюзници. Благодарение на закрилата, която Съветският съюз даде на България през време на мирния договор след втората световна война, тя можа да запази своята териториална цялост и държавен суверенитет. Ориентирането й към Съветския съюз доведе и до премахването на последната чужда династия и поставянето началото на Народна република България, която се зае да построи социализма у нас.

II. Кратък преглед на икономическото развитие на българския народ

1. През епохата на първото и второто българско царство.

Балканският полуостров лежи в източната половина на Средиземноморието. През него минавал старият търговски път, който свързвал Азия с Европа. Това местоположение на Балканския полуостров и големите му подземни и надземни богатства създали твърде отдалвна изгодни условия за широко развитие на производителните сили и оформянето на особен общественно-политически живот. Подземните му богатства представлявали благоприятна почва за зараждането и развитието на рударството (добив на желязо, олово, мед и др.), многото му и богати пасбища за развитието на скотовъдството, а плодородните му полета, напоявани от много малки и големи реки — за развитието на земеделието. Четирите морета (Черно, Мраморно, Бяло и Адриатическо) и река Дунав, които мият бреговете му, свързват Балканския полуостров с големите центрове на европейската промишленост и култура и винаги улеснявали износа и вноса на производителното население. С това се обяснява факта, че още в древност по бреговете на Черно море са изникнали цветущи търговски центрове. Такива гръцки търговски центрове са били: Томи (Кюстенджа), Одесус (Варна), Калатия (Мангалия), Месемврия и др. Към тях принадлежала първоначално и Византия, основана в 658 г. от Мегарски изселници и превърнала се след 330 г. в крупен център за всесветска търговия, промишленост и култура. Връзката на Балканския полуостров чрез Босфора и Мраморно море с Азия, с нейните приказни в старо време богатства, направили от него с главния му център Византия естествена станция на забележителния търговски път от Азия за Европа и обратно.

От Византия този път (Виа Сигиндунум) отивал на Запад и минавал през Адрианопол (Одрин), Филипопол (Пловдив), Средец (София), Наисус (Ниш) и Бялград (Сигиндунум), т. е. през българска територия, която влязла в пределите на първото българско царство в 680 г. Това подигнало още повече цената на Балканския полуостров, който станал плац дарм за широко развитие на международния търговски капитал. С това се обяснява появянето на знаменитата древнеладска култура и изравняването на търговско-промишления център Византия, която станала през средните векове примамлив обект за завоевателните стремежи на източни и западни народи.

Благоприятните климатически, хидрографски и почвени условия в България, която възникнала на Балканския полуостров като първа славянска държава през втората половина на VII столетие, способствували да се развие земеделие, с което се занимавало не само селското, но и градско население. Главни селско-стопански култури, утвърдили се през разглежданото време, са били: пшеница, ечемик, овес и др. Освен това населението се занимавало с лозарство, овощарство, бубарство и др. Произвеждало се доста вино, за което може да се съди по закона на кан Крум, забраняващ пиянството. От техническите култури били известни на българите лена и коноп. През X в. лентъ бил най-главният артикул на българския внос в Константинопол. Като скотовъдци, славяните отглеждали главно овцата, едър рогат добитък и коне, като важна работна и военна сила. Българското законодателство предвиждало строги наказания за конекрадство. С добиваните от скотовъдството продукти — масло, сирене, мляко, месо и др. народът се хранел, а от кожите изготвял облекло, във връзка с което твърде рано се зародила домашна текстилна индустрия. Древните българи се занимавали и с отглеждането на пчели. Медът се употребявал за храна, а добиваният восък представлявал през X в. съществен предмет на българския експорт. Восъкът се употребявал главно за църковни нужди.

Занаятите се зародили у българите главно в домашната среда. На първо място между тях стои изготвянето на хляб и ястия. Брашно се добивало във водни мелници или с ръчни ромели. За водни мелници става дума през VIII в. На второ място стои изготвянето на облекло, което се правело първоначално от кожи и ръчно изработен плат. Това е било началото на кожената и текстилна индустрия. Големите нужди на двор, държава, духовенство и войска първоначално се обслужвали от чужди занаятчии и техници: гръци и араби. Те били първите строители на дворци, мостове, крепости и църкви. Чужденци били и първите художници. Изящни тъкани за нуждите на царския двор и боляри се доставяли от Византия и Дубровник. Разкошът на българския царски двор и боляри се описва от българския писател Йоан Екзарх (X в.).

Обработката на метали през разглежданото време в България е била рядкост. В градове и села обаче имало достатъчно хора, които извършвали поправката на домашния метален инвентар и църковни утвари. С течение на времето сред селяните се появили цели семейства, които започнали покрай земеделската си работа да се занимават и с изготвяне на предмети за нуждите на други. Така възникнали селски

стокопроизводители, разменници между града и селото. Първи закупчици на селско-стопанските произведения в България били италианските и дубровнишки търговци.

Изгодното положение, в което се намирала България на Балканския полуостров, дадо възможност да се зародят и утвърдят търговски връзки със съседните и отдалечени страни. Едно от условията за сключване на мир между Византия и българския кан Тервел (през 716 г.) било да се позволи на българските търговци свободно да търгуват във Византия. Княз Борис сключил търговски договор с Византия, а неговият син Владимир спрял доставката на сол за Моравия по искане на немския крал Арнулф, с когото се намирал в приятелски (съюзни) връзки. При княз Борис във Византия бил организиран специален пазар за българските произведения. Когато византийското правителство изместило този пазар в Солун, цар Симеон започнал военни действия с Византия. През времето на този български цар България достигнала небивал стопански разцвет. През нея минавала търговията между северна и средна Европа и византийско-арабския свят от земите около източното Средиземноморие. Християнството, което въвело българите в кръга на западните европейски народи, засилило търговските им връзки с тези народи. Река Дунав станала голям търговски международен път, а българските пристанища по Черно море се превърнали в необходимите нужни станции за руските кораби, които слезали от Днепър към Босфора. Някои от тези пристанища станали големи стоварища на чуждоземни стоки, които от тук се разпращали по други държави. Бялград, Дръстър, Малкият Преслав (Преславец, намиращ се на най-южния ръкав на Дунавската делта) станали големи търговски центрове. Когато руският княз Светослав видял Малкия Преслав, бил очуден от богатствата му и от разнообразието на произведенията, които тук се намирали: от Византия тъкани, злато, вино и различни овоши, от Чехия и Унгария сребро и коне, а от Русия кожи, восък, мед и роби. Дръстър (Силистра) съперничил с Великия Преслав по богатствата и броя на населението си, а Видин и Бялград не стояли по-назад от тях. Богати вътрешни български градове били: Средец, Скопие, Ниш, Охрид, Пловдив и др. Едни от тях се издигнали благодарение на обстоятелството, че се намирали на големите вътрешни търговски пътища, а други благодарение на обстоятелството, че били центрове на богати области.

През времето на цар Иван Асен II (1218—1241) между България и Дубровнишката република бил сключен търговски договор, по силата на който дубровнишките търговци добивали право да търгуват свободно из цялата ни страна. Михаил Асен (1246—1257), един от най-близките приемници на Иван Асен II, сключил в 1253 г. договор с Дубровнишката република (Рагуза), според който българските търговци свободно могли да внасят от републиката злато, златни изделия и други предмети.

Първоначално българската търговия имала характер на обикновен обмен на произведените предмети. Българите нямали монета и като средство за обмяна им служили волът и кожата. При Омуртага българите срещу един византийски пленник вземали два вола. През Х в. те обменяли в Солун жито срещу златни и други украшения.

2. През епохата на турското робство.

През това време България е била „житница“ на Турция. Българите по мнението на европейски пътешественици „хранели“ турската държава. България произвеждала висококачествено жито, главно в Дунавската област и Тракия, което жито по черноморските пристанища се изпращало в Цариград. През XV в. в Пловдивско и Пазарджишко, а отчасти и в Цариградско, започнало производство на ориз, който по качество не стоял по-долу от египетския и който се изпращал в Цариград и Трапезунд. От техническите култури през това време в България се произвеждали коноп (Софийско), лен (Родопите), а по-късно тютюн и розово масло. Висококачественият български тютюн от Енидже-Вардарско и Кърджалийско се изнасял през Бургас в Крим. Производството на розово масло било съсредоточено главно в Карлово, Казанлък, Пещера и Станимъка. Докато първоначално производството на ориз се намирало в ръцете на турското население, производството на розово масло било съсредоточено само в ръцете на българи. Промислен характер обаче то добило едва в началото на 19 в. и служило за износ.

През 16 в. в Пловдивско, Одринско, Кюстендилско и Серско се произвеждал памук, който се изнасял във Франция и други страни. С него търгували само българи. В началото на 19 в. габовски търговци закупували големи количества памук от Смирна и Галипол и го изпращали в Букурещ, Брашов, Будапеща и Виена.

Одрин, Търново и Свищов пък станали центрове за производство на коприна. В Одрин, където това производство било пренесено от Бруса, работели повече от 300 копринени стана. Доброкачествена коприна се произвеждала и в Стара-Загора, Чирпан и Казанлък, а по-долнокачествена в Хасково. Българската коприна отивала главно в Цариград.

През разглежданата епоха скотовъдството в България било значително развито. Българският едър и дребен добитък се изнасял в чужбина. Добруджа произвеждала пък голямо количество коне, които отивали главно за нуждите на турската армия. В Котел, Средни Родопи, Галичник (Македония) се отглеждали хубави овце. България добивала огромно количество доброкачествена вълна, която служила за нуждите на турската армия и се изнасяла в Германия и Венеция. Търговци на вълна били главно дубровничани. Поради значителния разраст на скотовъдството от България се изнасяло още месо, кожи и млечни продукти. В началото на 19 в. започнало да се развива тук и производството на гайтан, който се изнасял главно в Босна, Мала-Азия и Египет. Това производство се съсредоточавало в градовете Котел, Карлово, Калофер, Сопот и др. През XVIII в. от България се изнасяло голямо количество мед, който отивал главно в Цариград. Търново, Ямбол, Плевен, Свищов и други градове се славели с доброкачествения си восък, който се изпращал чрез Цариград във Франция.

Значително развитие добило в България градинарството, лозарството и овощарството. Българско вино се изпращало в Русия и Полша. Важни лозарски центрове били: Шумен, Варна, Русе, Видин, Силистра. В Самоков и Кюстендил се добивало желязо, което се изпращало в Сливен и служило за изработка на оръжие. В София и Одрин пък

от него се произвеждали гвоздеи и подкови, които намирали широк пласмент в Турция. В Анхиало се произвеждала морска сол, която се изпращала в Цариград. В приморските градове Созопол, Бургас, Анхиало, Месемврия и Варна се вършела търговия с дървен материал, а в придунавските градове Видин, Силистра и други през XVII и XVIII в. се добивала риба. Дунавската риба служила главно за вътрешна консумация, но често от нея се изпращала в Цариград и чужбина. Риболовството по крайбрежието на Черно-море се намирало в ръцете на гърци и турци.

През турско време в България достигнало голям разцвет занаятчийството. В Габрово, Търново, Шумен, Пазарджик и други градове се утвърдило касанството. Изготвели се големи количества консервирани месни продукти. Грамадно значение за стопанския живот на България имали абаджийството, гайтанджийството, терзийството, кожухарството, железарството (изработката на ножове, брадви, юфечи и др.), казанджийството, обущарството, дърводелството, бояджийството и др. Главни центрове за добив на аби били Копривщица, Габрово, Сливен, Котел и др. Първоначално шаяка се изработвал на дървен стан, но през 19 в. в Сливен и Панагюрище бил въведен железен стан. По-късно в Сливен възникнала и първата текстилна фабрика. През втората четвърт на 19 в. гайтанджийството било най-развитият клон от българската текстилна промишленост. Големи центрове за гайтанджийско производство били Сливен, Копривщица, Казанлък, Габрово, Карлово и Пирдоп. Дървеният чарк за произвеждане на гайтан през това време бил заменен с железен. Производството на аби, шаяци и гайтан извикало появата на бояджийство, тепавичарство, даракчийство и други занаяти. В Калофер, Карлово, Сливен, Котел и други градове се развило производство на килими. Когато била създадена редовна турска войска, в Цариград се образувала цяла колония от български абаджии и шивачи, които изготвяли дрехи за турската армия. Голям разцвет през първата половина на 19 в. достигнало мутафчийството, т. е. изработването на чували, въжета, чулове, козени пътеки, козаци и др. Все по това време значителни размери взела и металната индустрия: ножарство, казанджийство, кангаржийство, синджирджийство, налбантство, брадварство, чаркчийство и др. Център на тази индустрия станал град Габрово. В Казанлък и Карлово напреднало особено много казанджийството, защото били нужни казани за варене на розово масло. През първата половина на същото столетие се развило производство и на сапун и свещи. То било съсредоточено главно в Казанлък, Габрово и Търново. През втората половина на 19 в. българското земеделско и скотовъдно производство получило известен тласък. Засилил се износът на жито, кожи, дървен материал, пашкули и др. Данъчната политика на турското правителство обаче спъвала развоја на българското земеделско производство. Занаятите пък западнали, защото турският пазар бил завладян от произведението на западната машинна индустрия. Особено силно била засегната българската текстилна индустрия, чиито произведения от местна вълна били конкурирани от европейските вълнени и памучни платове. След Освобождението настъпват условия за нов разраст на всички отрасли в стопанския живот на българския народ.

ГЛАВА II

ХРИСТИЯНСТВОТО НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ДО ОСНОВАНЕТО НА БЪЛГАРСКА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА ВКЛЮЧИТЕЛНО

1. Християнството на Балканския полуостров до идването на славяните.

В днешна Македония, Гърция и Тракия християнството било утвърдено още през първите три века след Христа. Апостол Павел основал църкви в македонските градове Филипи (днес развалини на север от Кавала), Берия (днешният гръцки град Верия на юг от Воден) и Солун и в гръцките градове Атина и Коринт. За това ни свидетелствува книга Деяния на светите апостоли (гл. XVI и XVII) и отпращаните от него до филипийците, солуняните и коринтяните послания. За църквата във Филипи през втория век полагал грижи св. Поликарп Смирненски, който написал до нейните членове послание, а за църквата в Гърция се споменава в указа на император Антонин Пий (138—160), който забранявал да се предприема нещо ново против християните. Няма сведения за църквата в Берия от това време, както и за църквите в Македония изобщо през III век. През първата четвърт на IV в. се споменава за солунски епископ, който участвувал на I вс. събор, а така също и за две нови епископии: Стобийска и Скупска, имената на чиито епископи се срещат в Синайския списък на отците, взели участие на I вс. събор (3:5).

През втория век Коринтската църква била прославена от трудовете на известния неин епископ Дионисий, който отправил и едно послание до църквата в Атина. За църквата в Коринт ни свидетелствува и Хегезип (II в.). През първата половина на III в. в Атина прекарал известно време знаменитият александрийски богослов Ориген. На I вселенски събор присъствувал не само епископът на Атина, но и епископът на гръцкия град Лариса.

Не е известно да е проповядвал в Тракия някой от апостолите. Грижите на св. апостол Павел за основаните в Трояда (на Дарданелския бряг), Филипи и Солун църкви, близки до тази провинция, и големият му авторитет послужили като основа да се създадат предания, че той не оставил без внимание и някои тракийски градове. Подобни предания гласят, че в Филипопол (Пловдив) пръв епископ бил апостолският ученик Ерм, а в Тракийска Верия (т. тара-Загора) — Карп. През втората половина на II в. в град Девелт (западно от Бургас) и Анхиало (Поморие) имало епископски седалища. Девелтски епископ от това време бил Елий Публий Юлий (около 190), а анхиалски — Сотас. И двамата

водили остра борба против монтизма. Съдбата на християнството в Тракия през III в. не е известна. Трябва да се предполага, че то се е разпространило и в други градове на тази провинция през това столетие. Защото достоверни мъченически актове от началото на IV в. (Диоклетиановото гонение) сведочат за християнски мъченици в тракийските градове Адрианопол, Друзипара и Епиват. През време на това гонение (303—305) пострадал хераклийският епископ Филип, неговият диакон Хермес и хераклийският свещеник Север. Телата на епископ Филипа и дякон Хермеса били хвърлени в р. Марица, но одринските християни ги извадили и погребали. На I вс. събор (325 г.) са присъствали двама одрински епископи, и епископът на град Хераклия (днес Ерекли). Епископът на Хераклия участвувал на този събор с правата на митрополит, комуто е бил подчинен епископът на Византия. Значи през това време е имало епископско седалище и във Византия, където не е известно, кога е била основана църква. Преданието за основаване на църква във Византия от св. ап. Андрей и поставянето на апостол Павловия ученик Стахий за пръв неин епископ се е създало през IV в., след като император Констанций (в 357 г.) пренесъл тук костите на св. ап. Андрей от Патрас (Пелопонес). Начело на епископията във Византия стоял, когато бил свикан I вс. събор (325), епископ Митрофан или Александър.

През разглежданото време християнството си пробilo път и в Северна България (Мизия). Според късни предания в Одесус (Варна) бил епископ Амплий, вероятно ученик на св. ап. Павел. От достоверни мъченически актове се установява, че християни е имало и в други черноморски мизийски градове: Доростол (Силистра), Томи (Кюстенджа) и Аксиопол. През време на Диоклетиановото гонение в Доростол пострадал епископ Дасий и шест римски войници. През първата четвърт на IV столетие епископски седалища имало в Сердика (София) и Маркианопол (днес развалини до село Девня, Провадийско). На I вс. събор присъствувал сердикийският епископ Протоген, който бил натоварен да оповести решенията на събора в своята провинция и епископът на град Маркианопол, основан от император Траян.

През V в. християнството обхванало почти всички туземци на Балканския полуостров. Първи негови последователи били гърците, които населявали бреговете на моретата, а след това живеещите във вътрешността на Полуострова римски колонисти. По-късно то обхванало романизованите и елинизирани тракоилирийци, а най-после и самите туземци: неелинизирани и нероманизовани тракоилирийци. Според запазено историческо известие тракийското племе беси, което живяло в Родопите, притежавало през V в. на свой език книгите на св. Писание и извършвало богослужение на свой език. Известен разпространител на християнството между беси, гети, скити и други тракийски племена през втората половина на IV и първата на V в. бил Никита Ремезиански (Ремезиана се намира между Ниш и Пирот и се нарича днес Бяла-Паланка).

За степента на разпространението на християнството в Балканския полуостров през разглежданото време говори ясно обстоятелството, че той бил разделен на две църковно-административни единици, съпадащи с гражданското му разделение: на Илирик, който обхващал

земите на запад от река Вит и който се управлявал от папата чрез негов викарий в Солун и Изток, който се простирал на изток от тази река и се намирал под юрисдикцията на цариградския патриарх. В 732 г. и провинцията Илирик минала под ведомството на Цариградската патриаршия. За състоянието на християнството в западната и югозападна част на Полуострова през VI в. говори ясно основаването на епископия Първа Юстиниана.

2. Архиепископия Първа Юстиниана.

Архиепископия Първа Юстиниана била основана от император Юстиниан Велики (526—565) в 535 година. Желаяйки да увековечи своето родно село Таврезий, което се намирало близо до крепостта Велдеряна, той го превърнал в голям красив град, който нарекъл Първа Юстиниана. В гражданско отношение новият град бил направен център на префектура, а в църковно — седалище на афтокефален архиепископ. Архиепископът на Първа Юстиниана, съгласно дадените му с XI и 131 новела права се избирал и поставял от събора на епископите в неговия диоцез и се ползвал с такива права във вътрешното управление на архиепископията, с каквито се ползвали патриарсите.

Не е известно къде точно се е намирал град Първа Юстиниана. Едни учени поддържат, че той се е намирал на мястото на днешния град Скопие или Призрен, а други (Голубински) — на мястото на сегашния Кюстендил или около него. Иречек като че ли е склонен да предполага, че той се е намирал малко на юг от Скопие, където днес съществуват селата Таор и Бадер. Още преди 14 в. се е поддържало, че град Първа Юстиниана е град Охрид.

Архиепископия Първа Юстиниана обхващала следните земи: 1. Средиземна Дакия, в която се намирал град Първа Юстиниана, Сердика (днес София) и Наисус (днес Ниш); 2. Прибрежна Дакия, която се простирала на юг от Дунава между река Искър и Тимок; 3. Горна Мизия между Тимок и Сава; 4. Дардания с градове Скупи, Скопие и Улпияна, която се е намирала в Косово-поле; 5. Превалитания с градове Скодра (Шкодра) и Лисус, Алесио, Леш; 6. Втора Македония с град Стоби, който се намирал до устието на река Черна, която се влива в река Вардар; 7. и част от Втора Панония, която се заключавала между долното течение на река Сава и Драва.

Архиепископия Първа Юстиниана съществувала кратко време. Последното известие за нея е от началото на VII столетие. Среща се в едно послание на Папа Григорий I от 601 г. Трябва да се приеме, че архиепископия Първа Юстиниана е била унищожена заедно с разораването на самия град от аварите в началото или края на VII век.

3. Разпространение на християнството между балканските славяни.

Славянските племена в Малка Скития и Долна Мизия се намирали дълго време под византийска власт, преди да влязат в състава на българската държава. Поради това трябва да се предполага, че тяхното християнизирание е започнало много време преди идването на българите тук и основаването на Българската православна църква. Няма известия, по кои пътища християнството прониквало между тях.

Трябва да се приеме, че тяхното християнизирание започнало посредством местните жители, в допир с които те влезли и влиянието, което изпитвали от християнските центрове в Маркианопол, Доростол и Одесус. Живеейки в общи поселища с християнизирани траки, илيري и гърци, славяните започнали под тяхно влияние да възприемат християнската вяра. За това допринасяло твърде много и обстоятелството, че езическата религия на българските славяни нямала развит култ, а християнската обръщала първоначално внимание тъкмо с него. Славянските племена пък, които населявали Тракия, Македония и Албания, ще да са попаднали под мощното влияние на древните християнски центрове, каквито са били Цариград, Солун, Филипи, Пловдив, Охрид, Анхиало, Месемврия и Драч. Солунският митрополит ще да е изпращал и специални проповедници сред славяните. Основание за подобно предположение се съдържа в тъй наречената Солунска легенда, според която християнският проповедник Кирил из Кападокия отишел в Солун и от там заминал за Щипско, където проповядвал на езичниците. Солунски християни обръщали към Христа един славянин механик, който построил обсадна машина за превземането на Солун. Християнството прониквало сред българските славяни (славяните, от които се образувала българската народност) и посредством пленниците, които те вземали в набегите си против византийската империя. Тези пленници, вероятно гърци, между които ще да е имало и духовни лица, проповядвали християнството на своите завоеватели. Други разпространители на християнството сред балканските славяни са били покръстените войници славяни, които служили във византийската войска през V в. и чието число се увеличило особено много през първата половина на VI в. През времето на Юстиниан II Ринотмет (685—711) те наброявали в императорската войска повече от 30 хиляди души. Влезли в допир с християнски гръцки полкове и поставени да живеят в гръцки градски гарнизони, славяните войници попадали под влиянието на християнството. Когато те се завръщали в родните си села или градове, ставали проповедници на новата си вяра.

Според свидетелството на княз Борисовите пратеници на събора от 870 година, когато българите завладяли днешна Северна България (Малка Скития и Долна Мизия), те заварили тук гръцки свещеници. Не ще и дума, че, ако това известие е вярно, гръцките свещеници са проповядвали на славянското население и са го обръщали към Христа. Пелопонеските славянски племена милинци и езерци продължавали да се противят на византийската християнска мисия и през X в., както за това сведочи житието на св. Никон Метаноит (умрял 998 г.). Има известия, че някои славяни усвоявали гръцката наука и постъпвали в гръцки клир. Цариградският патриарх Никита (766—780) ще да е бил славянин. Преди да стане патриарх, той бил свещенослужител при храма св. Апостоли в Цариград и изпълнявал длъжността началник на манастирите при Цариградската патриаршия. За мощното гръцко влияние изобщо и в частност християнско, под което са изпаднали много славяни, говори фактът, че те по свидетелство на Черноризец Храбър (от IX—X столетие) си служили с гръцко писмо, нямайки още свое. Не е известно, дали мизийските славяни християни са имали храмове

и свещеници до идването на българите. Голубински допуска, че да са имали такива, но в ограничено количество.

4. Разпространение на християнството сред българите.

Християнско влияние някои българи са изпитвали още от времето на кан Кубрат, когато са населявали областта около Азовско море. В 528 г. бил покръстен в Цариград вождът на българското племе кутригури Горд или Гордас. Кръстник му е бил император Юстиниан Велики (526—565). Горд дори се опитал да въведе християнството в страната си, но не успял, понеже бил убит при избухналия против него бунт. Според Иоан Никиуски (в Южен Египет) и цариградския патриарх Никифор дори предшественикът на Кубрата, вероятно Орхан, бил покръстен в Цариград с боляри, жени и копиеносци. Кръстник на кана е бил византийският император, а на свитата му — дворцовите сановници. Епископ Иоан Никиуски свидетелствува, че и Кубрат е бил покръстен в Цариград, където бил възпитаван и израствал като дете в императорския двор. Като владетел вече той завързал тесни политически връзки с Византия. Сключил военен съюз с император Ираклий (610—641).

След завладяването на Малка Скития и Долна Мизия от Испериха християнството започнало да се разпространява и сред туранобългарите. Пътищата, по които то прониквало между тях, са почти същите, по които то прониквало и между по-ранните поселници на Балканския полуостров. Първи разпространители на християнството сред Испериховите българи били покорените от тях местни племена, които са били вече покръстени. Влизайки в допир с тях, прабългарите се поддавали на християнско влияние и приемали кръщение. В това отношение от голямо значение ще да е била веротърпимостта, с която се отличавали първите български канове. За покорените от българите местни жители християни като първи разпространители на християнството сред тях ние намираме пряко указание у охридския архиепископ Теофилакт. Като съобщава за страшното опустошаване на завладяните от тях земи, преселването на жителите им от северните градове в южните и разрушаването на всички християнски храмове, той добавя: „Но подвластните им християни, като запазили чистата си бащинска вяра (християнска), проповядвали им християнската вяра във всичките си разговори с тях и, доколкото им било възможно, просвещавали ги със светлината на Евангелието“. Този процес на християнизирание на българите от страна на местните жители не ще и дума, ще да е започнал не в центъра на земите, които били завладяни от тях — Шумен и Плиска (Абоба), а по крайщата, където българският езически елемент е бил по-слаб, а християнският по-силен. Като племена, които стояли по-високо в умствено и културно отношение от българите, местните жители (славяни и не-славяни) упражнявали силно влияние върху тях, и те започнали да усвояват техния език, обичаи и християнска религия.

Други разпространители на християнството сред прабългарите били византийските пленници, които те отвеждали през време на военните си походи срещу Византия, а така също и приелите във Византия християнството български пленници. Когато последните пленници се завръщали в родината си, ставали разпространители на християнската си вяра сред своите близки. Особено много византийски пленници имало в България

през времето на кан Крум (803—814). В 812 г. той превзел град Девелт (западно от Бургас) и отвел всичките му жители в плен заедно с техния епископ Георги. На следната година (813) той постъпил по същия начин с жителите на град Одрин и неговия митрополит Мануил. След превземането пък на Аркадиопол (Люле-Бургас) в 814 г. Крум закарал в България 50 хиляди пленници. Между византийските пленници, значителна част от които ще да са били христианизирани славяни, е бил още и никийският (в Тракия) епископ Лев, епископ Петър, неизвестно от къде, образованият Кинам от Одрин, свещениците Парод, Гавриил и Сионий и военноточилниците христиани Йоан и Леонтий. Според Константин Багренородни митрополит Мануил и други пленници проповядвали християнството в България и обръщали мнозина към Христа. Кинам (Кинамон) бил възпитател в българския кански двор, а византийски пленници-техници — работели в държавните постройки. Ако се приеме, че Крумовите закони против кражбата, клеветата, пиянството и просията не биха могли да се обяснят без влиянието на християнския морал, може да се види ясно, каква идейна работа са извършили християнските проповедници в България.

За насаждането на християнството между българите голяма роля безспорно са играли и оживените търговски сношения между Византия и България. Български търговци в Цариград усвоявали гръцки език и култура, а заедно с това и неразривно свързаните с нея християнски идеи. До каква степен гръцкото влияние прониквало в българския кански двор сведочат многобройните гръцки надписи на камък от времето на Омуртага, Маламира, Пресияна и княз Бориса. Византийско влияние започнало да прониква в българския кански двор още от времето на кан Тервел (701—719), който започнал да подражава на византийските дворцови нрави. Българският кан Телериг пък, както това се отбелязва, бил покръстен в Цариград, където избягал в 777 г. поради избухналия против него бунт.

5. Гонение на християнството в България.

С името на кан Омуртаг е свързано първото преследване на християните в България. Този факт предполага значителните размери, които е взело християнството през времето на Крума (803—814) и неговия приемник Омуртаг (814—832). Не може да се каже обаче с положителност, какви са били точно тези размери. Знае се само, че според Константин Порфирогенит „много българи били привлечени към истинската Христова вяра и на много места в тяхната страна били посетили семената на Христовото учение.“ Забелязвайки, че християнството застрашава старата езическа религия на неговите подданци българи и по този начин ослабва българският елемент в държавата му, Омуртаг решил да спре разволя на християнството, като подхвърлил на преследване неговите проповедници. Понеже разпространители на християнството в страната му са били главно пленените епископи, свещеници, висши чиновници и по-видни славяни и гърци, ударите били насочени най-напред против тях. Били умъртвени доста християни. Загинали мъченически одринският митрополит Мануил, никийският епископ Лев, епископ Петър, Георги Девелтски, свещеник Парод, клириците (вероятно презвитери) Гавриил и Сионий, християните военноточилници Йоан и Леонтий и други 377 хри-

стиани, чиито имена не са известни. Освен това Омуртаг се опитал да застави придворния учител Кинам да се откаже от вярата си в Христа. Архиепископ Теофилакт разказва, че при раздялата на пленниците, които Крум отвел в България, Кинам, който бил прекрасен по тяло и душа юноша, се паднал на Омуртага. Вследствие на своя благ характер и ученост Кинам спечелил не само симпатиите на кана, но и на неговите приближени. Едно не харесвали у него и съжалявали за това придворниците: че той нямал с тях еднаква религия. Поради това Омуртаг употребил големи усилия да го накара, да се откаже от християнската си вяра. И когато Кинам не само не се отказал от нея, но изповядал смело Христа и проклял бездушните идоли, канът тъй се разсърдил, че заповядал да подложат на страшни мъки смелия Христов изповедник и след това да го хвърлят в тъмница, където останал до смъртта на Омуртаг. Все с цел да спре разволя на християнството в България, Омуртаг, по силата на сключения с Византия мирен договор за 30 години, решил още да се освободи от гръцките пленници, които били главни разпространители на Христовата вяра в страната му. Според този договор двете страни са задължавали да си резменят пленниците. Въпреки това обаче не всички пленници гърци, годни да насаждат Христовото учение, се завърнали в родината си. Останал в България Кинам и други пленници (Теодор Куфара).

6. Християнството в българския кански двор.

Опитът на Омуртага (814—832) да унищожи християнството в България, не дал желаните резултат. Преследванията на християните напротив засилили тяхното религиозно въодушевление. Христовата вяра проникнала дори и в канския двор. След смъртта на Омуртага престолът минал в ръцете на неговия най-малък син Маламир (832—836), който не ще да е бил така зле настроен против християните, както неговият баща. Маламировият най-стар брат Енравот си спомнил „по Божие вразумение“ за Кинама и поискал от Маламира да го освободи от тъмницата и да му го предаде. Когато Кинам се явил пред Енравота, той го убедил в превъзходството на Христовата вяра над езическата, и Енравот се покръстил. Щом узнал за обръщението му към Христа, Маламир го повикал и под страх на смъртно наказание му заповядал да се върне към бащината си религия. Но Енравот бил готов по-скоро да пострада за Христа, отколкото да се откаже от Него. Поради това на 30 годишна възраст той бил умъртвен по заповед на Маламира за християнската си убежденост. Енравот посрещнал смъртта с пророчество, че вярата, за която той умира, ще залее цяла България и ще вземе връх над езичеството. Енравот е първият българин, който е запечатал вярата си в Христа с мъченическа смърт.

7. Покръстване на княз Борис и болярски бунт против него.

Покръстването на княз Борис (852—889) било продиктувано от важни вътрешни и външни обществено-политически причини. Между първоначално-политическите причини на първо място стои нуждата да се премахне съществуващият етнически и религиозен дуализъм в българската държава, който дуализъм я разслабвал, а на второ — нуждата да се закрепят монархическата власт на българския княз, като се нанесе успешен удар на болярите, които му оспорвали тази власт.

Още през времето на кан Пресияна (836—852), баща на княз Бориса, в пределите на България били включени славянските племена, които населявали областта от река Стрема на Изток до Шар планина и Охридското езеро на Запад. Със завоюването на Славиния, т. е. Македония славянският елемент в българската държава взел голямо надмощие. Пръснатите из страната българи да я управляват се губели между славяните. Увеличаването на славяните в България означавало увеличаване на християнското население в нея, защото славяните са били християни по религия. По този начин етническият и религиозният дуализъм в България се засилвал още повече. Между двете етническо-религиозни групировки (славяните-християни и прабългарите-езичници) съществувал антагонизъм, който се изразил във възстание от страна на боляри, когато княз Борис приел кръщение. Княз Борис не е могъл да не предвиди, каква вътрешна обществено-политическа язва представлява за страната му този етнически и религиозен дуализъм и да не потърси средство за нейното премахване. Той знаел добре, че бъдещето на неговата държава може да бъде изградено само върху духовно-културното единство на двата етнически елемента — славянския и прабългарския. И единствената сила за обединяването на българи и славяни е могло да бъде само християнството, което е било религия на по-голямата част от българските поданици и което е било проявило вече своята културна мощ в други страни.

На второ място чрез въвеждането на християнството в страната си княз Борис си осигурявал поддръжката на славянската маса, чиято религия е било то. А славяните са му били необходими, за да може дакрепи монархическата си власт, към която той се стремил, както се стремил и неговият предшественик кан Крум и да се избави от зависимостта на българските боляри, които му оспорвали тази власт. Християнството могло да подхранва тези тенденции на българския княз с учението си, че всяка власт идва от Бога, а не от болярите или изобщо от обществените групировки.

Към външно-политическите причини за покръстването на княз Бориса трябва да се отнесе нуждата, България да бъде изравнена със съседните ней държави. Както е известно, България през негово време била заобиколена от християнски държави и компактни славянски християнски маси. На Изток тя имала за съсед Византия, на Запад — Великоморавия и Германия, а на Югозапад — компактните християнски маси на славяните в Македония и Южна Албания. Стремелът му да се изравни с Византия и Германия, го карал да се покръсти, защото според средновековните схващания на езическите владетели и държави се гледало като на варварски държави и владетели. Изравняването е било възможно само върху почвата на еднаквата християнска религия. Освен това и двете империи — Германската и Византийската — се домогвали да прострат влиянието си в България чрез насаждане на християнството. Както римските епископи, така и цариградските, искали да имат България в църковно отношение под своя власт.

Според някои историци не без значение за покръстването на княз Бориса е било и неговото вътрешно убеждение, че християнската религия стои несравнено по-високо от езическата. Това убеждение се сложило у него под влиянието на неговата сестра, която е била покръ-

стена във Византия като пленница и след време се завърнала в българския княжески двор. Посоченото мнение почива главно върху по-късни религиозно-нравствени прояви у Бориса, който оставил княжеската корона и се посветил на служба Богу като монах. Особено значение привърженците на това мнение отдават на горещите му молитви, които е отправял към Бога.

Решил главния въпрос да се покръсти, княз Борис трябвало да реши след това, от къде да приеме кръщение: от Рим или от Византия. В 864 г. той съобщил на своя съюзник Лудовик Немски, че е склонен да приеме кръщение, но не бил решил още, от къде да ги приеме. Опитите на Великоморавия да се зближи с Византия, от която тя поиска славянски просветители против немското влияние, накарали Бориса да потърси също така поддръжката на Византия, бояйки се от византийско-моравския съюз. Повод да приеме кръщение именно от Византия му дало едно случайно обстоятелство. В България, вероятно през 864 г. — настъпил голям глад. Желаяйки чрез оръжие да се здобие с храни, а може би и с плодородни земи, Борис обявил война на Византия. Той имал успех. Византийците поискали мир, който бил сключен при условие, Борис да приеме кръщение от тях, а те да удовлетворят неговите искания. В 865 г., когато бил сключен мирът, Борис се покръстил, като задошен кръстник му бил император Михаил III, поради което той получил име Борис-Михаил.

Княз Борис бил кръстен от специално изпратен за целта „гръцки архиепией“ от Цариград. Кръщението е станало навярно там, където е бил сключен мирът. Освен Бориса били кръстени и придружаващите ги висши български държавници. Тяхното покръстване обаче станало в Цариград.

Като се завърнал в Плиска, столицата на тогавашна България, княз Борис заповядал да започне постепенното покръстване и на неговите поданици. Според български летописни известия едни от неговите поданици изпълнили с радост заповедта за покръстването, но други били покръстени на сила.

Не всички боляри били за покръстването на българския народ. Една част от тях, след като били покръстени принудително, подигнали възстание, за да свалят Бориса и го заменят с езичник, защото в покръстването му те били склонни да видят акт, който отивал против техните привилегии. Борбата следователно била не само против християнската религия, но и против неограничената власт на княза. Възстанията обвинявали княз Бориса, че им наложил не добра религия, която предвиждала за най-малък грях строги наказания, забранявала многоженството, предписвала строги пости и др. Княз Борис обаче, подкрепен от останалите му верни боляри, с необикновено безстрашие излязал срещу тях и потушил възстанието. Не само една част от възстаниците, но и техните семейства били избити. Били унищожени 52 болярски семейства с жените и децата, а останалите размирици хвърлени в затвора и освободени много късно. Така опозицията срещу новата вяра и срещу княза била задушена. Заповедта на княз Бориса за покръстването на българския народ продължила да се прилага. Липсват сведения обаче за хода на разпространението на християнството в България след издаването на тази заповед. Като се вземе пред вид

избиването на противниците на новата вяра, трябва да се приеме, че целият български народ е бил покръстен постепенно в не много продължително време след покръстването на българския княз.

Покръстването на княз Бориса било означавано с каменен надпис на гръцки език в Главеница, която се намирала близо до Авлона. От този надпис се знае, че то е станало в 865 г. След покръстването си и потушаването на болярското въстание княз Борис насочил внимание към въпроса за уредба на самостойна Българска църква.

8. Основане на Българска църква.

Като кръстопът, какъвто е и сега, България била изложена на различни политически и религиозни влияния. Скоро подир покръстването на българите в нея се явили проповедници не само на двете големи християнски църкви — Римската и Цариградската, но и на различни секти сетне и на иудейство и мохамеданство. Арменците също се тъкмили да изпратят проповедници в България. Тези различни конфесионални и религиозни влияния смущавали княз Бориса, и той търсил начин по-скоро да утвърди религиозното единство на своите поданици, а посредством това и тяхното етническо единство. Единственият път за постигане на тази велика цел той съзирал в създаването на независима Българска църква от ранга на древните патриаршии. А това значи: църква с независим духовен глава. Гърците обаче не били склонни да дадат на българите не само такъв самостоен духовен глава като източните патриарси, но дори нито митрополит или епископ. Те изпращали в България недостатъчно образовани свещеници, които не могли да утвърдят в съзнанието на новообърнатите българи чистата християнска истина, а разпространявали между тях нови суеверия. Нежеланието на гърците да дадат на българите независим църковен глава се обуславяло от теорията за пентахрията, според която в цялата църква могло да има само пет патриарси. Освен това те смятали българските земи за съставна част от диоцеза на цариградския патриарх, понеже 28 правило на Халкидонския събор включило тези земи тогава в неговия църковен диоцез. Тъкмо тази опасна за самостойността на българската държава църковна зависимост от гърците, накарала княз Борис да се обърне към папата. Борис се надявал, че папата ще удовлетвори неговото искане, за да го привлече на своя страна. Освен това той имал основания да мисли, че латинското влияние, което не било свързано с една държава и една народност, каквото е било гръцкото, не ще бъде така опасно за самобитността на българската държава, както не е било опасно за германската империя. По тези причини в 866 г. Борис се обърнал към Лудовик Немски и поискал да му изпрати епископ и свещеници. През месец август същата година той изпратил и в Рим голяма делегация, в която влизал един от неговите синове, боляринът Петър и други лица, носещи скъпи подаръци на папа Николай I (858—867) и писмо от българския княз. Борис молил папата да му изложи чистото Христово учение (сине макула ет руга), да му изпрати способни проповедници, сборник от римски граждански закони и да му отговори на 106 въпроси, които се отнасят до религиозни, политически, обичайни, съдебни и други теми. Княз Борис питал, например, може ли да се ходи в църква с чалма; в кои дни може да се работи и

воюва и в кои не може; може ли при бой да служи за знаме конска опашка; позволени ли са гадания, преди да започне боя; колко пъти на ден да се моли мирянинът; да си служи ли с камък за изцеление; да се къдне ли в меч; князът може ли да се храни сам, дори отделно от жена си; какви наказания да налага на провинените и други. Главният въпрос обаче, който обуславял изпращането на цяла делегация до папата, бил: може ли българите да имат свой патриарх и, ако може, кой трябва да го постави? Папата дал добре обмислени отговори почти на всички Борисови питання. На Борисовото искане да му изложи и изпрати писмено чистото Христово учение, той отговорил, че това е работа, която иска много време и труд и че същината на Христовото учение се състои във вярата и добрите дела. На питането досежно духовния глава на Българската църква папата отговорил, че засега българите могат да получат епископ, а след като се увеличат техните епископи, един от тях ще може да бъде поставен за архиепископ, подобно на архиепископа на Германия и Галия. Българският архиепископ безспорно трябвало да бъде поставен от „наместника“ на св. апостол Петра. Отговорите на папа Николай I били изпратени в България през ноември 866 г. чрез двама римски епископи: Павел Популонски и Формоза Портуйски, които покъсно станал папа. Папският отговор досежно духовния глава на независимата Българска църква дал известна надежда на княз Бориса, че може след време да получи исканото от Рим, поради което той приел католическите духовници, богослужебните книги и граждански закони, които му изпратил папата и продължил преговорите. Щом дошли в България, както свидетелствува патриарх Фотий, папските пратеници започнали да разпространяват в нея римокатолически вярвания и обичаи и да изместват православните. Започнали да четат например символа на вярата с прибавката „и от Сина“ (Филиокве), да отхвърлят действителността на извършеното от свещеници таинство миропомазване, да въвеждат пост в събота, да разпространяват учение за целибата и др. В 867 г. Борис изпратил нова делегация в Рим, чрез която искал от папата да постави за български архиепископ Формоза, с когото той се разбрал бързо и да му изпрати свещеници, които да учат народа и да свещенодействуват, понеже гръцките свещеници били изгояени от него. Поради това княз Борис върнал изпратените му същата година от Лудовик Немски свещеници, на чело с пасавския епископ Ерменрих, който бил добър познавач на славяните. Папа Адриан II (понеже папа Николай I не бил вече жив) изпратил в България добре подготвени свещеници и двама епископи: Доминик Тривизийски и Гримоалд Полимартийски. Павел и Формоза били отзовани. Папа Адриан II не се съгласил да постави Формоза за български архиепископ, като се мотивирал, че той си има епархия, която не могъл да напусне и предложил на Борис да избере за български архиепископ един от дошлите в България римски свещеници. Княз Борис не останал доволен от отношението на папата към въпроса за избора на български архиепископ и чрез ново посолство от втората половина на 866 г. поискал да бъде поставен за български архиепископ или дякон Марин (когото той познавал от 866 г., когато Марин като папски пратеник за събора в Цариград от същата година престоял известно

134/92-7

К. Печенски
ВИБЛИОТЕКА

време в България, чакайки пропуск от византийското правителство) или някой от добрите кардинали. Папа Адриан не изпълнил и тази молба на Бориса, като се мотивирал пак, че дякон Марин е задължен да го представлява на събора в Цариград (869 г.) и предложил на българския княз да приеме за български архиепископ изпратения му иподиакон Силвестър. Борис върнал веднага Силвестра и придружаващия го епископ Леопард Анконски и повторно поискал Формоза или Марина за български архиепископ. Адриан II, не споменавайки вече имената, отговорил, че ще постави безусловно за архиепископ в България този, когото Борис посочи по име, но не Формоза или Марина.

Българите се убедили, че чрез папата те не ще могат да се сдобият с независим църковен началник и да турят основите на самостоятелна Българска църква, подобна на източните патриаршии. Без да скъсва видимо връзки с папата, Борис започнал да мисли за връщане наново към Византия, която сега се показвала склонна да му даде архиепископ. Гърците дори започнали да полагат усилия, да го откъснат от Рим. През това време се водела остра борба между Цариград и Рим, и гърците следели живо хода на преговорите между княз Бориса и папата. Същевременно новият византийски император Василий Македонец, Крумов пленник като дете, повел помирителна политика с Рим и възстановил любимеца на папата Игнатий на цариградския патриаршески престол. За уреждане на спора между двете църкви бил свикан в Цариград събор през 869 г. Решил да получи архиепископ от Византия, от която приел кръщение, към която гравитирал църковно православието и към сближение, с която го подтиквали новите външнополитически обстоятелства (Лудовик Немски победил моравците и могъл да заплашва вече и българите), Борис изпратил в Цариград делегация начело с боярина Петър, за да поиска, заседаващият там събор да се занимае и с българския църковен въпрос. Българската делегация пристигнала към края на заседанията на събора (10-то заседание от 24. II. 870 г.), заедно с пратениците на германския император. На специално (извънредно) заседание от 4. III. 870 г., станало в царския дворец, на което заседание по заповед на император Василий Македонец присъствували папските представители: непският епископ Стефан, остийският Донат и дякон Марин, представителите на александрийския, антиохийския и иерусалимския патриарх и при присъствието на цариградския патриарх Игнатий бил разгледан повдигнатият от Борисовите пратеници въпрос: на коя църква трябва да бъдат подчинени българите? Папските представители поддържали, че този въпрос е разрешен, понеже в България вече пребивавали латински свещеници и епископи. Българските делегати възразили, че още когато българите заели земите на тогавашна България, заварили там гръцки свещеници. Този факт сочи недвусмислено, че българите искали да бъдат под духовното ведомство на православните гърци. Съборът решил със съгласието на патриарх Игнатий, България да бъде под ведомството на Цариградската патриаршия. Макар тук да не ставало дума за независима Българска църква, а за подчинена такава на Цариград, княз Борис приел решението на събора, надявайки се, че това е началото на послешна независима Българска църква. Има основание да се мисли, че още същата (870) година патриарх Игнатий изпратил в Бъл-

гария първия български архиепископ. Според по-стар препис на старобългарското сказание „Чудото на св. Георги“ първият български архиепископ се казвал Стефан, а според по-нов препис — Йосиф. Така била поставена основата на поместна автономна Българска църква. Тя осигурявала като споителна сила обединението на българи и славяни в една българска народност и държава. Борисовата идея за независима народна църква била усвоена по-късно и от съседни православни славянски и полуславянски църкви: Сръбска, Руска и Румънска.

ГЛАВА III

БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА ДО ПАДАНЕТО НА ПЪРВОТО
БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО (870—1018)

1. Излизане на латинското духовенство от България и опити на римски епископи да си възвърнат влиянието над нея:

След като архиепископ Йосиф пристигнал в Плиска с необходимото число свещеници, изпратени от патриарх Игнатий, княз Борис пристъпил към разрешаване на въпроса за отстраняването на латинското духовенство от България. В продължение на повече от тригодишното си властване над Българската православна църква папата напълнил страната ни с латински свещеници, чийто духовен началник бил епископ Гримоалд. За да може да се освободи лесно и действително от това духовенство и за да излезе невинен пред папата, Борис решил да действуват по дипломатичен начин, както действувал и когато се обърнал към споменатия събор за разрешаване на въпроса досежно юрисдикцията над Българската църква. Той склонил епископ Гримоалда, началник на латинското духовенство в България, и той издал заповед за напускане на страната, като се мотивирал, че съгласно решението на вселенския събор Българската църква минава под ведомството на цариградския патриарх, поради което латинското духовенство трябва да освободи страната. Преди още да стане известно решението на събора в Рим, Гримоалд напуснал България заедно с подчиненото му латинско духовенство. По него княз Борис изпратил до папа Адриана II писмо, в което изказвал привидно съжаление, че е бил принуден от съборно решение да скъса с Римската църква и да приеме гръцко духовенство. Папа Адриан II не одобрил решението на събора, но не е известно, дали той писал на Бориса по този случай. В писмо до император Василий и писмо до патриарх Игнатий обаче папата протестирал против изпращането на гръцко духовенство в България и се опитал да си възвърне влиянието над Българската църква, но не успял. До същото се домогвал и неговият приемник папа Иоан VIII, от когото са запазени шест писма, четири от които са отправени в България: до княз Бориса, до двама от неговите боляри и до гръцкото духовенство тук и двете в Цариград: до патриарх Игнатий и до император Василий I. Папа Иоан VIII убеждавал княз Бориса да върне латинското духовенство в страната си, а двамата боляри да го убедят в това, като изтъквал, че гръцките са потънали в ереси. На гръцките епископи в България писал, че свещенодействуват незаконно в българските земи и им заповядвал в срок от 30 дена да напуснат страната, като ги заплашвал с отлъчване от църквата в случай на

неподчинение. От патриарх Игнатия искал под страх на същото наказание и в същия срок да изтегли гръцкото духовенство от България, а от императора — да възвърне на папския престол Българската православна църква. В същия дух и до същите лица в Цариград и България, без патриарх Игнатия, били писани и други писма от Рим, но напразно. В Рим не могли да схванат, че българският княз, в ръцете на когото се намирала цялата тази работа, не желае да остане под властта на латинците. Папа Иоан VIII не успял да си възвърне влиянието над Българската църква и чрез събора от 879 г., който бил свикан за възстановяването на Фотия на патриаршеския престол в Цариград. Когато папските представители подигнали българския въпрос, съборът го отклонил под предлог, че не е компетентен да се занимава и да реши този въпрос. Иоан VIII наново се обърнал към княз Бориса по въпроса, но и този път българският княз останал непреклонен. Нарочният папски пратеник от Рим да предаде папския протест против поведението на събора на император Василия I пък бил арестуван.

2. Глижи на княз Бориса за уредбата на Българската църква.

Решението на събора от 879 г. било приложено бързо. В България дошло гръцко духовенство, на чело на което стоял архиепископ Йосиф. Той признавал властта на цариградския патриарх и във вътрешното управление на Българската православна църква се ползвал с правата на митрополит, както това е било по-късно с киевския митрополит. Гръцкото духовенство донесло в България църковни (Номоканона) и светски (Еклогата) закони. Въз основа на тези закони бил изработен българският „Закон судний людем“, в който се говори за разни престъпления и наказания за тях. Предвижда се например смъртно наказание, отсичане на членове от тялото, екстерниране, конфискация на имот, бой, затвор и други. За откриване на престъплението се прибягвало до клетва пред меч, до разни изтезания, като удари по главата, мушкане в хълбоците с желязо и до свидетели.

Българската православна църква е била устроена като другите православни църкви. Основна църковно-административна единица е била енорията. Над енорията стояла епархията със седалище на архиепископа в главния град. Не е известно точно, колко епархии е имало в България през Борисово време. Въз основа на Теофилактово съобщение, че княз Борис построил седем съборни църкви, някои допускат съществуването на седем епархии, в епископските седалища на които е била съградена по една съборна (катедрална) църква. Известни са обаче само шест епархии: Бялградска, Моравска, Брегалнишка (Овчеполска област), Охридска, Проватска (Провадия) и Девелтска (Бургаско) без тази на архиепископа. В 893 г. била открита Дебричко-Величка епархия, на чело на която застанал св. Климент Охридски. Брегалнишката и Дебричко-Величката епархия навярно по-късно са се слели със съседните епархии, защото не се споменават вече. Не е изключено, през времето на цар Симеона да е била открита и Деволска епархия, защото в Девол съществувала катедрална църква, построена от княз Бориса, според Теофилакта Охридски.

Основаването на Българската православна църква и нейното оставане под формалното ведомство на цариградския патриарх е било най-важното дело, до което се е домогвал княз Борис. Това дело е било най-важното, но не единственото. Гръцкото духовенство, което наводнило България след разрешаването на българския църковен въпрос, учело народа на непознат нему език, свещенодействувало на гръцки език. Ако е имало и български свещеници, и те сигурно са служели на гръцки език, защото не е имало още българска писменост. На този език са съставяли официалните актове, надписи и др., а народът си служил с „черти и резки“, както пише по-късно Черноризец Храбър. Поради това цялата църковна образованост била византийска по дух. Българите, които усвоявали тази образованост, незабелязано се отчуждавали от своя народ. А знае се, че княз Борис въвел християнството като държавна религия и се домогвал до независима Българска църква тъкмо, за да утвърди по този начин единството на българския народ и осигури независимостта на българската държава.

Заслугата за осъществяването на тази велика задача принадлежи на делото на св. Кирила и Методия и на прозрението на княз Бориса, който успял за използва това велико дело за своя народ.

3. Св. Кирил и Методий. Живот и дейност.

Кирил (в мире Константин) и Методий са били родом от Солун. Баща им Лъв заемал длъжността друнгар, т. е. помощник на солунския военачалник. Той се отличавал с големи християнски добродетели, поради което бил сравняван с праведния Иов. Майка им Мария също е била благочестива жена и имала славянски произход. Константин, който е бил най-малкото дете в семейството, се родил в 827 г., а Методий — известно кога. Първоначално образование и възпитание и двамата братя получили в родния си град под непосредственото ръководство на родителите си. По-старият брат Методий бил известно време управител на една славянска област, която навярно се намирала в Балканския полуостров, а по-късно приел монашество в манастир на планина Олимп, областта Витания (Мала-Азия). Константин, останал сирак на 14 годишна възраст, продължил образованието си в Цариград, където бил извикан от логотета Теоктис и постъпил в придворната Магнаурска школа, в която се учели синовете на византийските велможи. Като завършил образованието си тук под ръководството на знаменитите тогавашни учители — математика Лъв, Фотий, по-късно патриарх Цариградски, и други, той заел длъжността библиотекар при цариградската патриаршеска библиотека, а по-после — учител по философия в Магнаурската школа, в която сам получил образование. Големите му познания по философия и езикознание, както и диалектическите му способности и похвати, го издигнали високо пред византийския императорски двор. Логотетът Теоктис, който много обичал Константин, му предложил брак със своя роднина и да го постави на най-висока военна византийска длъжност (стратег), но той отказал, като заявил, че не желае и че освен науката нищо друго не го интересувало. Нему били възлагани от византийското правителство отговорни религиозно-политически задачи пред халифа в Багдат, хазарите в днешна Южна Русия и икоборците, които задачи той

изпълнил с успех. Спечелил диспута със сваления икоборчески патриарх Иоан, със сарацините и хазарите. Между хазарите заедно с него отишъл и брат му Методий, който бил назначен за игумен на манастира Полихрон при град Кизик, на Мраморно море. В този манастир след кратко престояване при храма св. Апостоли в Цариград отишъл и Константин. Тук, изглежда, двамата са обмисляли въпроса за евангелската просвета на славянските племена на техни роден език. В манастира Полихрон Константин съставил славянската азбука, наречена глаголица, която представлява видоизменение на гръцкото курсивно писмо. Езикът пък, на който било преведено Евангелието на Иоана и после останалите свещени и богослужебни книги, бил този на македонските славяни, т. е. старобългарският. Бързината, с която е била преведена част от Евангелието и точността на направения превод, сочат, че двамата братя познавали в съвършенство славянския език. Мъчно е да се допусне, че двама чужденци и особено гърци биха могли да овладяят така добре славянския език, както са го познавали двамата солунски братя. Сега се приема от учените за положително, че Константин и Методий са били по произход славяни, а не гърци, познаващи добре славянски език.

Когато в 863 г. пратеници от Ростислава Великоморавски дошли в Цариград да искат славянски проповедници и славянски книги, император Михаил III и патриарх Фотий изпратили двамата солунски братя, които, придружени от техни ученици и помощници, потеглили за Моравия, където били посрещнати с големи почести от княз Ростислава и моравския народ. Във велико-моравската столица Велеград двамата братя се предали на усиlena учителска и проповедническа работа. В моравските храмове започнали да се слушат проповеди и богослужение на славянски език вместо на тогавашния латински език, на който немското духовенство извършвало богослужение. Подкрепени от княз Ростислава, братята се заобиколили с много ученици славяни, които научили на славянско писмо и четмо и подготвили за свещеници и учители. Заедно с тях те превели на славянски език утренията, вечернята, часовете и литургията. Славянското дело на св. братя обаче срещнало силна съпротива от страна на немското духовенство, което поддържало, че Бог трябва да се слави само на три езика: гръцки, латински и еврейски. За да могат да продължат безпрепятствено великото си просветно дело, Константин и Методий се отправили за Рим, където потърсили благословението на папата. На път за Рим те спрели в град Блатно, столица на панонските славяни, чийто княз Коцел се заинтересувал от техния дейност и им дал 50 души за ученици от своите поданици. През Венеция, където Константин водил също така спор с противниците на славянската богослужба, братята пристигнали в Рим. Със себе си те носили и намерените в Херсон мощи на св. Климент Римски, поради което им бил устроен тържествен прием. Папа Адриан II, не само не порицал просветната дейност на двамата братя в Моравия, но наредил да бъдат ръкоположени за свещеници доведеният от тях ученици заедно със св. Методия, славянските книги да бъдат осветени и поставени в олтаря на храма и в продължение на пет дни да се служи литургия на славянски език в най-големите рим-

ски църкви. По този начин Адриан II целял да задържи Моравия в свои ръце.

В Рим св. братя престояли цяла година. Тук Константин едва 42-годишен заболял тежко и на 14. II. 869 г. починал, след като приел монашеска схима и име Кирил. Той бил погребан в църквата св. Климент с такива почести, с каквито били погребвани папите. На брат си св. Кирил оставил завет да продължи започнатото от двамата дело.

Папа Адриан II задържал Методия в Рим, докато изтече цялата 870 година, когато, според решението на цариградския събор от тази година, латинското духовенство било отстранено от България. Заедно с учениците си Методий потеглил за Моравия, но, поради смъртта на Ростислава и възкачането на неговия племенник Светополк, той останал в Панония. Панонският княз Коцел поискал, Методий да бъде ръкоположен за епископ и го върнал обратно в Рим. Папа Адриан II, за да не допусне станалото в България да бъде повторено, изпълнил молбата на Коцела, като поставил св. Методия за епископ на възстановеното сирмио-панонско епископство. Това обаче настроило залцбургския архиепископ против св. Методия, защото Панония до това време се намирала под негова власт. Той започнал да интригува и клеветнически славянски епископ, докато най-после на събор, на който присъствувал и княз Светополк, св. Методий бил осъден на тъмничен затвор, в който стоял две години и половина. Освободен от затвора, поради застъпничеството на папа Йоан VIII, св. Методий се върнал в Панония и скоро по искане на моравци бил поставен от папата за архиепископ на Моравия и Панония. Макар да бил подържан от Рим, латинското духовенство не преставало да интригува против архиепископ Методия. Поради това в 879 г. той бил повикан на съд пред папа Йоана, който обаче го оправдал. Застъпничеството на Йоана VIII пред княз Светополк и подкрепата, която намерил у православните си папоси, позволили на св. Методия да остане в Моравия до края на живота си. Той умрял тук на 6. IV. 885 г. и бил погребан във Велеград. Като архиепископ той развил голяма книжовна дейност. Превел с помощта на двама свои ученици (свещеници) почти целия Вехти Завет (без книгите на Макавеите), номоканона на Фотия и някои богослужебни книги. Убедил чешкия княз Боривой да се покръсти заедно с народа си и проповядвал християнството на славяните, които живели в земите около Висла.

4. Учениците на св. Методия.

Преди да умре още, св. Методий посочил за свой заместник ученика си Горазд, който е бил по произход моравец. Делото на Горазда обаче било осъдено на погибел. Папа Стефан V, приемник на папа Йоана VIII, бил голям противник на славянското богослужение и предписал на княз Светополк да забрани това богослужение. Папски пратеници пристигнали от Рим в Моравия и изхвърлили славянския език от църквите. Обвинени в опит да дигнат бунт против Светополка, срещу учениците на св. Методия започнало истинско гонение. По-младите от тях били хванати и продадени на евреи търговци, които ги отвели като роби във Венеция, а по-старите, по-видни от които са били

Горазд, Лаврентий, Климент, Наум и Ангеларий, били изгонени от Моравия. Климент, Наум и Ангеларий, след като претърпели много мъки и лишения пристигнали в Бялград, който е бил българско владение. Бялградският военнопочатник (боритакан) ги посрещнал с внимание и, като узнал, че те са тъкмо такива хора, каквито търси неговият господар, побързал да ги изпрати в Плиска при княз Бориса. Тримата славянски учители били посрещнати от българския княз с голяма радост. Те донесли в България първите, преведени на славянобългарски език, богослужебни книги. В житието на св. Климента Охридски се разказва, че князът всеки ден беседвал с гостите си и ги питал за всичко, от което се интересувал неговият ум. Българските боляри в Плиска също така се интересували живо от тяхното слово и ги канели в домовете си. Княз Борис оставил временно Климента и Наума в дома на болярина Есхач, а Ангелария — в дома на болярина Чеслав. След няколко месечно пребиваване тук Ангеларий, изнурен от преживяните страдания, се поминал, а Климент и Наум се предали на просветна работа, от която имала толкова голяма нужда българската държава по това време. Чрез тяхната просветна дейност княз Борис е могъл вече сигурно да премахне опасността, една чужда културна и политическа духовна сила да влияе разложително върху целокупния живот на българския народ. Освен това може да се предполага, че още на следната година (886) в България са пристигнали и някои от по-младите Методиеви ученици. Когато те пристигнали като роби във Венеция, били откупени от робство от византийски посланик, който се намирал случайно там и отведени в Цариград, от където император Василий I ги изпратил на княз Бориса в Плиска. Между тях бил и презвитер Константин, който се проявил като един от най-изтъкнатите български книжовници от времето на цар Симеон и който по-късно станал епископ български.

От Кирило-Методиевите ученици, които изиграли толкова важна роля в делото на национализирането на Българската православна църква и чрез дейността на които княз Борис затвърдил и разширил великото дело на солунските братя, като му дал възможност да се простре на изток в Русия, на запад в Сърбия и на север в Румъния, безспорно най-големи заслуги в това отношение имат Климент и Наум. В 886 г. Климент бил изпратен в областта Кутмичевица, която обхващала днешна Западна Македония (земите около Охридското и Преспанското езеро) и цяла Южна Албания (до бреговете на Адриатическо море) и била управлявана от довереника на княз Бориса — Добета. Нейни главни градове били Охрид, Девол (по течението на река Девол, юго-западно от Охридското езеро) и Главенеца (в околностите на днешния град Валона). Освен подкрепата на Добета княз Борис осигурил и други благоприятни условия за работа на Климента. Той му подарил „три двореца в Девол, превъзходни по великолепието и принадлежащи на комитския род“, т. е. на рода на местния управител (комит) и „места за почивка в Охрид и Главеница“. Поръчал на населението да му „доставя всичко най-хубаво в изобилие и да го възнаграждава с дарове, за да засвидетелствува обичта си към него напълно“. Не напразно княз Борис създал такива удобства за работа на Климента. Нему предстояло да присъедини усилията си към разрешаването на великата цър-

ковно-национална задача за затвърдяване на християнството сред гъстите славянски маси в Македония и Южна Албания, за да ги приобщи по този начин към единната българска народност и държава. Климент, който навярно е бил сам от Македония и заминал за Великоморавия заедно със солунските братя, чийто най-предан ученик бил, развил голяма просветна дейност. Според неговото житие той проповядвал на народа Евангелието, упътвал го да живее съгласно повелите на неговия морал, учел децата на славянско четмо и писмо. Събрал около себе си около 3500 ученици, по-възрастните от които подготвил за свещеници, дякони и четци, които били изпратени из всички области на Македония. Той ще да е открил отделни училища в трите града на областта си. Освен това той ходил от град в град из Кутмичевица да учи и поучава. Разяснявайки чистата Евангелска истина, той се обявявал против дяволските песни, танци и магии, останали от езическо време. Той оставил и много проповеди, които свещениците чели на народа в храмовете. В житието му се разказва още, че измерил „други писмена, по-ясни от онези, които бил измерил Кирил“. Това съобщение дава основание на учените слависти да подържат, че Климент е автор на тъй наречената Кирилица, с която и днес си служим и която още по онова време започнала бързо да измества глаголическата азбука. В стари (краткото житие на св. Климента) книжовни паметници се съобщава, че освен това той наредил да се поставят в Главеница каменни стълбове, на които е било отбелязано, кога е станало покръстването на княз Бориса. Тези стълбове съществуват до наше време.

В много села и градове на Климентовата област били построени храмове, а в Охрид Климент издигнал и манастира Св. Пантелеймон, който станал най-любимото му място за отдых и молитва. Климент се грижел и за материалното състояние на своите пасоми. Той ги учел да обогородяват дръвчета. Проповедническата и учителска дейност на Климента в тези краища на тогавашна България продължила цели седем години. Заради големите му заслуги цар Симеон го въздигнал в епископски сан (893 г.). Той бил първият български епископ, който служил и поучавал на български език (езика на българските славяни), поради което в житието си се нарича „пръв епископ на български език“. Неговата епархия се наричала Дебрецка или Величка (може би в Кичевско) и ще да е обхващала цяла Западна Македония (от Солунската равнина до Адриатическо море). Неговото епископско седалище ще да се е намирало в град Девоп, а не в Охрид, където според житието му той отивал на почивка. Като епископ Климент бил и голям благодетел. Неговият дом винаги бил отворен за бедни и сираци. Епископският му сан увеличил още повече неговите грижи. Той трябвало да работи сега за задоволяване на всестранныте нужди на грамадната си епархия.

Уморен от дългогодишна и всестранныя дейност, Климент пожелал да се откаже от епископското си служение и да прекара последните години от живота си на почивка в своя манастир в Охрид, но цар Симеон не удовлетворил желанието му, макар да имало добре подготвени негови ученици, някои от които би могъл да го замести.

Толкова много Симеон ценил неговата личност и служение. Поради това Климент изпълнявал епископските си задължения до самата си смърт. Той умрял на 27 юли (9 август) 916 година в Охрид и бил погребан в манастира св. Пантелеймон, който според местно предание се намирал на западния охридски хълм, местността Имарет. Климент бил най-великият учител и наставник на българската земя. Той оставил такива следи в културната история на страната ни, каквито никой друг не е оставил от това време.

И след заминаването на Климента за Кутмичевица, Наум останал да работи в околностите на Плиска. Център на неговата просветна дейност вероятно е бил град Преслав. Според крайно оскъдни сведения покрай учителската си работа той подтиква и насърчавал по-младите от него към книжовна работа. Епископ Константин, по-млад негов съвременник, съобщава, че по настояване на Наума той написал своето „Учително евангелие“.

В 893 година, когато Климент станал епископ, цар Симеон изпратил Наума в Кутмичевица, за да замести своя другар и събрат като проповедник и учител. Тук Наум работил още седем години (893—900). В 900 година той се оттеглил в построения от него манастир св. Архангел Михаил и Гавриил, който се е намирал на югоизточния край на Охридското езеро и бил преименуван по-после на св. Наум и останал там да края на живота си (23. XII. 910 г.). Подобно на Климента Наум оставил незаличими спомени в онези краища. Основаните от Климента и Наума просветни огнища в България добили своя разцвет през времето на Симеона, закрепили завинаги славянската книга и богослужба в тогавашна България.

5. Великото значение на Борисовото дело и последни години от неговия живот.

Великото значение на извършеното от княз Бориса дело се заключава: 1. В приема, който той дал на прогонените от Велика Моравия славянски просветители и разпространяваната от тях славянска книжнина; 2. В благоприятните условия, които създал за увеличаването и разпространяването на тази книжнина. След като в България дошли и някои от по-младите ученици на Кирила и Методия, започнало усилено преписване и разпространение на богослужбни и небогослужбни книги. Чрез славяно-българската просвета християнството постепенно измествало старите религиозни вярвания на българи и славяни и ги правело последователи на една истинска религия, а славяно-българският език унищожавал етническите различия между тях. По този път се подготвяло сигурното образуване на единна българска народност; 3. Чрез разпространението на славянската писменост и просвета българският народ се избавял от опасността да попадне под византийско езиково и културно влияние, а чрез него и под византийска асимилация. Нему се дала възможност, не само да слуша християнска проповед и богослужение на свой роден език, но и да твори духовни ценности на този език; 4. Делото на княз Бориса и неговите сътрудници — Кирило-Методиевите ученици — нанесло съкрушителен удар на вековната заблуда, че само на гръцки, латински и еврейски език може

да се слави Бог, да се разпространяват християнски религиозни знания и да се пишат книги, или изобщо само на тези езици могат да се творят културни ценности. Привържениците на тази заблуда в християнския свят трябвало с удивление да гледат, как в България се създава цяло книжовно богатство на роден език и как българският народ става разпространител на християнската просвета и култура сред почти непознатия до тогава славянски свят. Онова, що се е градило тогава в българска земя, подготвяло по най-сигурен начин великата роля, която имало да изиграе в историята на човечеството славянството.

За да постави Българската църква върху напълно независими и сигурни основи и да я откъсне по този начин от византийско влияние, княз Борис изпратил сина си Симеон да се учи в Цариград, целейки, както изглежда, да го направи бъдещ върховен началник на тази църква. С големите познания, които Симеон добил в Мангаурската школа, той надминавал всички свои съвременници. Когато се завърнал в България, тук вече били дошли Методиевите ученици Климент, Наум и Ангеларий. С оглед на високото служебно положение, за което го готвил баща му, Симеон приел монашество.

Макар да изхождал и от обществено-политически съображения при приобщаването на своя народ към християнската религия, княз Борис се проникнал до такава степен от нейния дух, че станал дълбоко вярваща личност. Германският летописец Регино, негов съвременник, свидетелствува, че Борис денем се явявал пред народа си, облечен в княжески дрехи, а нощем, наметнат с власеница, влизал в храма и прекарвал дълго време в молитва към Бога. Цели 25 години той прекарал в непосилен труд за благото на своя народ, след като приел кръщение. Останал със съзнанието, че е поставил своето велико дело на здрави основи и че вече има подготвени сили, които биха могли да го продължат с успех, княз Борис решил да прекара последните години от живота си в манастир и приел монашество. На престола оставил най-големия си син Владимир (889—893). Владимир обаче не оправдал надеждите на своя знаменит баща. Той взел страната на недоволните от него боляри и се обявил против новата религия. Християните били под заплаха дори на преследване. Борис, който следял дейността на Владимира, не могъл да допусне изграденото с толкова труд дело да бъде разрушено. Според абат Регино той оставил манастира и свалил Владимира от престола. Византийски писател от XI столетие съобщава само, че след четири годишно царуване Владимир се поминал и на негово място дошъл Симеон. Славяно-българско писмено сказание от Симеоново време пък сведочи, че Симеон с благословението на баща си и с Божия помощ „прогонил брата си“ и заел престола. На престола действително бил поставен Симеон. Той по образование, лични качества и склонности ще да е представлявал за Бориса най-сигурна гаранция, че няма да занемари неговото велико дело. Едва 27-годишен младият монах трябвало да смене расото и да застане на чело на българската държава. Станалата промяна била утвърдена на народен събор, свикан от княз Борис (893 г.) в Преслав, където била пренесена столицата на тогавашна България. След това княз Борис се върнал в манастира и на 2 (15) май 907 г. склопил тук очи за винаги.

6. Провъзгласяване на Българската църква за патриаршия.

Княз Борис не можал да осъществи мечтата си за независима Българска църква (патриаршия). Той се отказал от тази мечта и се съгласил Българската църква да стане зависима от цариградския патриарх, щом се убедил, че нито от Цариград, нито от Рим ще получи искания напълно независим църковен началник. А пред Бориса друг път за осъществяване на тази мечта не се очертавал. Този път бил намерен и неговата мечта била осъществена от неговия приемник Симеон (893—927). През негово време България отбелязала голям стопански и културен подем. Симеон живял в богато украсен с злато и сребро палат в Преслав, обличал се в мантия, обшита с бисер, носил златна огърлица и гривни, припасан с кадийан пояс, на който висел златен меч. Той бил величан от тогавашните български писатели, които го наричали „нов Птоломея“ заради голямата му ученост. През Симеоновото управление България нарастнала значително и териториално. Византийците признали за български владения цяла Македония без Солун, Сер, крайбрежието и драчката област без 30 крепости, които Симеон отнел от тях, но после им върнал. Съзнавайки за своята мощ и величие тласкали българския владетел да завладее Цариград, този център на световна търговия и богатства, и той търсил удобен момент да нападне Византия. И този момент му се отдал не много след смъртта на император Лъв VI, когато в Цариград възникнали несъгласия и вътрешни борби във връзка с минаването на престола в ръцете на наследника му Константин Багренородни. Последният бил седем годишен и правата му били оспорвани от голяма част на тогавашното византийско общество, защото бил роден от четвъртия, непризнан от църквата, брак на Лъва VI. Мъдри. Симеон нахлул с войските си във византийска територия и след катастрофалното поражение, което претърпели византийските войски при река Ахело, Анхиялско, и Катасирта при Цариград, той стигнал до стените на византийската столица, но не намерил за благоразумно да влезе в нея. Въпреки това обаче той се провъзгласил за „цар на българите и ромей“. И понеже според тогавашните разбирания цар без патриарх не могъл да съществува, българският архиепископ бил провъзгласен за патриарх, и той коронясал Симеона за цар. Не е известно, кога точно е станало това голямо събитие. Предполага се, че това е станало не много след битките при Ахело и Катасирта (917 г.). Пръв български патриарх спорд синодика на българския цар Борил (1207—1218) бил Леонтий, до тогава български архиепископ. Седалището на първия български патриарх се намирало в българската столица Преслав. Цариградският патриарх не признал нито царския титул на Симеона, нито патриаршеското достойнство на българския църковен глава. Между двете православни църкви настъпила схизма. Това положение продължило до възцаряването на Петра (927—969), син на Симеона. Тих и миролюбив, Петър, който се намирал под ръководството на вуйка си Георги Сурсувул, не се решил да продължи недовършените и разсипателни войни на своя баща срещу Византия. А последната не веднаж молила Симеона чрез патриарх Николай Мистик да спре кръвопролитията. Пък и голяма част от българския народ жадувала за спокойствие и мир. Поради това на 8. X. 927 г. желаният мир бил сключен в Цариград.

където Петър и Сурсувул пристигнали с голяма свита. Според условията на мира Византия признала Петра за цар на българите, а българският църковен глава за патриарх. Съгласила се да продължи да плаща годишен данък на България според договора още от 896 г., но признала за български само една част от земите, завладяни от Симеона. Градовете Несебър, Анхиало и Созопол например били върнати на Византия. Уговорено било още да бъдат разменени между двете страни пленниците. За да се даде гаранция за приятелството, което се свързвало между Византия и България, Петър се оженил за внучката на Роман Лакапин, Мария.

Според Дюканджиевия каталог първият, признат от Византия, български патриарх се казвал Дамян В Синодика на цар Борила пък освен за споменатия патриарх Леонтий се говори още за трима „преславски“ патриарси: Димитър, Сергий и Григорий, които предшествували Дамяна.

Не се знае, какви са били отношенията на цариградския патриарх към българския през цялото управление на Петра. Византийските (от X столетие) писатели обаче, наричайки българския владетел цар (василевс), не наричат българския църковен глава патриарх, а архиепископ. В хрисовулите на Василий Българоубиец той също се нарича архиепископ, а не патриарх. Трябва да се приеме, че след смъртта на Роман Лакапин (917—944), при когото българският патриарх бил признат от Византия, византийците престанали да го смятат вече за български патриарх.

7. Преместване и унищожаване на първата Българска патриаршия.

В 972 година руският княз Светослав бил принуден от византийския император Йоан Цимиски да изпразни и последната българска крепост Силистра и да се завърне в Русия. Йоан Цимиски обаче не изпразнил източните български области, а ги обявил за византийски владения. Българският патриарх Дамян, чието седалище по това време се намирало в Дръстър (днес Силистра), бил свален. Завладяните български области в църковно отношение били подчинени на цариградския патриарх, който образувал от тях една църковно-административна област, на чело на която застанал архиепископ със седалище в Дръстър.

Българската патриаршия обаче не престанала да съществува. Патриаршеското седалище било пренесено в пределите на владенията на цар Самуил (976—1014). Според свидетелството на Василий II Българоубиец Българската „архиепископия“ — патриаршия — била преместена от Дръстър в Триадица (Средец или София), където патриарх Дамян ще да е избягал, след като бил свален от Йоан Цимиски. От Средец патриарх Дамян управлявал не само западно-българските епархии. В 976 г., макар и за късо време, когато цар Самуил успял да освободи източните български области, той застанал на чело на цялата Българска църква. Патриарх Дамян не се върнал в Дръстър или Преслав, а останал в новата столица на българското царство Средец (днешна София). Тук обаче българският патриаршески престол не стоял дълго време. В зависимост от местенето на цар Самуиловата столица поради войните с Византия, било местено и българското патриаршеско седалище.

От Средец Българската патриаршия била преместена последователно във Воден, Мъглен, Преспа и Охрид. От 990 г. до падането на първото българско царство под властта на Византия град Охрид бил седалище на българските патриарси. След патриарх Дамяна български патриарси били: Герман, Филип и Давид. Седалището на патриарх Герман се намирало във Воден, може би в Мъглен и в Преспа, а онова на Филипа и Давида — в Охрид.

Когато в 1018 г. византийският император Василий II Българоубиец превзел Охрид, той свалил последния български патриарх Дамяна, който заедно с болярина Богдан му се представили пред град Струмица с писмо от царица Мария, вдовицата на цар Иван Владислав. В писмото си царица Мария съобщавала, че предава царството си и молила срещу това пощада за себе си и децата си. Със свалянето на патриарх Давида била унищожена първата Българска патриаршия със седалище Охрид.

През всичкото време от съществуването на първата Българска патриаршия Българската църква се делила на митрополии, епископии и енории. Митрополитите били подчинени на патриарха, епископите на митрополита, а свещениците на епископа.

ГЛАВА IV

БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА ОТ ПАДАНЕТО НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО ДО УНИЩОЖЕНИЕТО НА ОХРИДСКАТА АРХИЕПИСКОПИЯ (1018—1767)

1. Начало на Охридската архиепископия.

Василий II Българоубиец образувал от юго-западните земи на Самуиловата държава една административна област (тема), която нарекол България и поставил за свой заместник лице, което носило име дукс. Главен град и административен център на тази голяма тема бил Скопие, но не рядко нейните началници стояли в Средец. Василий II запазил автокефалността на Българската православна църква в пределите, които имала при цар Петра и Самуила, но я лишил от патриаршеско достойнство и я обърнал в архиепископия. Понеже седалището на новооснованата българска архиепископия се намирало в Охрид, тя по-късно (през първата половина на 12 в.) се нарекла Охридска архиепископия, а до това време се наричала Българска архиепископия. За пръв охридски (български) архиепископ бил избран от събора на епископите българинът Иоан, който до тогава заемал длъжността игумен на дебърския манастир св. Богородица. По молба на архиепископ Иоана Василий II с три грамоти (хрисовули) определил епархиите, които влизали в диоцеза на Българската архиепископия и правата на архиепископ и епископи. С първата грамота на българския архиепископ били подчинени 17 епархии, с втората — 13 и с третата — 2 — всичко 32 епархии. Тези епархии, общо взето, обхващали следните земи: Македония (без Солун, Сер и Драма), Епир, северната част на Тесалия, Албания (без Драч), Стара Сърбия, Сръбското кралство до 1912 г., Срем, днешна Западна и Северна България и Добруджа. На епархийските архиереи Василий II дал стопански и социални привилегии. Било точно определено, по колко парици и клирици — светски и духовни крепостници — може да има под своя власт всеки архиерей. На българския архиепископ било признато правото да събира обичайния „каноничен“ данък от населението. Освен българите църковен данък трябвало да плащат и влашките пастири, пренесати из планините на „цяла България“, а така също и турците вардариоти, които още през IX столетие били настанени от византийските императори по северните краища на солунското поле от двете страни на река Вардар, за да пазят границата. Императорът забранявал на военните, финансови и административни органи в българските земи да се месят в църковните работи. На дирахийския митрополит не се позволявало да аспирира за епархии, които принадлежали на българския архиепископ.

След смъртта на Василий II Българоубиец (умр. 1025) обаче гражданските и църковни правдини на българския народ започнали да се ограничават. Данъците му били увеличени, а гражданските чиновници започнали да си позволяват произволи. Особено зле се отразило това върху селското население, значителна част от което било чифлигарско.

2. Погърчване на Охридската архиепископия.

Архиепископ Иоан бил първият и последният българин на охридския (българския) архиепископски престол. След него последният започнал да се заема от гърци. Византийското правителство си поставило за цел да погърчи Българската архиепископия. Българските архиепископи се назначавали от него, а не се избирали от събора на българските епископи, както това е било с първия български архиепископ Иоан. Те се избирали из средата на цариградските клирици гърци и се изпращали в Охрид с цел да погърчат Българската архиепископия. Поради това те си служили в канцеларията на архиепископията с гръцки език и извършвали богослужение на гръцки език. След непродуктивно време и епископските катедри започнали да се дават на гърци или лица с гръцко образование и насока. И в техните канцеларии официален език е бил гръцкият, и те извършвали богослужение на гръцки език, главно в градските храмове. Българи останали само дяконите и свещениците. В главните градове: Охрид, Воден, Костур и др. наред със славянската книга започнала да се разпространява и гръцката. Никой от духовните началници на българите от това време не е разбирал и не е смятал за нужно да научи езика на своите пасоми, а още по-малко да се погрижи за добрата подготовка на по-нисшите клирици. Епископските градове станали център за разпространение на византийска култура и книжовност. Българската книга се съхранявала в малките манастири, а български език се слушал само в селските храмове.

По-видни приемници на архиепископ Иоан били: Лъв, непосреден негов приемник, който издигнал църквата св. София в Охрид и се проявил като върл противник на римо-католическата пропаганда; Теодул, който също ознаменува своето архипастирство с построяването на величествен храм в Охрид; Теофилакт от град Еврип, на остров Евбея, бивш ритор и дякон в Цариградската патриаршия. Стоял на българската архиепископска катедра до към 1108 г. Той е известен с твърде разпространените сред православните народи тълкувания на Св. Писание. Написал служба и житие на св. Климента и отстоявал енергично правата на Българската архиепископия срещу посегателствата на Цариградската патриаршия; Иоан Комнин, син на севастократор Исаак Комнин, брат на император Алексей Комнин; той заемал охридската архиепископска катедра към края на първата половина на 12 столетие; и Иоан Каматир, който е бил преди това придворен сановник и умрял около 1215 г.

Както се вижда, повечето от видните охридски архиепископи гърци произлизали от патриаршеските и дворцови среди в Цариград.

3. Опити на цариградските патриарси да подчинят Българската архиепископия и защита на нейната самостоятелност

Погърчването на Българската архиепископия дало основания на цариградските патриарси да замислят, да унищожат нейната самостоятелност. Най-напред те започнали да ограничават нейния диоцез, като откъсвали от него отделни епархии. През втората половина на XI в. Българската архиепископия била лишена от 13 епархии: Дръстърската, Верийската и Сервийската (в Македония), някои от епархиите ѝ в Албания и всичките ѝ епархии в Епир и Тесалия. През времето на архиепископ Теофилакт (края на XI и началото на XII в.) пък цариградският патриарх направил опит да се разпорежда в самата му епархия като самостоятелен господар. Без позволение от българския архиепископ един монах започнал да строи храм в Кичево, основавайки се на даденото му от цариградския патриарх разрешение. Теофилакт се противопоставил енергично и осуетил построяването на храма. Той писал на халкидонския епископ и на патриаршеския секретар Петър, че цариградският патриарх няма право да се меси в работите на българите, които си имат свой автокефален архиепископ.

През XII в. гърците отивали до там в българофобството си и опитите си да подбият българския характер на Охридската архиепископия, че започнали да наричат българите мизийци или власи, а епископските градове със старите им и нови имена. Тенденцията била да се подчертае, че тези градове са стари византийски градове, заграбени по-късно от българите. На домогванията на цариградския патриарх да подчини Българската архиепископия се противопоставили и други охридски архиепископи. Иоан Комнин например се опитал да защити нейната автокефалност, като изтъкнал, че тя е същата архиепископия, която император Юстиниан Велики основал. Затова той се подписал в протокола на събора от 1156 г. в Цариград с титлата: Архиепископ на Първа Юстиниана и България, прокарвайки идеята за тъждеството на Охридската архиепископия с архиепископия Първа Юстиниана. Със същата цел е била фалшифицирана XI Юстинианова новела, с която се определяли правата на първия архиепископ на Първа Юстиниана — Кастелиан. Според тази фалшифицирана новела Охридската архиепископия е продължение на архиепископия Първа Юстиниана. Благодарение на връзките, които имал архиепископ Иоан Комнин с дворецовите среди в Цариград и обстоятелството, че по онова време границите на Охридската архиепископия почти съвпадали с границите на Първа Юстиниана, идеята за идентичността на двете архиепископии, признати за автокефални, се усвоила и помогнала на нейните защитници да запазят автокефалността на Охридската архиепископия. През втората половина на XII и началото на XIII в. тази идея се поддържала и от известния канонист Теодор Валсамон, който в тълкуването на второто правило на II вселенски събор пише, че България била почетена с право на автокефалия от император Юстиниан Велики (с 131 новела).

4. Отношение на кръстоносци, българи и епирци към Охридската архиепископия.

В края на XII и първата половина на XIII в. Охридската архиепископия била подхвърлена на големи изпитания. От 1186 г. до 1204 г.

осем от нейните епархии (Видинска, Софийска, Кюстендилска, Нишка, Браничевска, Бялградска, Призренска и Скопска) били откъснати от българите и подчинени на Търновската архиепископия, а в 1204 г. тя цяла паднала под властта на кръстоносците, които поставили в някои нейни градове римокатолически епископи. В писмата на папа Инокентий III се споменава за деволски, костурски и други римокатолически епископи. Между 1205—1206 г. македонските ѝ епархии заедно с град Охрид минали от ръцете на кръстоносците в ръцете на българския цар Калоян. Калоян изгонил гръцките епископи и поставил на тяхно място българи, но не унищожил нейната самостоятелност. След смъртта на Калояна при неговия приемник Борил (1207—1218) кръстоносците наново превзели Девол и Костур, а в 1216 г. Охрид паднал под властта на епирския деспот Теодор Комнин, който завладял цяла Албания с Драч, Македония и Тракия до Одрин. В границите на епирското деспотство Охридската архиепископия запазила своята автокефалност и добила голямо влияние. Между деспот Теодор Комнин и охридския архиепископ Димитрий Хоматиан (1216—към 1234) се завързали тесни връзки на приятелство. Авторитетът на Хоматиана се считал в цялата епирска държава, която обхващала областта от Адриатическо и Ионийско море до река Марица и от Бяло море до Шар планина, Осогово и Родопите. Като голям канонист до Димитрия Хоматиана се допитвали лица от Пелопонес, Керкира, Драч, Кроя, Драма и други градове по брачни, наследствени и други дела. Славата на Хоматиана особено много пораснала, след като той коронясал епирския деспот за цар. Този факт дал основание на цариградския патриарх да допусне, че Димитрий Хоматиан се тъкми да се провъзгласи за патриарх на епирското деспотство. На упреците на Герман II, че охридският архиепископ си присвоява правата на патриарх, когато се е осмелил да короняса Теодора за цар, Димитрий Хоматиан отговорил, че уж император Юстиниан дал на охридския архиепископ „привилегиите на апостолския римски престол“. Страната на Димитрий Хоматиан в този спор с никейския патриарх Герман II взели епирските митрополити Иоан Апокавк (Навпактски) и Георги Вардани (Керкирски). Когато в 1230 г. българският цар Иван Асен II (1218—1241) разбил войските на Теодора и присъединил владенията му към България, Охридската архиепископия наново попаднала под властта на българите. Тя запазила обаче автокефалността и диоцеза си в дотогавашните му размери, но загубила влияние във от него. Възможно е, между иерархическите лица на Охридската архиепископия от това време да са влизали и българи.

5. Ново попадане на Охридската архиепископия под византийска власт.

След смъртта на българския цар Иван Асен II (1241) Охридската архиепископия наново паднала под властта на византийците и то около за едно столетие. В 1246 г. целият ѝ диоцез бил разделен между три гръцки държави: областта с градове Скопие, Велес и Просек била завладяна от никейския император Иоан Ватаци, Воденската област — от солунския деспот Теодор Комнин, а областта с градове

Охрид, Битоля и Прилеп, както и Албания, от епирския деспот Михаил II. Въпреки това обаче Охридската архиепископия запазила автокефалността си до годината на унищожаването ѝ. В началото на втората половина от XIII столетие тя влязла цялата в границите на Никейската империя и останала под византийска власт чак до завладяването ѝ от сърбите. Михаил VIII Палеолог (1261—1282) хранил голяма почит към охридския архиепископ. Той признал със специален хрисовул от 1272 г. тъждеството ѝ с архиепископия Първа Юстиниана и потвърдил дадената ѝ от Василий II права, като присъединил неговите три хрисовула към своя, издаден за тази цел. Той позволил на Охридската архиепископия да си възвърне всички епархии, които били отнети от нея от съседните митрополити, както и тези, които сами отпаднали от нея. На лионския събор от 1274 г. той се опитал да подчини на Охридската архиепископия Българската и Сръбската църква. Неговите представители на този събор изтъкнали, че автокефалността на Българската и Сръбската църква не е законна, защото била обявена без разрешение от папата след завладяването на Цариград от кръстоносците. Това станало за сметка на Охридската архиепископия, на която били подчинени България и Сърбия в църковно отношение от папа Вигилий по настояване на Юстиниан, който бил уж от Охрид.

Андроник Палеолог Стари (1282—1328) също подкрепял Охридската архиепископия. В 1312 г. той с хрисовул забранил на гражданските чиновници да ограбват имотите на архиепископията и тези на нейните епископи. Нарушителите на това негово нареждане се заплащвали с отлъчване от църквата, лишаване от право да влизат в императорския двор и с отмъщение от страна на императора.

Византийските императори от разглежданото време поставяли високо образовани люде за охридски архиепископи. С това те целили да ги направят крепители на тяхната династия и политика в невизантийските области Албания и Македония. Охридските архиепископи били безусловно верни на византийските императори, от които зависело тяхното високо положение. Те били не само духовни ръководители на албанците и македонците, но и като императорски комисари в охридския архиепископски диоцез.

6. Сръбските крале и Охридската архиепископия.

В 1219 г. Охридската архиепископия загубила цялото сръбско жупанство, което в църковно отношение се обособило в отделна архиепископия. Димитрий Хоматиан отлъчил със синода си архиепископ Сава от църквата, но това било посрещнато с голямо безразличие от страна на сръбското духовенство и политически кръгове. С разширяването на сръбската държава бивали откъсвани нови епархии от Охридската архиепископия. През времето на сръбския крал Стефан Душан (1331—1356) всички византийски градове в Македония и Албания, на чело с Охрид, паднали под властта на сърбите. Стефан Душан запазил независимостта на Охридската архиепископия и всичките ѝ 11 епархии, които тя имала до падането си под сръбска власт. И той се отнасял с уважение към охридските архиепископи. На събора от 1346 г. например, свикан от него, участвувал и охридският архие-

пископ Николай, който заедно с търновския патриарх Симеон провъзгласили ипекския архиепископ Иоаникий за патриарх, а след това коронясали Стефан Душан за цар, жена му Елена за царица и син му Урош за крал. В церемонията по тези коронации участвувал и новопровъзгласеният сръбски патриарх Иоаникий. Законникът на Стефан Душан добил широка употреба в диоцеза на охридския архиепископ.

При приемниците на Стефан Душан, които разпокъсали сръбската държава, била разпокъсана и Охридската архиепископия. Тя страдала по това време и от произлезлите междусобици в Македония и Албания. Въпреки че през разглежданото време изникнали много смутове и станали големи политически промени, на чело на Охридската архиепископия стояли високо образовани и дейни иерарси. Между тях най-известни са: Димитрий Хоматиан, бивш секретар (хартофилакс) на Охридската архиепископия, родом от Хомата (Ликия) навърно; Константин Кавасила, роден в Илирия, бивш струмишки епископ и драчки митрополит; Генадий, голям противник на унията и бивш кандидат за цариградски патриарх и други.

7. Турските султани и Охридската архиепископия.

В 1408 г. Охрид вече се намирал под турска власт. Това се вижда от един гръцки надпис в село Елшани, което се намира на източния бряг на Охридското езеро. Турските султани също не посегнали на автокефалността на Охридската архиепископия. Тя дори се разширила през тяхно време. В началото на 15 в. в нейния диоцез били включени наново Видинска и Софийска епархия, а към средата на същия век под нейно ведомство минали Влашко и Молдавия. Когато пък била унищожена Ипекската патриаршия (около 1460), на Охридската архиепископия били подчинени и всички нейни епархии. През първата половина на 16 в. охридските архиепископи завладяли и гръцките и албанските православни общини в Далмация и Венеция и италианските области Калабрия, Апулия и Сицилия. Те образували една църковно-административна област, която била оглавявана от митрополит. В началото на 16 в. обаче Охридската архиепископия загубила Влашко и Молдавия, които минали под ведомството на цариградския патриарх, а в 1532 г. тя вече не владяла и Видинската и Софийската епархия. Към средата на 16 в. Охридската архиепископия наброявала 30 епархии: 11 в Македония, 5 в Албания и 14 в бившата Сръбска патриаршия. Към 1530 г. обаче смедеревският митрополит Павел, поддържан от местната турска власт и сръбски първенци, се опитал да откъсне епархиите на бившата Сръбска патриаршия, като се обявил за независим духовен началник на Сръбската църква. Цариградският патриарх Иеремия I и александрийският Иоаким взели страната на охридския архиепископ и в послание до охридското паство обявили Павла за самозванец, поддръжайки, че Ипек и сръбските земи трябва да бъдат подведомствени на Охридската архиепископия, както това е било по-рано. По настояване на охридския архиепископ Прохор турското правителство издало ферман, с който се заповядвало, земите на бившата Сръбска патриаршия да останат и за напред под ведомството на охридския архиепископ и да се свика събор, който да осъди Павла Смед-

деревски. Исканият събор бил свикан в 1541 г. в Охрид, низвергнал Павла и ръкоположените от него епископи и заплашил с тежки наказания онези, които биха взели тяхната страна. Решението на събора било утвърдено и от антиохийския патриарх Михаил и иерусалимския патриарх Кирил. Когато обаче в 1557 г. със съгласието на султана Ипекската архиепископия била възстановена, тя включила в своя диоцез не само епархиите на бившата Сръбска патриаршия, но и някои от тези на охридския архиепископ. Тези епархии били: Скопската, Тетовската, Нишката и Кюстендилската заедно с Разлог. В 1575 г. православните гръцки общини в Далмация и Венеция минали под юрисдикцията на цариградския патриарх, а в края на 16 в. православните общини в Апулия, Калабрия и остров Сицилия — под тази на римския епископ. В края на 16 или началото на 17 в. Охридската архиепископия си възвърнала Драчката епархия. След това до унищожаването на Охридската архиепископия не е известно да са ставали промени в диоцеза ѝ.

8. Унищожаване на Охридската архиепископия.

Домогванията на цариградския патриарх да унищожи Охридската архиепископия зачестили през последната четвърт на 17 в. Той започнал да поставя на охридската архиепископска катедра свои доверени духовни лица из цариградския патриаршески диоцез. В 1676 г. например свалил с помоща на поместен събор в Цариград архиепископ Теофан и поставил на негово място софийския митрополит Мелетий, негов съмишленик. Погод за това му дало оплакването, което епархийски архиереи от диоцеза на охридския архиепископ отправили към него против Теофана, който заел този пост, подпомогнат от турската власт. Но срещу тази намеса на цариградския патриарх енергично се противопоставили други архиереи из същия диоцез. Така се дало до оформяването на две течения: автохтонско в северните македонски епархии и албанските епархии и фанариотофилско в градовете Костур, Воден и Струмица, които се намирали близо до гръцките центрове. Между двете партии се водела остра борба за поставяне на свой човек на опразнения архиепископски или епископски престол. Фанариотофилите се домогвали да поставят за архиепископ или епископ чужденец, а автохтонистите — туземец. В 1693 г. автохтонистите взели връх и, след като изгонили натрапения им от вън Григорий Новопатарски, избрали за архиепископ съмишленика си, велеградския митрополит Игнатий. Сега патриарх Калиник излязал с послание от същата година до всички автокефални поместни църкви, с което се силно доказва, че само цариградският, антиохийският, иерусалимският и московският патриарси са законни, а охридският, кипърският, грузинският и ипекският архиепископ нямат право да се наричат патриарси. Калиник заплашвал с наказаниел оня от тях, който си позволявал да се нарича патриарх, а ония, които го наричали така — с анатема. Тези закани се отнасяли главно срещу охридския архиепископ, който още от 16 в. се наричал и бил наричан патриарх. Архиепископ Зосима например носил титла: Архиепископ на Първа Юстиниана Охрид и патриарх на Сърбия, България, Албания, Втора Македония и други страни. Заплахите на патриарх Калиника нямали успех.

В 1695 г. Григорий Новопатарски пак се върнал на архиепископското седалище, но автохтонистите свикали църковно-народен събор, на който го лишили от архиерейски сан, като подчертали, че „апостолският престол рискува да падне, ако не се спре нахлуването на иноземни архиереи.“

Цариградският патриарх се домогвал да разлага вътрешно Охридската архиепископия и чрез отнемане на нейни села и градове. Когато в 1703 г. архиепископ Игнатий протестирал срещу тези негови посегателства, той бил свален и заместен от фанариотофил. От тогава до 1718 г. Охридската архиепископия била раздирана от вътрешни борби. Архиепископите се сменявали често, моралното ѝ и финансово състояние било разнебитено. В 1718 г. автохтонистите взели наново връх и избрали за архиепископ корчанския митрополит Иоасаф, роден в Мосхополе, умен и деен иерарх, който управлявал непрекъснато цели 26 години, поправил финансовото положение на архиепископията и издигнал авторитета ѝ и вън от границите на нейния диоцез. За изкореняване на фанариотофилството в поверения му архиепископски диоцез Иоасаф и неговият синод отправили послание (от 21. II. 1719 г.) до клира и народа, с което ги призовавали към борба против иноземните клирици, причинили големи пакости на архиепископията. За закрепване на „светейшия и апостолски престол на Първа Юстиниана и цяла България“ клирът и народът се призовавали още към проклинане на всеки, който би съдействувал някому да се качи на този престол насилствено и противозаконно. Обезсилени по този начин, фанариотофилите престанали да се месят във вътрешните работи на архиепископията, но решили да действуват по друг начин: чрез интриги. В 1737 г. фанариотинът Иоан Ипсиланти, влиятелен турски сановник, обвинил пред Високата порта охридския и ипекския архиепископ в тайни сношения с Австрия и се опитал да я убеди, да закрие тези архиепископии. Интригата на Ипсиланти обаче била разкрита от турците. Ипсиланти сам попаднал под подозрението във връзки с австрийците и бил умъртвен.

След смъртта на архиепископ Иоасаф (1745) фанариотофилството пак се съживило. Цариградският патриарх започнал да се меси в споровете между пастири и пасоми в южните епархии, където то било силно. От 1757 г. пък той започнал да се меси и в изборите за епархийски архиереи в Охридската архиепископия. Няколко избора за епархийски архиереи в нейния диоцез станали в Цариград и от патриаршески архиереи. Патриаршията започнала да сменя противните ѝ митрополити чрез своите привърженици. В 1760 г. тя свалила костурския митрополит Хрисант, който бил приятел на архиепископ Иоасаф, и на негово място поставила своя самиленик Евтимий. Когато през май 1763 г. умрял охридският архиепископ Иеремия, цариградският патриарх Иоанникий III се опитал да наложи на охридския архиепископски престол своя велик протосингел Ананий, но не успял. Щом Ананий се явил в Охрид, клирът и народът го изпъдили чрез турските власти и избрали битолския митрополит Арсений. Изпъждането на Анания било последен отпор на автохтонистите. В 1764 г. цариградският патриарх Самуил I Ханджери поставил повторно на костурската архиерейска катедра сваления от автохтонистите Евтимий, който му станал главен агент. През месец февруарий Евтимий и петима костурски първенци

се оплакали на цариградския патриарх от някакви си злодеи и в заявлението си се подписали като подведомствени нему пасоми. Освен Евтимия Самуил I Ханджери успял да привлече и епархийските архиереи Никифор Сисинийски, Герман Воденски, Ананий Струмишки и Григорий Гребенски, след които тръгнали и влиятелни техни пасоми от престолните им градове. В 1766 г. споменатите пет митрополита отишли в Цариград и през месец октомври с. г. избрали в Цариградската патриаршия Генадия за корчански митрополит, като в изборния акт явно проявявали своето преколение пред цариградския патриарх, когото наричали „наш всесветийши и почтенейши властелин и владика, вселенски патриарх“, а за охридския архиепископ говорят пренебрежително, наричайки го просто архиепископ или т. н. архиепископ. След три месеца, м. януари 1767 г., тези митрополити заедно с Генадий Корчански подали молба до цариградския патриарх да ги приеме като нему подчинени митрополити. На 16.1. 1767 г. пристигнал и самият архиепископ Арсений в турската столица. Тук той е бил заставен от фанариотите да подпише молба до патриарха, че се отказва от охридския архиепископски престол, защото уж не му било възможно да се справи с финансовото положение на архиепископията. Подавайки оставката си, архиепископ Арсений молил да му запази за прехрана Пелагонийската митрополия. Така мотивирали молбата си за преминане под ведомството на Цариградската патриаршия и гореспомнатите пет митрополити. След петмесечно управление на Пелагонийската епархия Арсений бил свален и изпратен на заточение в Св. Гора. С тези документи в ръка Самуил I Ханджери убедил В. порта, и султан Мустафа III издал ферман за унищожение на Охридската архиепископия, понеже тя уж била потънала в дългове и самите ѝ архиереи и народът искали да бъде подчинена на Цариградската патриаршия. За да не остане никакъв спомен за нея, името на Охридската архиепископия било заличено в патриаршеските списъци от патриаршеския синод и отцепниците митрополити. Охридската епархия пък била подчинена на драчки митрополит. На 15 май 1767 г. Цариградската патриаршия издала томос за унищожението на Охридската архиепископия и Ипекската архиепископия, която била унищожена една година преди това (1766 г.).

Причините за унищожаването на Охридската архиепископия не могат да се дирят основателно във финансовото затруднение на архиепископията, а в „центробежния“ стремеж на фанариофилите. Унищожаването на Охридската архиепископия означавало поб-да на фанариофилите над автохтонистите, които водили цели 80 години борба за надмощие. Влиянието на Фенер особено много се засилило през първата половина на 18 в. в южните епархии, където проникнала панелинската идея. За унищожаването на Охридската архиепископия допринесли много живеещите в Цариград нейни пасоми занаятчии. Мнозина от тях попаднали под силното влияние на гръцките културни среди, в които живели и се привързали към „вселенския патриарх“, отчуждавайки се от своя род и роден църковен началник. Най-силно се поддали на елинското културно влияние женените за гръцки македонци. Когато пък се явило панелинското движение, тяхното народностно чувство още повече се притъпило, и те още повече се привързали към „вселенския патриарх“. Панелинското движение подхранвало и техните стремежи за полити-

ческа свобода. Те вярвали, че с помощта на влиятелния Фенер, подържан от Русия, ще получат по-скоро освобождение от турско робство. Тези именно охридчани в Цариград, които споделяли това убеждение, станали най-големи проводници на фенерското влияние в Охридската архиепископия. Те подпомогнали цариградския патриарх в домогванията му да унищожи архиепископията. Върху тяхното желание да се присъединят към Фенер се опрял патриарх Самуил I, когато поискъл от В. портата да подчини Охридската архиепископия под предлог, че населението и клирът ѝ желали това. Подпомогнати от богатия охридски кожухарски еснаф, те склонили турското правителство да наруши тъй много зачитаното от него църковно „стату кво анте“. Не са известни имената на тези лица.

Цариградската патриаршия имала предвсичко материални облиги от подчиняването на Охридската архиепископия. Фенер обаче не могъл да постигне елинизаторските си цели. През турско време нямало благоприятни условия за това. Елинизаторското влияние било ограничавано от влиянието на господстващата нация, която се намирала в тясно общение с българския народ. Просветителното движение в Европа, Френската революция, издигането на Русия като велика сила, социално-икономическото развитие на българина, възродителната сила на Паисиевата история, участието на българите в борбата срещу кърджалиите, всичко това възбуждало духа на българина, и той се противил на елинизацията. Освен това Фенер не разполагал и с годни органи за тази работа. Едни патриаршески архиереи не желали това, а други не могли да работят в това направление.

9. Устройство, управление и значение на Охридската архиепископия.

До превземането на Охрид от турците на чело на епархиите в Охридската архиепископия стояли епископи. Първата митрополия се появила в 1532 г. В такава била възведена Костурската епархия. През втората половина на XVII в. целият Охридски диоцез бил разделен на митрополии, на които били подчинени епископи. От края обаче на това столетие до унищожаването на Охридската архиепископия в нея имало само митрополии и епископии. Митрополиите с подчинени епископии изчезнали.

Охридският архиепископ управлявал с помощта на Синод, в който влизали съседни епархийски архиереи и архиереи, дошли случайно в Охрид от по-далечни епархии. Над архиепископския Синод стоял архиерейският събор, който се свиквал за разрешение на важни въпроси и се председателствувал от архиепископа. През епохата на турско робство са били свиквани и църковно-народни събори, на които присъствували не само архиереи, но и по-видни свещеници и миряни (представители на еснафите). Първ по чест между епархийските архиереи бил костурският митрополит, който носил име „първопрестолен“. Чиновниците в архиепископската канцелария носили същите имена, както и в Цариградската патриаршия. Те били на брой обаче по-малко. Както се вижда, Охридската архиепископия имала същото устройство, каквото имала и Цариградската патриаршия.

Охридската архиепископия имала грамадно значение за опозването на славянската реч и писменост. Макар и гърци, охридските архиепископи били принудени от народа да търпят славянското богослужение и книга. В манастирите и селските църкви гръцкият език и писменост не могли да проникнат. Те са били достояние само на малък кръг от хора, които стояли по върховете на църковната и гражданската администрация. Нуждата от славянска книга остро се чувствувала в диоцеза на охридския архиепископ дори през втората половина на 18 в. В 1756 г. архиепископ Дионисий писал на руската императрица Елисавета да изпрати славянски богослужебни книги за неговите църкви и манастири, понеже им липсвали такива. Знаменитите охридски архиепископи Теофилакт, Димитрий Хоматиан и Константин Кавасила, макар и гърци, прославили в химни славянското дело на св. Климента и неговите сътрудници. По този начин те поддържали в съзнанието на своето паство буден спомена за славяно-българските първоучители и неволно укрепвали народното му самосъзнание. През време на борбата за църковно-народни правдини Охридската архиепископия служила като знаме на борците за независима родна църква.

10. Начало на Търновската архиепископия.

След възстановяването на българската държава (1186) братята Петър и Асен осигурили в пределите на освободените български земи нова архиепископия със седалище в столичния град Търново. В диоцеза на Търновската архиепископия влязла Дръстърската епархия, която зависела от цариградския патриарх, и Видинската, която била под ведомството на охридския архиепископ. Освободителите на Дунавска България отхвърлили както властта на цариградския патриарх, така и властта на охридския архиепископ, защото искали да осигурят независима от гърците църква, отговаряща на независимата българска държава. А Охридската архиепископия, както това бе вече посочено, се намирала под византийска власт и била далеч от столицата на възстановената българска държава. За пръв търновски архиепископ бил избран българинът свещеник Василий, който бил ръкоположен в епископски сан от видинския и други двама епископи гърци, дошли в Търново по покана на двамата братя за осветяването на построената от тях църква в чест на св. Димитрий, прославен закрилник на град Солун за всички българи. Според охридския архиепископ Димитрий Хоматиан тримата гръцки епископи били принудени от Петра и Асена да ръкоположат Василия за епископ и да го признаят за глава на Българската църква в пределите на тяхната държава. Това ще да е станало в края на 1185 или началото на 1186 г., не много след провъзгласяването на Петра за български цар и възстановяването на българската държава. Основание за такова предположение се намира в писмото на архиепископ Василий, отправено до папа Иннокентий III в края на 1203 или началото на 1204 година. В него архиепископ Василий пише, че бил български архиепископ от 18 години. Търновският архиепископ не бил признат за законен архиепископ не само от цариградския патриарх, но и от охридския архиепископ. Изглежда, че неговата автокефалия била оспорвана и от видинския епископ, който го ръкоположил за епископ с други двама епископи,

поради което бил убит от българите за съчувствие към Византия, както свидетелствува Димитрий Хоматиан. Другите епископи, които също не признали Василия за свой духовен глава, били изгонени от пределите на България. Архиепископ Василий, който коронясал Петра за цар на българите, не се опитвал да търси признаване от цариградския патриарх и охридския архиепископ, защото диоцезът на Търновската архиепископия се разширявал ведно с разширяването на българската държава за сметка на Цариградската патриаршия и Охридската архиепископия. В продължение на приблизително две десетилетия, както това се отбелязва, Търновската архиепископия отнела от Охридската осем епархии.

11. Опити да бъде признат търновският архиепископ за патриарх от папата.

От гледището на тогавашните разбирания за редни международни отношения възстановената българска държава трябвало да бъде призната от Византия или Рим. Папа Иннокентий III (1198—1216), известен с голямото си старание да привлече славянските народи към Римската църква, сам подсетил в това отношение българския цар Калоян. Към края на 1199 или началото на 1200 г. той изпратил писмо до Калояна чрез Доминика, архипрезвитер на гърците в Бриндизи. Наричайки го благороден мъж (*nobilis vir*), а не „цар“, понеже не бил признат още за такъв, след като отбелязва, че неговите прадеди били уж от римски род и че той наследил тяхната благородна кръв и разположеност към Римската църква, папа Иннокентий III подканва Калояна да изяви своята привързаност към папския престол. Калоян обаче, погълнат всецяло от събитията, които по това време се разигравали около южните граници на България, се отнесъл първоначално с недоверие към Доминика, когото подозирал като грък в шпионаж и го задържал около две години в Търново, като оставил без отговор и папското писмо. Чак когато той се уверил чрез приближено лице, че Доминик не е гръцки шпионин, изпратил по него заедно с архиепископ Василий писма до папата. В писмата си до папата българският държавен и църковен глава го уверявали в предаността си към Римската църква и го молили да изпрати на Калояна царска корона, каквато имали българските владетели Петър, Самуил и техните предходници. Заедно с Доминика бил изпратен в Рим и свещеник Власий, който трябвало да съобщи на папата поверителни неща от българските владетел. Власий не могъл да стигне до Рим и се върнал, вероятно защото не бил пуснат от гърците. Понеже папата забавил отговора си, Калоян в 1203 г., месец юли, изпратил в Рим самия български архиепископ Василий с писмо до папата, в което писал между другото: „Моля (те) да изпратиш някой от кардиналите, на когото твоя светлост би заповядал да короняса мен за цар и да постави в моята земя патриарх, та да бъда твоя раб през всички дни на живота си“. Уверявайки по нататък папата, че уж още от създаването си на престола той се опитвал не веднъж да изпрати свои хора при него, но това не му се било отдало, подканва папата да побереза с решението си да го удовлетвори, защото гърците сами му предлагали да го коронясат за цар, а архиепископа Василий за патриарх. Василий

подобно на свещеник Власий не могъл да стигне до Рим. В Драч той щял да бъде хвърлен без малко в морето от гърците, които следели хода на действията на Калояна, ако не били се застъпили намиращите се там католици за него. Архиепископ Василий се върнал, но успял да изпрати Калояновото писмо в Рим тайно по двама от спътниците си. През август 1203 г. пристигнал в Търново пратеник на папа Инокентий III Иоан Каземарински, който донесъл отговор на изпратените по Доминика до папата писма. Иоан Каземарински тръгнал още през декември 1202 г., но поради отбизането си в Босна и Унгария, за да уреди изрично поръчаните му църковни работи, той пристигнал в България чак през август 1203 г. Той не донесъл на Калояна царска корона, каквато искал, а донесъл на архиепископ Василий палиум, както Калоян не искал. Папата целял по този начин да изтръгне най-главното: подчинение на Българската църква на Римския престол. Вместо корона на Калояна бил донесен клетвен лист, който той трябвало да подпише като доказателство за неговото и на приемниците му всегадно подчинение на Римската църква. Тъй, като Калоян бил решил да взема, каквото му се дава, палиумът бил приет и на 8. IX. 1203 г. поставен на архиепископ Василия от папския легат, който го провъзгласил за примас. По този начин папата в същност само признал архиепископското достойнство на Василия. Последният дал обещание за верност на римския първосвещеник, а Калоян подписал клетвения лист. В края на 1203 г. заедно с папския пратеник за Рим заминал Власий, вече бранчевски епископ, който занесъл на папата нови писма от Калояна, примас Василия и българските епархийски епископи. Като съобщава на папата, че архиепископ Василий приел палиума и бил възведен в чин примас, Калоян отправя към него следните искания: да провъзгласи търновския примас за патриарх и да даде на Българската църква право, сама да избира и поставя своя патриарх, както и сама да си вари св. миро; да му изпрати по-скоро царска корона и скиптер. Архиепископ Василий искал, папата да го възведе в патриаршески чин, да изпрати палиум за двама новопоставени български митрополити и да му позволи да си вари св. миро, каквото до тогава българите получавали от Цариград. Епископите в писмото си (или по-вероятно в прибавката си към писмото на архиепископа) молили също папата да изпрати палиуми за двама новопоставени български митрополити.

В писмото си до папата Калоян му разправял още за спора си с маджарския крал и го молил да ходатайства за справедливото решение на този спор, който се отнасял до владението на погранични земи.

Папата намерил исканията на Калояна за приемливи и почити ги удовлетворил. През октомври 1204 г. пристигнал в Търново неговият пратеник кардинал свещеник Лъв. Той донесъл на Калояна кралска корона, жезъл, утвърдителна грамота (була) и осветено знаме. Дал му право да сече монети със своя образ. На българския примас давал право да вари св. миро, да коронясва българските крале и да носи архиепископски жезъл. На Българската църква се давало право за напред да си избира ръкополага сама архиепископа, но той да получава палиум от Рим и да дава клетва за верност на Римската църква. На 7 ноември 1204 г.

кардинал Лъв произвел архиепископ Василия в чин примас, а на следния ден (Арахангеловден) коронясал Калояна за крал. Макар да не бил коронясан за цар, Калоян се подписвал в писмата си до папата с тази титла, а архиепископ Василий, макар да не бил провъзгласен за патриарх, се наричал така. За такива ги признавал и българският народ. Впрочем в едно от писмата си самият папа Инокентий III уверявал Василия, че титлата примас е равнозначна на титлата патриарх.

12. Провъзгласяване на търновския архиепископ за патриарх.

Очевидно е, че Калоян сключил уния с Рим по политически съображения. Той се домогвал до признаване на неговата корона, която му била необходима, за да встъпи в нормални международни отношения. Поради това, щом получил от папата не исканото, а даденото му, той почити скъсал връзки с Рим. Макар например да обещал да изпраща всяка година на папата подаръци чрез свои пратеници, доколкото е известно, това той направил само веднъж в живота си. Освен това той подчертал своята независимост от папата, като отхвърлил неговото искане да освободи пленения на 4. IV. 1205 г. от него латински император Балдуин и да сключи мир с латинската империя. Не са известни сношения на Българската църква с Римската и след смъртта на Калояна. Неговите приемници обаче добре схващали, че положението на българския архиепископ е ненормално и дирили случай да узаконят неговата патриаршеска титла. Тежкото положение, в което се намирала политически Византия, позволило на българския владетел Иван Асен II (1218—1241) да осъществи тази мечта на народ и правителство в България. Той действувал обаче постъпенно. В 1232 г. бил сключен между него и никейския император договор, според който търновският архиепископ трябвало да признае цариградския патриарх за свой върховен началник. Две години по-късно обаче новото политическо положение на никейци и българи наложило на никейския император и патриарх да признаят независимостта на Българската църква. В 1234 г. бил сключен военен съюз между Иван Асен II и никейския император Иоан Дук Ватаци (1222—1225) срещу кръстоносците и основаната от тях латинска империя с център Цариград. Съюзът бил скрепен с годеща на девет-годишната Асенова дъщеря Елена и единадесет-годишния Теодор Ласкарис, син на Иоан Ватаци. При сключването на военния съюз Иван Асен II поставил като съществено условие признаването на търновския архиепископ за патриарх. Облегнат на уговорения военен съюз между него и Иван Асен II, Ватаци подновил военните действия през пролетта на 1235 г. срещу латинците, превзел Лампсак (на азиатския бряг на Дарданелите), а след това минал проливите и завладял Калиопол (днешен Галиполи). Скоро след това в Галиполи пристигнал българският цар с жена си, дъщеря си Елена, архиепископ Иоаким и много боляри. Съюзният договор бил утвърден при личната среща на двамата монарси, а след това в Лампсак била извършена венчавката на Елена и Теодор. Българската княгиня била изпратена в Никея, където императрицата трябвало да се грижи за нейното възпитание. След това според Синодика на българския цар Борил (1207—1218) императорът и патриарх Герман писали на иерусалимския, александрийския и антиохийския патриарх, молейки ги да

дадат писмено съгласие за възнеждането на търновския архиепископ в ранг патриарх. След като източните патриарси дали исканото от тях съгласие, бил свикан през пролетта на 1235 г. в Галиполи многолюден събор, на който присъствували много гръцки и български митрополити, архиепископи, епископи, архимандрити, игумени и атонски монаси, които се намирали тогава под покровителството на българския цар. Със съгласието на александрийския и иерусалимския патриарх при присъствието на антиохийския и много гръцки и български архиереи председателстващият събора никейски патриарх Герман тържествено провъзгласил търновския архиепископ Иоакм за български патриарх. Така след повече от двесте години Българската патриаршия била възстановена. На новопровъзгласения български патриарх била дадена и специална утвърдителна грамота, подписана и подпечатана от патриарх Германа и всички присъстващи на събора гръцки архиереи. Не е известно, дали в тази грамота е било изрично поменато, че търновският патриарх е равен на цариградския и другите източни патриарси.

В диоцеза на търновския патриарх според Бориловия Синодик влизали 14 епархии. От тях 10 били митрополии и 4 епископии. Може да се предполага, че и източно-тракийските епархии влезли в диоцеза на Търновската патриаршия, понеже цар Асен II владял Пловдив и Одрин.

След смъртта на Иван Асен II (1218—1241) обаче този грамаден диоцез на Търновската патриаршия започнал да намалява обема си. Бялградската епархия попаднала под властта на маджарите, тракийските и македонските — под властта на гърците, а Браничевската, Нишката и Велбължката (от 1330 г.) под властта на сърбите. При българския цар Иван Александър (1331—1371) Търновската патриаршия си възвърнала Пловдивската епархия, но изглежда да я е загубила пак, щом турците завладяли Верея (Стара Загора) и Филипопол (Пловдив).

13. Опити на папите да прострат влиянието си върху Търновската патриаршия.

Щом бил сключен военен съюз между Иван Асен II и Иоан Дук Ватаци, папа Григорий IX писал на Иван Асен да скъса съюза си с никейския император, защото този съюз бил насочен срещу латинската империя с център Цариград. Очевидно, папата смятал България все още за нему подчинена в църковно отношение област. Когато Иван Асен II отхвърлил предложението на Григорий IX, той го обявил за отлъчен от църквата. След смъртта на настойника на император Балдуин II (Бриен) обаче Иван Асен се обърнал към папата и поискал неговото посредничество за сключване на мир между България и латинската империя. Това се дължи, види се, на надеждата, която овладяла българския владетел, че ще може по този начин да простре влиянието си в Цариград. Били започнати за целта преговори (през май 1237) между българското правителство и папския представител перуджийския епископ Иоан Вилдхаузен, но преговорите не дали желаните резултати. Папата се усъмнил в искреността на Иван Асен II и на 28. II. 1238 г. подбудил маджарския крал Бела IV да предприеме

кръстоносен поход заедно с Балдуин II срещу „вероломния“ български цар, който „отстъпил от църквата, отрекъл се от стадото Христово и дал убежище в държавата си на еретиците“, т. е. на богомилите. Бела IV започнал да се готви за желания от папата „кръстоносен поход против еретиците и схизматиците“, като на бойците било обещано прощение на греховете, но куманите, които се насочили към Унгария, объркали сметките му. Бела IV се отказал от похода, а след него и Балдуин II, който не бил в състояние да води война с българския цар, толкоз повече че куманите, пуснати от Иван Асен II, опрели на северните граници на латинската империя. В 1245 г. папа Инокентий IV поканил писмено приемника на Иван Асен II, син му Каломан I, да встъпи в уния с Рим, но нямал успех. Каломан скоро починал и не е известно, дали е отговорил на папската покана. Голяма противница на уния с Рим била българската царица Мария, жена на Константин Тих (1255—1257). Тя дори подпомагала майка си Евдокия, сестра на император Михаил VIII Палеолог (1261—1282), в борбата й срещу униятското движение във Византия. Царица Мария стояла решително на страната на противниците на Лионската уния от 1274 г. В 1291 г. папа Николай IV писал пък на българския цар Георги Тертер I и на патриарх Иоаким III, по молба на сръбската кралица Елена, майка на сръбския крал Стефан Милутин, който е бил зет на Георги Тертер — да се присъединят към Римската църква. Но и този опит на папата да привлече българите към уния нямал успех.

14. Отношение на цариградските патриарси към търновските.

Цариградските патриарси след Германа II, макар да наричали търновския църковен глава патриарх, но не го смятали за напълно равен на себе си. Недоброто отношение на цариградските църковни и политически кръгове към търновския патриарх достигнало до там през времето на българския цар Георги Тертер (1240—1292), че търновският патриарх Иоаким III, който отишъл във Византия, изпратен от царя, бил принуден да заяви на императора, че е готов да мине към лоното на Римската църква. Цариградските патриарси, изглежда, престанали да споменават името на търновския патриарх през време на богослужение, поради което и последният не споменавал цариградския. Особено ясно личи, как цариградските патриарси гледали на търновските от едно послание на цариградския патриарх Калист I (от 1355 г.), изпратено до търновските свещеници и монаси. Според патриарх Калист сам патриарх Герман II, през времето на когото търновският архиепископ е бил провъзгласен за патриарх, в едно от своите съчинения поддържал, че търновският архиепископ получил титлата патриарх при условие да се покорява на цариградския патриарх, да му плаща данък, да го споменава във време на богослужение и да отговаря пред него в случай на провинение. В посланието си Калист споменава още, че цариградските патриарси никога не били споменавали името на търновския патриарх при богослужение и че българите през негово време не вземали миро от Цариград, а си служили с такова от мощите на св. великомъченик Димитрий и св. великомъченица Варвара. С това отношение на цариградските патриарси към търновските може да се обяснят и аспирациите им да си присвояват български епархии. В 1381 г. цариград-

ският патриарх Нил поставил на Видинската митрополитска катедра изпратения му от Иван Срацимир иеромонах Касиян, въпреки че търновският патриарх бил ръкоположил вече епископ за тази катедра. Патриарх Нил се оправдавал с това, че Видинската епархия се намирала по-рано под ведомството на Цариградската патриаршия, от която българите я били откъснали. За отнемане на епархий от Цариградската патриаршия споменава в една своя грамота от 1392 г. и патриарх Антоний IV. Българските епископи, според тази грамота, без да се боят от Божиите закони и без да се срамуват от човешките закони, си присвоявали много епархий, принадлежащи на Цариградската патриаршия, поради което били лишени от църковно общение с нея и цариградският патриарх забранил да се служи „със свещеници, явно беззаконствуващи и вършещи законопрестъпни неща“. Грамотата явно подготвя почвата за подчинението на Търновската патриаршия от Цариградската, което и станало не много време след Антония IV.

15. Унищожаване на Търновската патриаршия.

Търновската патриаршия престанала да съществува много скоро след падането на престолния ѝ град под властта на турците. През пролетта на 1393 г. синът на султан Баязид, Челеби, обсадил Търново с големи и силни войскове части. След тримесечна обсада, на която присъствувал и сам султан Баязид, градът бил превзет с шум откъм Хисаря. Населението било жестоко наказано. Видинският митрополит Иосаф, съвременник на това събитие, станало на 17 юли 1393 г., дава такава характеристика за него: „Стана велико агарянско нашествие и се извърши пълно разорение на този град с околностите му“. Според Григорий Цамблак, ученик на патриарх Евтимий, църквите били превърнати в джамии, свещениците били изгонени и били заместени с „учители на безсрамието“. Градският комендант, поставен от Челеби, убил в една църква 110 видни търновски граждани и боляри. Патриарх Евтимий, последен търновски патриарх, който се държал героично през всичкото време на обсадата, бил също арестуван и щял да бъде убит, но после бил помилван и изпратен на заточение в Македония, т. е. в Тракия. От това време Търновската патриаршия престанала да съществува. Българската църква в пределите на патриаршията загубила своята независимост. В 1394 г. търновският църковен диоцез бил управляван от молдавския митрополит Еремия, изпратен от цариградския патриарх. От 1402 г. в Търново се явяват митрополити, подчинени на цариградския патриарх и имащи подчинени епископи. Така Търновската патриаршия била обърната в митрополия, подчинена на Цариградската патриаршия. Търновският митрополит стоял по-долу от много гръцки митрополити в Мала-Азия. Той бил поставен обаче на трето място след Ираклийския (днешното Ерекли на Мраморно море) и Солунския митрополит между митрополитите на Балканския полуостров. Твърде рано на търновския митрополит било дадено и име екзарх на цяла България. Устройството на Търновската митрополия било такова, каквото било и на другите гръцки митрополии, които имали подчинени епископи. Търновският митрополит се назначавал от цариградския патриарх, но подведомствените му епископи се избирали от събора на епископите и

митрополита. Подобно на другите гръцки митрополити от турско време и търновският митрополит се занимавал не само с духовни, но и със светски дела. Той например разглеждал брачни, имотни, наследствени и други дела, издавал свидетелства за благонадежност, заверявал договори и завещания между частни лица. В гражданско-съдебната област той бил подпомаган от смесен съвет, в който влизали видни светски лица и духовници.

Така България била лишена от политическа и духовна независимост. Тя останала без духовен и светски глава, за да не съществува център за обединение и сплотяване на българския народ. Това била преднамерена политика на турските султани.

По-видни търновски патриарси били: Василий, първият търновски патриарх; Иосафим I, който бил първият признат от Цариград български патриарх; Василий II, който посрещнал мощите на св. Параскева, пренесени от Епиват в Търново; Иосафим III, хвърлен от търновска скала по заповед на българския цар Светослав Тертер (края на XII в.), защото го подозирал във връзки с татарите; Теодосий I и Иосафим I, за които се споменава в Бориловия Синодик; Теодосий II, който участвувал на събора против богомилите от около 1350 г. и Евтимий, прочут български книжовник и светител, заел патриаршеския престол между 1375—1378 г., държал го до къде 1394 г. и умрял в началото на XV в. (около 1404 г.).

Известни са и около 38 търновски митрополити, поставени от цариградските патриарси. За малцина от тези митрополити, заемащи търновската митрополитска катедра в продължение на повече от четири столетия и половина, има запазени биографически сведения.

ГЛАВА V

БОРБА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ЗА ДУХОВНА СВОБОДА
(1767—1870)1. Фенерско иго¹.

Гърците не могли да търпят не само независима Българска църква, но те ненавиждали и българската народност. Поради това, след като подчинили българите духовно, те започнали да провеждат асимилаторска политика. За тази цел най-напред висшето, а след това и нисшето духовенство било заменено с гръцко. Митрополити, епископи и свещеници гърци извършвали богослужение и проповядвали на гръцки език. Славянското богослужение постепенно било заменено с гръцко не само в градове, но и в села, особено в Тракия и Македония, които се намирили по-близо до гръцките културни центрове. Наред със заместването на славянското богослужение с гръцко вървяло и заместването на славянската книга и просвета с гръцка. Имало гръцки владци, които мразели българската книга. Гръцкото духовенство изобщо не се грижело за образованието на покорените от турците славянски християнски народни маси. С тази омраза към българската книга трябва да се обясни изгарянето на много старобългарски ръкописи, съхранявани в атонските, македонските и други манастири. Известно е, че търновската патриаршеска библиотека е била изгорена и народът обвинявал за това търновския митрополит Иларон Критянин, но не е установено, кой в същност е виновник за запалването ѝ. Засилилото се гръцко просветно движение през втората половина на XVIII в. укрепило още повече гъркоманството и намерило израз в отварянето на гръцки училища в много български градове. Влиянието на елинизма започнало да се чувства в големи и оживени български градове. Търговските и други интереси налагали на много български граждани да се заловят с изучаването на гръцки език и да добият гръцко образование. Заможни българи дори жертвували пари за отваряне и поддържане на гръцки училища. Гръцки училища били открити в Търново, Свищов, Котел, Сливен, Пловдив, Одрин и други градове. Много от посещаващите тези училища деца на видни българи ставали ревностни поддръжници на гръцката образованост. Близкото до Търново село Агба-на си станало просветно гръцко огнище. В Търново и други български градове богати българи започнали да говорят и пишат на гръцки език.

¹ Цариградската патриаршия започнала да се нарича „Фенер“, а изпращаните от нея в България духовни лица „фанариоти“ от името на цариградския квартал „Фенер“ (от *фенар*, *фенарис* — свещ), където се помещавала тя. Този квартал бил населен от гърци, почти всички банкери, лекари, адвокати и др.

По този начин сред българския народ се утвърдило гъркофилско течение, което се противопоставяло на движението за народна и църковна независимост.

Българският народ страдал още от грабежите на гръцкото духовенство. Висшите и нисшите иерархически длъжности започнали да се заемат срещу големи суми, броени на Фенер. За да си възвърне изразходваните пари за заемане на духовен пост в България, гръцкото духовенство се предавало на формено търгашество. Плащаните от българския народ данъци на гръцките владци били в много случаи по-големи, отколкото са били държавните данъци. Тези данъци се събирали често по недостоеен начин. Цяла беда било за християнското население излизането на гръцкия владика да събира данъка (владичината) си или да обикаля епархията си. Българското християнско население трябвало да се грижи не само за удобствата и прехраната на гръцкия владика, но и за удобствата и прехраната на придружаващите го „цял щаб“ негови придворни. Неофит Бозвели ни дава потресаваща картина в „Мати Болгария“ за грабежите и злоупотребите на гръцките владци у нас. Когато гръцкият владика тръгвал да събира данъка си, той водел със себе си 15 градски чорбаджии, 35 свещеници, протосингела си, 4 дякони, 25 монаси, 65 селяни, 2-ма граматичи, 1 кафеджия, 1 ахчия, 2-ма чибукчии и др. Цялата тази „армия“ от хора селото трябвало да храни и приютява, докато гръцкият владика съберял данъка си и изпълнил обществено-църковния си дълг. Гръцките владци вземали големи суми и от църковната каса за общ водосвет, литургия и много други случаи. Освен пари те вземали в натура: жито, ечемик, ябълки, сушени сливи, круши и др. от цялото село. След това следвали подаянията за свитата им.

Народът бил ограбван и от свещениците гърци или гъркомани. Понеже иерархическите длъжности се заемали с пари, то между тях попадали малограмотни хора. Главно тяхно занаятие било требичарството.

2. Възраждане на българския народ.

Нито гърци, нито турци са могли да задушат националното съзнание на българския народ. Това съзнание е поддържало жива надеждата за смъкване на двойното иго. В чисто българските балкански градове, където гърци не се срещали, националното съзнание на българина било бодро и там здраво се държало за келийното образование, което се водело на български език. Сред селските маси пък гръцкото влияние не могло и да проникне дъри. Там се пазили твърдо българските народни традиции, които обуславяли народната самобитност, намерила израз в разнообразните народни умотворения.

Огнища на българска мисъл и език са били манастирите, главно Хилендарският, Зографският и Рилският. Атон бил отдавнашно средище на духовен живот и литературно творчество за южните славяни. Там се пазили най-старите и ценни паметници на славянската писменост. Освен ръкописи, документи и др. там се съхранявали и много книги, печатани в Сърбия, Венеция и Русия. Там се намирили книги не само с религиозно съдържание, но и такива със светско историческо съдържание. В манастирските библиотеки се намирили много ценни

старобългарски ръкописни паметници като: Сказанието на Черноризец Храбър за славянската азбука, житието на св. Иван Рилски, св. Наум Охридски, славянския превод на Манасиевата хроника и др., които са могли да будят и поддържат народностното съзнание на наши книжовници и четци. Тук наши монаси, повечето селяни, у които българското съзнание не било подтиснато, влизали в общение с образовани монаси от друга народност и под тяхно влияние започвали да проявяват интерес към историческа просвета. Особено силно било влиянието, което упражнили над наши и сръбски монаси руски монаси, книжовници и зографи, които отивали в Атон, както и разни светски лица, книжовници и учители, които особено през втората половина на XVIII в. започнали да посещават манастирите. Манастирите, които не са били засегнати от политическото и духовно влияние на гърци и турци, са били школа на сравнително свободолюбив дух, който бил разнасян из нашата страна от пътуващи монаси, които обикновено били учители на послушници. Тези манастири, в които се развивал такъв духовен живот, не били изолирани от българския народ. Те се намирали в непрестанно общение с него чрез своите метоси, изградени в много градове и особено чрез своите изповедници, които пътували и будели националното съзнание на своите съотечественици. Те предпазвали българския неук народ от пристъпите на елинизма и домогванията на гръцката църква. Странствуващи монаси отивали навред и отваряли на много места временни или постоянни училища, в които учели младежите на келийно четмо и писмо. Келийни училища съществували през всичкото време на турското робство в Трявна, Елена, Враца, Габрово, Самоков, Калофер, Карлово, Сопот и други градове. През XVIII в. броят на тези училища бил значително увеличен. Келийни училища започнали да отварят и свещеници и светски лица. Към началото на XIX в. те били доста разпространени в България, Македония и Тракия.

Българският народ влизал в общение с тези монаси и чрез посещение на манастирите. Голяма роля изиграл в това отношение Рилският манастир, който се намирал в средата на българските земи. Стичащите се в него богомолци слушали винаги проповед и богослужба на български език. По този начин той станал хранилище на български дух, когато гърцизмът се опитвал да залее страната ни. Образовани монаси със слово на български език будели подтиснатото национално съзнание на богомолците. Един от тези монаси бил Иосиф Братати, който бил родом от Елена и живял в манастира между 1690—1750 г. Той бил начетен монах, знаел гръцки език и със своите смели морални проповеди в манастира и из цяла България, която обикалял като манастирски пратеник, оставил дълбоки следи. Освен като въодушевен проповедник, ратуващ за жива народна реч, той е известен и като книжовник. От прибавки към преведените от него слова, събрани в запазения негов Сборник, личи, че той е бил запознат с историческото минало на български и гръцки. Идеята за историческото минало на българския народ се изяснявала по този начин в съзнанието на много образовани български монаси като Иосиф Братати, докато вземе завършен образ в многозначителната История славянобългарская на отец Паисий.

3. Народни будители.

Под влиянието на просветителното движение в Западна Европа, проникнало и в Балканския полуостров, сред подвластните на турци и гърци народи започнали да се явяват смели противници на елинизма и да настройват своите народи срещу него. Тези лица се нарекли народни будители. На първо място между тях у нас стои безспорно отец Паисий, който принадлежи към онези атонски монаси, в съзнанието на които никога не угасвала любовта към книгата и любовта към своя народ.

Паисий се е родил в 1722 г. и произхождал, както той сам пише, из Самоковската епархия. В 1745 г. отишъл в Хилендарския манастир, където по-големият му брат Лаврентий бил монах. Тук останал да живее като монах и Паисий. Постоянните спорове с гърци, сърби и руси го подтикнали да замисли, да въздействува върху самосъзнанието на своя народ чрез припомняне на неговото историческо минало. В Хилендар той намерил и материали за изграждането на своята История, на която възлагал такава възродителна задача. В 1761 г. Паисий отишъл по манастирски работи в Карлово, където се запознал с историята на Мавро Орбини, в руски превод. Като се завърнал, той напуснал Хилендар поради крамоли между монасите и се поселил в Зограф, където в 1762 г. завършил Историята си, която придружил с изобличителен вик към гърчеещите се българи: „О, юроде, защо се срамиш да се наречеш българин?“ Той сам тръгнал да я разнася, за да се чете и преписва. В 1765 г. отишъл в Котел, където се срещнал с поп Стойко Владиславов, родом от този град. В Котел Стойко се научил да чете и пише и в 1762 г. станал свещеник. Срещата му с отец Паисий направила от Стойка равностепен негов последовател и неуморен труженик за народна просвета и пробуда. Двадесет години поп Стойко учил децата в училище и народа в църква на понятен български език. Користолубието на гръцкото духовенство, интригите на чорбаджии, издевателствата на паши и техните орди, които минавали през Котел за война с Русия и своеволията на местните турски власти съсипали бедния родолюбец, и той бил принуден да бяга в Карнобатско. Нови беди го заставили да отиде от тук в Арбанаси при децата си. Тук той спечелил доверието на търновския митрополит, и той го ръкоположил в 1794 г. за врачански епископ (1794—1803). Епископ Софроний Врачански оставил сборник от неделни проповеди, наречен Кириакодромион, отпечатан в Букурещ през 1806 г. Със своите проповеди, произнасяни в празнични дни в храмовете на български език, епископ Софроний доставял голяма радост на християните българи.

Под влиянието на отец Паисий иеросхимонах Спиридон от Габрово написал в 1792 г. „История въ кратце о болгарском народѣ славянскомъ“. Спиридон бил ученик на отец Паисий, с когото се запознал още в Атон. В своята история, която той написал в Нямецката лавра (близо до Яш), където се подвизавал като монах, Спиридон самостоятелно разработва материалите от историческото ни минало. Той говори с чувство за благородна гордост за миналото величие на своя народ.

До 20-те години на XIX в. излезли четири книги от „даскал“ Иоаким Кърчовски (Кичевски), една от които е „преведена“,

както той се изразява, на „простѣйшій языкъ болгарскій, ползувания ради простѣйшихъ челоѣтъ и некнижнихъ“.

Книжките на даскал Иоаким Кърчовски излезли с помощта на дарители от македонските градове Шип, Кратово, Куманово, Струмица, Радовиш, Скопие, Битоля и други. Те имат религиозно-нравствено съдържание. В 1816 г. излязло „Огледалото“ на иеромонах Кирил Пейчинович от с. Теарце, Тетовско, написано на „прѣпрост ѣшимъ и некнижнимъ языкомъ болгарскимъ Долнымъ Миссиѣ“. И книгата на иеромонах Кирил Пейчинович има религиозно-нравствено съдържание. Тя била много подходяща за простия български народ и изиграла значителна роля за пробуждането му в македонските краища. Осем години по-късно бил отпечатан „Рибния буквар“ на Петър Берон, който внася нещо ново, както в методата на преподаването, така и в учебния материал на келийното училище. Освен молитви на църковно-славянски език, букварът на Петър Берон съдържа и къси разкази по история, естествознание и география на български език. В предговора на букваря се препоръчва заменяването на старата метода на преподаване с белланкастеровата (взаимоучителната). Голям тласък в развитието на националното съзнание на българската емиграция в Румъния и Русия дала книгата на Юрий Иванович Венелин (1802—1839): „Древние и нынешние болгаре“. Венелин бил карпатски малорус, който отраснал през време, когато в Австрия славянството бързо се пробуждало и се утвърждавало славнофилството. Значението на Венелиновия труд са изразили най-добре българите в Одеса чрез надгробния му надпис: „Напомнил за забравеното, но някога славно и могъщо племе българи и пламенно желал да види неговото възраждане“. Известно е още, какво голямо влияние упражнила тази книга на Венелина над Васил Априлов, основател на първото народно училище в Габрово. Скоро след него числото на българските училища, където се преподавало на роден език, силно нараствало. Появили се и български писатели, каквито по онова време били главно учителите.

4. Начало на движението против гръцкото духовенство.

Начало на движението против фенерското духовенство било турено в Охрид не много след унищожаването на Охридската архиепископия (1767). На чело на това движение застанал преспанският митрополит Исаия, който започнал да агитира сред архиереите на бившата Охридска архиепископия, да се отцепят от Цариградската патриаршия и да възстановят неоснователно унищожената от нея Охридска архиепископия-патриаршия. Скоро обаче Исаия бил заставен да млъкне и престане да действа от Цариградската патриаршия. Нещо повече: на 29 октомври 1776 г. той дал писмено обещание на цариградския патриарх, че за напред ще му бъде напълно покорен. Патриархът го заплашил с анатема, в случай че не устои на обещанието си. Това поведение на митрополит Исаия било порицано от охридското духовенство и миряни, но той успял да усмири недоволните, заплашвайки ги с тежки епитимии през 1789 г.

След това, движение срещу гръцкото духовенство започнало през 1824 г. във Враца. Врачани, на чело с чорбаджи Димитраки х.

Тошов, се обявили против местния епископ Методий, който започнал да събира извънреден данък от християните, изпълнявайки една наредба на новия търновски митрополит в този смисъл. За да изкара наразхъдваната по назначаването си сума, щом стигнал в Търново, Иларион Критски наредил до подведомствените си епископи да съберат от „всеки кумин“ не само по 11 пари, както гласял султанският ферман, но и по 7 гроша извънреден данък под формата на еднократна помощ. Събирането тъкмо на тази „помощ“ извикало силно недоволство сред българското население в диоцеза на търновския митрополит. Във Врачанска епархия това недоволство се изразило в конфликт между чорбаджи и епископ. Врачанският гръцки епископ Методий платил предварително на търновския митрополит сумата 3500 гроша, поради което получил право да събира „помощта“ от седем гроша на „кумин“ за себе си. Когато епископ Методий пристъпил към събирането на владичнината, врачани, на чело с чорбаджи Димитраки х. Тошов, се противопоставили, облягайки се на фермана, който позволявал да се събират само по 11 пари данък, без да споменава, за каквато и да било помощ от седем гроша. Подкрепен от влиятелни турци и врачански чорбаджии, Димитраки х. Тошов започнал борба с епископ Методий за неговото сменяване. Заедно със съмишлениците си той влязъл във връзка с българина архимандрит Гавриил Бистричанин, когото тъкмел да постави на местото на Методия. Борбата се водила около три години и завършила с намясата на турската власт, която взела страната на гръцкия архиерей. Врачанските чорбаджии били арестувани и, за да се отърват, били принудени да подпишат полица на търновския митрополит за 7200 гроша. Димитраки х. Тошов бил обезглавен във Видин през 1825 г., но не задето подил борба с гръцкия епископ във Враца, а задето построил в чифлика си кула, въпреки строгата заповед на султана да се съборят всички частни кули. Борбата на врачанските чорбаджии срещу гърка Методий за заменяването му с архиерей българин била местно явление. Такъв характер имала и борбата на скопския чорбаджия х. Трайко със скопския митрополит Ананий от 1825 г. Патриаршията сменила Ананий, но не поставила на негово място българин, както искали скопяни. Духовите в Скопие се усмирили, едва след като новият митрополит Гаврил (1832—1843) поставил за свой протосингел и викарий българин. Нямала успех и борбата на търновските чорбаджии срещу Иларион Критски от 1827 г. Така завършила и борбата на самоковци, които се обявили против гръцкия владика и поискали през 1829/30 г. за свой архиерей Неофит Рилски, известен български учител и книжовник. В тези борби между гръцки владичи и български чорбаджии не всякога последните се ръководели от желанието да бъдат заменени гръцките владичи с български. Например, когато врачани повели борба против епископ Методия, видинският чорбаджия Мануил Шишманоглу им препоръчвал един грък, който уж бил „по-смирнен от българин“.

5. Всенародно движение против гръцките владичи.

Борбата против гръцкото духовенство добила характер на широко църковно-национално движение от края на първата половина на XIX в.

Такъв характер има вече борбата на старозагорци, новозагорци и казанлъчани от 1836 г. против гръцкия владика за заместването му с българина Онуфрий Попович. Упорита и продължителна борба срещу гръцкото духовенство обаче започнала в 1838 г., когато търновци поискали смело за свой митрополит българин. След смъртта на Иларион Критски (1838), който се държал коректно към българските просветно-национални стремежи, за търновски митрополит бил назначен от Цариградската патриаршия Панарет. Той бил необразован, груб, буен, с необикновена алчност за пари, върл гонител на българщината, фанариотин грък от цариградските села. Ведна от своите сатири от 1843 г. П. Р. Славейков го характеризира „като прославен делия“, който ходел като „гидия“, яхнал на кон и обикалял селата, за да „дере“ българските селяни и „бере грешни пари“. С тези свои качества митрополит Панарет създал силно настроение против себе си в цялата епархия. Когато пък той си позволил да наклевети българите пред В. порта, че са бунтовници, те от 16 каази подали прошения до нея и Патриаршията и поискали сменяването му с Неофит Бозвели, родом от Котел. До това време Неофит Бозвели се занимавал с просветна и книжовна работа, благодарение на която станал известен в цяла България и особено в Търновска епархия. Той взел решително страната на недоволните българи и повел смела борба против митрополит Панарета. За да достигне по-лесно целта си, той заминал за Цариград (1839), където намерил подкрепа у цариградските българи и започнал работа за свалянето на Панарета. Между това в 1840 г. пристигнала от Търновската епархия делегация (от Никола Кетенджиолу от Търново, х. Стойко Бончоолу от Елена и Колчо Басмаджи от Габрово) тук, за да предаде на Портата искането на 16-те каази. Делегацията, ръководена от Неофит Бозвели, със съдействието на цариградските българи и еснафи успяла да спечели турските управляващи среди и В. порта предписала на патриарха да отзове Панарета и да назначи на негово място Неофит Бозвели. Патриаршията обаче бързо схванала, че назначаването на Неофит Бозвели, заклет враг на гръцкото духовенство в България, за митрополит на търновската катедра, с която е била свързана унищожената от нея Българска патриаршия, ще нанесе удар върху нейното влияние сред българите и затова отклонила тяхното искане. За търновски митрополит бил поставен гръкът Неофит Византиос, патриаршески протосингел, вместо Неофит Бозвели. Търновските представители били подкупени, В. порта заблудена чрез еднаквостта на имената, а турските влиятелни политически лица спечелени със злато. Неофит Бозвели бил назначен за протосингел на Неофит Византиос с обещание да бъде ръкоположен по-късно за ловчански епископ. За успокоение на населението в Търново пък с окръжно му било обещано, че ще бъдат поставени българи за епископи в Русе, Враца, Стара Загора, Преслав и други градове, щом епископските катедри в тях се освободят, но това обещание не било изпълнено.

Този факт засилил борбата срещу гръцките владии. Неофит Бозвели започнал агитация срещу Неофит Византиос, чиито грабежи извикали такова недоволство сред населението, че през 1841 г. в Търново станала народна демонстрация против него. Неофит Бозвели напуснал

протосингелството и се оттегил в Лясковския манастир. Той започнал вече открита борба срещу гръцкото духовенство, чорбаджите грък-мани и Неофит Византиос и подбуждал народа да се обърне към турското правителство, за да застави Патриаршията да удовлетвори неговите искания за български архиереи. Но тази борба на Неофит Бозвели завършила с арестуването му. В 1841 г. той бил грабнат от Лясковския манастир по сред нощ и изпратен на заточение в Хилендарския манастир, от където можал да се освободи едва в 1844 г. по застъпничеството на цариградските еснафи българи.

Заточаването на Неофит Бозвели не само не спряло, но дори и не отслабило движението против гръцкото духовенство. Опрани на хатишерифа от 1839 г., който изравнявал, макар и на думи само, мохамедани и християни пред законите и обещавал премахването на неправдите, българите не само в историческата Търновска епархия се дигнали против гръцките владии. Тяхният пример бил последван и от българите в Самоков, Шумен и Видин. Настроението срещу гръцкото духовенство обхванало и българската емиграция в Русия. Палаузов и Априлов в писмата си до габровчани подържат, че, ако чорбаджите, богатите и големците „не се оставяха да ги подкупват хитрите владии, за да могат чрез това да угнетяват простия народ, тогава според султанското узаконение (хатишерифа от 1839) не щеше да има нито един грък владика в България“. Априлов съветва в писмата си българите да се възползват от хатишерифа и да изгонят гръцките владии. Славейков не преставал да агитира срещу Неофит Византиос в Търново, докато Неофит не бил изгонен.

Движението против гръцките владии за заместването им с български ставало постепенно повсеместно. За да може обаче да се осъществи идеята за български владии, необходимо било да се поведе организирана борба. Раздвижването и сплотяването на цариградските българи в това отношение било от решаващо значение.

6. Цариград — център на движението против гръцкото духовенство. Борба на Неофит Бозвели и Иларион Стоянович.

Заслугата за раздвижването и сплотяването на цариградските българи за борба срещу гръцкото духовенство принадлежи на Неофит Бозвели и Иларион Стоянович Михайловски, по-късно известен под името Иларион Макариополски. Неофит Бозвели отишъл в Цариград през лятото на 1839 г. и станал известен като голям ратник за българска просвета и родна иерархия. Благодарение на своя пламенен, духовит и общителен характер той спечелил симпатиите на цариградските българи, между които главна роля играли предприемчивите копривченски и калоферски търговци и занаятчии и ги заразил със своите идеи. Започнал да събира българските еснафи в Цариград, да им държи проповеди и да извършва понякога богослужение на славянски език. В същото време Неофит Бозвели не изпускал случай да изтъква нуждата от български храм, в който да се служи на славянски и който да служи за средище на българите в турската столица, както и належащата нужда от български свещеници и архиереи.

Когато Неофит Бозвели бил заточен в Св. Гора, в Цариград покрай други интелигентни българи като Раковски, Струмски, Кръстевич, Золотович и др. се установява и Иларион Стоянович Михайловски, най-крупният водач на църковната борба. Роден в Елена през 1812 г., Иларион отива в Хилендар, където приема монашество; учил се в Карей (в Св. Гора), при Капри на остров Андрос, следвал университет в Атина и в 1841 г. пристигнал в Цариград, за да продължи образованието си. Той имал силно желание да завърши духовна академия в Русия, но Цариградската патриаршия осуетила желанието му. Това силно оскърбило Илариона, и той станал един от най-упоритите нейни врагове. Когато Неофит Бозвели в 1844 г. пристигнал в Цариград, освободен от заточение, той намерил в лицето на Илариона един вдъхновен съратник, който със своя ум, такт и интелигентност бил спечелил вече уважението и симпатиите на българите в Цариград. Двамата народни водачи, които се допълвали по характер, си подали ръка за задружна народна работа.

Насърдени от султанския ферман от 1845 г., който потвърждавал хатишерифа и подчертавал необходимостта от училища, в които да се просвещават широките народни маси, търновци подновили борбата срещу Неофит Византиос. През същата година Иларион Стоянович и Неофит Бозвели получили писмено пълномощно да представляват българските еснафи в Цариград и целия български народ пред Високата порта и Цариградската патриаршия. През юли 1845 г. двамата народни борци отправили прошение до турското правителство, пред което излизали със следните по-главни искания на българския народ:

1. Да се назначават в българските епархии за владци само българи;
2. Да се определи на владците заплатата;
3. Владците да се избират и сменяват от народа;
4. Българският народ да има свои представители в Цариград за непосредна връзка с турското правителство;
5. Да се построи български храм в Цариград на чело с български архиерей;
6. Да се открие българско училище и печатница в Цариград и др.

Иларион подал лично от свое име до В. порта прошение, в което главно изтъквал, че фанариотите се домогват да погърчат българите, за да ги изправят след това срещу турската държава. Прощенията на двамата български народни борци представляват програма за започналата всенародна борба за духовна свобода. Връзките обаче на двамата български водачи с полските емигранти и особено с потурчения поляк Михаил Чайковски (Садък паша) били използвани от Цариградската патриаршия, и тя ги обвинила пред руския посланик, че са врагове на Русия, понеже искали да разцепят Православната църква. Руският посланик Титов ги сметнал за католишки агенти и поискал изпращането им на заточение. В 1845 г. патриархът ги изпратил на заточение в св. Гора, без да иска разрешение от В. порта. Това се обяснява с голямото влияние, което Русия добила в Турция след Одринския мир от 1829 г. Неофит Бозвели не се върнал вече, защото починал в 1848 г., а Иларион Стоянович бил освободен на следната година по искане на руския пътешественик Андрей Муравъов.

Въпреки заточението на двамата български борци за църковно-национални правдини движението против гръцките владци не отслаб-

нало. В 1846 г. при една обиколка на султан Абдул-Меджит из България населението го отрупало с прошения за българско духовенство. Търновци му връчили писмено оплакване против Неофита Византиец, вследствие на което той бил сменен, но не с българин, а с гърка Атанасий, дотогавашен серски митрополит. След смъртта на Атанасий Неофит пак се върнал в Търново. Движението против фенерското потисничество обаче се засилвало и разширявало. То обхващало много градове в Северна България: Елена, Трявна, Враца, Свищов и Русе. За да смекчи народното недоволство и запази мястото си, Неофит Византиос поставил двама българи за епископи: Илариона в Ловеч и Доротея във Враца, а по-късно взел Иларион Стоянович за свой протосингел.

Борба срещу гръцките владци се водила още в София, Самоков, Вилин, Охрид и други градове, но Патриаршията успявала да наложи на българите гръцки владци. Тази повсеместна борба на българите обаче не останала съвсем без положителен резултат за тях. Турското правителство удовлетворило някои от техните искания. То разрешило на старозагорския българин Александър Екзарх да открие в Цариград печатница със средства, отпуснати от руското правителство и да подпомогне българското училищно дело. Благодарение на връзките си с турските управляващи кръгове той успял да издействува разрешение от В. порта за построяване и на български храм в Цариград. В 1849 г. с позволение на Патриаршията бил открит първият български параклис в къщата на Стефан Богориди, българин от Котел и управител на остров Самос. В 1850 г. било съставено настоятелство от 20 души, за да се грижи за параклиса. Така възникнала в Цариград българска община, за управлението на която бил изработен и устав. Съгласно устава и по препоръка на Русия в 1851 г. бил избран за епископ на българската община сръбският архимандрит Стефан Кавачевич, който на връщане от Петербург, където ходил да събира помощи за Рилския манастир, се спрял в Цариград и решил да не се връща вече в манастира.

Но след няколко години той бил отстранен и изпратен на заточение поради порочния му живот и на негово място бил ръкоположен Иларион Стоянович под име Макариополски. Освен това В. порта поискала настойчиво от Патриаршията да свика събор и да удовлетвори българските искания, да си избират свещеници и архиереи и да се определи заплатата на архиереите. В 1850 г. Патриаршията свикала искания от Портата събор, но на него били отхвърлени българските искания.

Въпреки това българите продължили борбата. Те вече открито поставяли въпроса за български владци, и много гръцки владци били изгонени от епархията им. В 1852 г. било открито в Пловдив училище за учители и свещеници българи. Когато пловдивският митрополит Хрисант се опитал да спре развоя на българското учебно дело, срещу него се отпочнала остра борба.

7. Църковно-национално движение след Кримската война (1853—1856).

След Кримската война, през време на която българското църковно-национално движение било почти заглъхнало, то избухва с

нова сила. Причината за това се заключавала в издадения от султана хатихумаюн (от 18. II. 1856 г.), който изравнявал християни и мохамедани, давал пълна свобода на вероизповед, потвърждавал обещанията от хатишерифа гаранции за запазване имота, честта и живота на всеки турски поданик и предписвал да се направят преобразования не само в държавното, но и в църковното управление. Сега българите с още по-голяма настойчивост поставили своите искания пред В. порта и Патриаршията. Очертали се две течения: умерено и крайно. Умереното течение се задоволявало с искането, предявено още преди войната: да се въведе български език в богослужението, да се назначават за архиереи в българските епархии българи, да се определи заплата на архиереите и др., желайки да бъде в унисон с традиционната руска политика, според която православните народи не бивало да се разделят, а да бъдат обединени от едно ръководство на цариградския патриарх. Крайното течение напротив искало създаването на независима Българска църква с избран от народа неин духовен глава. Борбата срещу Цариградската патриаршия сега била започната от крайното течение. През пролетта на 1856 г. ръководителите на това течение в Цариград, още докато великият везир Али паша бил на конференция в Париж, отправили до султана петиция, с която от името на 6,400,000 българи, живущи в турската империя, въз основа на хатихумаюна' искали: да се позволи на българите, да си изберат църковен началник, в работите на който да не се бърка никой християнин или нехристиянин от друга народност; българският народ да си избере и върховен граждански началник по народност българи, който да представя на султана достойни еднородци за управители, съдии и чиновници в България. Това искане, което свързва въпроса за църковна независимост с въпроса за административна автономия на българите, нямало успех. То не било по угода нито на турци, които се отнасяли с подозрение към всяко българско движение, нито на руси, понеже то отивало в разрез с тяхното становище да не се делят православните християни, нито на западните държави, които гледали на всяко българско движение като на внушено от Русия. Въпреки това към края на 1856 г. цариградската българска община отправила покана до всички общини в България да изпратят представители в Цариград, за да поднесат молби до Високата порта за независима Българска църква в духа на хатихумаюна. В Цариград пристигнали 20 представители от вън, които заедно с 40 представители и пълномощници от тук поднесли на турското правителство 60 прошения. Последното обаче не обрънало никакво внимание на тези прошения. Това разочаровало българските представители, които останали без средства за преживяване, и те започнали да се завързват по домовете си, като прехвърляли правата си върху цариградски българи, които да се грижат за народните работи. От представителите из България в Цариград останал само П. Р. Славейков и х. Николй Минчооглу. През това време в България започнала борба за изгонване на гръцките владци. Неофит Византиос бил дигнат от Търново, но Патриаршията поставила за митрополит гърка Григорий, бивш митилински епископ, последен търновски митрополит грък. В търновския митрополитски диоцез борбата била насочена не само срещу митро-

полита грък, но и срещу всички владци, които признавали Патриаршията. Народът се дигнал например и срещу врачанския епископ Доротеи, племенник на Найдено Геров, заедно взел страната на търновския митрополит Неофит Византиос в борбата му против българите, и Илариона Ловчански, взел по-късно страната на българите, българин от Елена, заедно признавал Патриаршията. В Пловдив бил изгонен митрополит Хрисант, който бил даден под съд за клевета срещу българите. На негово място бил поставен смирненският епископ Паисий, високособразсван албанец, който също по-сетне минал на страната на българите. Направените анкети в Търново и Пловдив убедили В. порта, че борбата на българите против Патриаршията не е продиктувана от никаква чужда държава, както се силели да докажат това фанариотите, а е плод на техните стремежи, да се освободят от чуждата духовна власт. При все това турското правителство предоставило на патриарха да реши въпроса за църковни преобразования в духа на хатихумаюна. По предписание на В. порта през април 1858 г. Патриаршията свикала църковно-народен събор, на който присъствували 45 представители: седемте синодални владци, по един представител на цариградските първенци и еснафи и по двама представители от епархии. От страна на българите присъствували само четирима представители: Илия Петров от Видин, д-р Стоян Чомаков от Пловдив, П. Р. Славейков от София и х. Николй х. Минчооглу от Търново. Всички останали представители били гърци. Съборът бил председателствуван от патриарха при присъствието на един правителствен пратеник. В дневния ред били включени въпроси само досежно избирането на патриарх и архиереи, тяхната заплата, църковните данъци и др. За българските искания не станало ни дума. Въпреки това българските представители взели участие в събора и излезли със свои искания, предявявани главно от групата на „старите“ или умерените. Тези искания били: архиереите да се избират от епархиите, да познават езика на своите пасоми и да получават определена заплата. Тук не проличава дори българското искане от преди войната: да се поставят в българските епархии за владци българи. И тези минимални искания на българите обаче не били удовлетворени от събора, който заседавал около една година и половина. (Бил закрит на 16. II. 1860). Съборът се мотивирал, че уж Православната църква не признавала народности, народен език. Гъркът Стефан Каратеодори се опитал да обоснове тези неверни твърдения в реч, произнесена на края на събора. Отхвърлянето на българските искания от събора извикало силно недоволство сред българския народ. Българите от разни градове отправили протестни заявления до султана, В. порта и патриарха. Хаджи Николй Минчооглу заявил в събора, че той не ще подпише протокола, понеже Патриаршията оскърбила българите със закриването на Търновската патриаршия и Охридската архиепископия и понеже фанариотите винаги са преследвали българския език. Съборният протокол не бил подписан и от другите български представители. За да смекчи недоволството на българите, Патриаршията ръкоположила (на 8. X. 1858 г.) известния народен деец Иларион Стоянов за епископ на българската община в Цариград с титла Макариополски, но след като изтръгнала от него обещание, че не ще претен-

дира за епархия. На 25. X. 1859 г. пък цариградският патриарх Кирил при присъствието на александрийския, антиохийския и иерусалимския патриарх, руския посланик княз Лобанов и представител на Сърбия и Гърция, извършил водосвет и положил основния камък на българския храм св. Стефан в цариградския квартал Фенер, вместо до тогавашния български параклис. Макар и малко на брой, тези придобивки имали грамадно значение за борещия се за духовна свобода български народ. Българският епископ и българският храм вече явно напомвали единството на българския народ и усилвали борбата за църковна независимост. В 1859 г. в Цариград се образувало българско дружество, което започнало да издава едноименно списание „Български книжици“. В Пловдив пък още от 1858 г. започнали да празнуват паметта на св. Кирил и Методий. Отношенията между гърци и българи се изострили до такава степен, че през 1859 г. станало гърциване в Пловдив за църквата св. Богородица, която по нареждане на В. порта била дадена най-после на българите. Подобни схватки между българи и гърци станали и в Пазарджик и Хасково, където българите не приели назначения владика грък.

Борба против фенските владци се водила и в Македония. Тон на борбата там давали градовете: Кукуш, Охрид и Скопие. В 1859 г. кукушани скъсали с Патриаршията и встъпили в уния с Рим, понеже не им давала българин за владика. Тази постъпка на кукушани стреснала Патриаршията, и тя им поставила за епископ българина Партений Зографски, завършил Московската духовна академия и роден в дебърското село Галичник. Щом починал (на 25. XII. 1859) митрополит Йоаникий, охридчани веднага поискали от Патриаршията да им постави за митрополит Авксентий Велешки, но тя им поставила гърка Мелетий, чийто порочен живот им бил известен още, откогато той бил викарий на охридския митрополит Дионисий. Борбата срещу Мелетий, подкрепян от турската власт, завършила с затварянето на учителя от Струга. Димитър Миладинов, който будел духовете на българите и отвеждането му сетне в цариградския затвор, където мъченически завършил живота си заедно с по-малкия си брат Константин. В Скопие българите също водели борба против гръцкия владика, ръководени от народния учител Йордан х. Константинов. Джинот от Велес. Когато селяните отказали да плащат владичнина, скопският митрополит Иоаким се видял принуден да позволи най-после да се пее в църква на български и да се събира владичнината от епитропите при църквите.

8. Скъсване на български общини с Патриаршията и туряне начало на българска иерархия.

Решенията на патриаршеския събор от 1858/1860 г. убедили българите, че техният спор с гърците не би могъл да се разреши чрез преговори с Патриаршията. При това положение и пред вид засилената се униятска пропаганда у народните водачи в Цариград узряла мисълта за бързи и решителни действия. Още в началото на 1860 г. Иларион Макариополски, Никола х. Минчооглу, Христо Тъпчилеша, Тодор Бурмов и др. обменили мисли и дошли до заключение, че трябва да се скъса с Цариградската патриаршия и се

основе независима Българска църква. Това мнение било одобрено от цариградските еснафи и посрещнато с възторг от „младите“, т. е. крайните. На едно ново и по-широко събрание от 26 март с. г., на което били привлечени П. Р. Славейков, Гавриил Кръстевич и др., народните водачи решили да скъсат с Патриаршията и обмислили начина, по който трябвало да се проведе демонстрацията. На 3 април (Възкресение Христово) 1860 г., когато Иларион извършвал литургия в българския храм в Цариград и когато дяконът започнал да произнася многолетствие за патриарх Кирил според съществуващия богослужебен ред, преди четене на Апостола, посветените в плана богомолци българи му забранили да произнесе многолетствие за патриарха и настояли да бъде произнесено многолетствие за султана. Също така те настояли след освещението на св. дарове, Иларион Макариополски да не спомене името на цариградския патриарх. Това искане било подето и от другите, присъстващи в храма, българи богомолци. Изпълнявайки волята на народа, Иларион не споменал името на патриарха, а казал: „Всяко епископство православних“. В края на литургията била изпята и една нарочно съставена песен за султана. Целта, с която било произнесено многолетствие и изпята специално приготвена песен в чест на султана, била да се посочи, че демонстрацията не е насочена против В. порта. Със същата цел било наредено да се пее от балкона на българския метох през целия ден султанската песен. По настояване на някои от „младите“ на Второ Възкресение не било четено Евангелието на гръцки. Постъпката на Илариона сочела, че той се обявява за независим началник на Българската православна църква. Била съставена едновременно молба, подписана от 1000 души българи, които настоявали пред турското правителство да признае отделянето на Българската църква от Патриаршията. Примерът на Илариона бил заразителен. На много места в провинцията свещениците по настояване на енорияните си започнали да споменават името на Илариона вместо на епархийския си архиерей. Страната на Илариона взели Авксентий Велешки, българин, Паисий Пловдивски и Гedeон Софийски, който сега пак се върнал към Патриаршията. Тримата архиереи: Иларион, Авксентий и Паисий турили началото на възобновената българска иерархия. Българското население обиспало В. порта с прошения да признае Илариона за духовен началник на Българската църква. До Илариона пристигали от всички краища на България благодарствени писма, с които българите го насърчавали да следва избрания път и го упълномощавали да действа пред В. порта от тяхно име за признаване на независима Българска църква. В Цариград била образувана „временна смесена комисия“, в която влизали тримата български архиереи и тримата български първенци: Христо Тъпчилеша, Николай х. Минчооглу и Д. Ив. Гешеоглу. Г. С. Раковски подкрепил акцията за независима Българска църква. Веднага след събитието на 3 април 1860 г. той излязъл със статия във в. „Дунавски лебед“, в която доказвал, че българската акция за независима църква ще успее.

9. *Отношение на Високата порта, Цариградската патриаршия и руската дипломация към събитието от 3 април 1860 г.*

Турското правителство посрещнало благосклонно събитието от 3. IV. 1860 г. Скоро обаче станало ясно, къде се крият истинските причини на тази видима благосклонност. Ръководейки се от свои интереси, то затвърдило разцеплението между гърци и българи, а след това направило опит, чрез подкрепване на униатското движение, да внесе разцепление и между самите българи. Това се дължало на стремежа му да се противопостави на руското влияние сред православните народи, а чрез това и на руската политика в Близкия изток. В издадения от султана берат на избрания през октомври 1860 г. нов цариградски патриарх Иоаким II се отбелязвали като нему подвластни и българските епархии. В своя рапорт до султана от месец ноември с. г. великият везир Кабразли паша, който направил анкета в България, отбелязвал само някои злоупотреби от страна на гръцкото духовенство, а за българските искания да се поставят българи за техни архиепери и да се признае независимостта на българската иерархия, не се споменавало нито дума. Освен това турското правителство поискало една смесена комисия да разгледа българските оплаквания, но поставило като условие, българите да идат и се поклонят на новия патриарх, което означавало, те да се откажат от станалото на 3 април. Явно било, че В. порта нямала намерение да признае бързо и лесно българските искания за независима църква. В същото време със съгласието на В. порта била създадена в Цариград Българска униатска патриаршия, на чело на която папата поставил българина Иосиф Соколски, до тогава архимандрит и бивш игумен на габровския Соколски манастир. Поощрена от това поведение на турското правителство, Цариградската патриаршия свикала на 24 февруари 1861 г. събор, на който тримата български архиепери: Иларион, Авксентий и Паисий били низвергнати, защото с обявяването си за независими от патриарха нарушили уж каноните. По искане на патриарха В. порта ги изпратила на заточение. Изпращането им не станало на 22 април, страстната седмица — както искала тя, а на 29. IV. — след великденските празници. Тази отстъпка била направена от В. порта поради настойчивостта на цариградските българи да не се изпращат низвергнатите български архиепери изобщо на заточение. На път за Мала-Азия, където били изпратени на заточение, българските архиепери изпратили писмо до българския народ под название: „Завет българскому народу“. В това послание те съветвали своя народ да не се поддава на униатската пропаганда и да продължи борбата за независима Българска църква.

Отначало и руските политически кръгове не одобрявали акцията на българите от 3. IV. 1860 г. Руският посланик в Цариград внущил на „старите“ да се помирят с Патриаршията. Засилилото се униатско движение в България обаче и силата на църковно-националното движение накарали руската дипломация да коригира отношението си към българо-гръцкия църковен спор. Руският император и руският Св. Синод застанали на гледището, че българите имат право да се борят за независима църква на същите основания, на които и самите руси се ползвали с църковна свобода и независимост. Обаче руските

дипломатически кръгове все още смятали, че българите трябва да постигнат църковна свобода по пътя на разбирателството с Цариградската патриаршия. Голям привърженик на тази мисъл бил руският посланик в Цариград Николай Павлович Игнатиев.

10. *Българското църковно-национално движение от 1861 до 1866 г.*

След низвергването на българските архиепери съборът от 24. II. 1861 г. изработил един проект от 15 точки за разрешение на българо-гръцкия църковен спор. С този проект, който бил одобрен със специален ферман от турското правителство, на българите се разрешавало да извършват богослужение на славянски език и да им се назначават за владци българи. Но българските представители, на брой 30 души, които пристигнали в Цариград от някои български епархии, в края на месец май 1861 г. отхвърлили 15-те точки на споменатия патриаршески събор и настояли пред В. порта да признае независимостта на Българската православна църква. Охридчани пък чрез упълномощени от тях цариградски българи (с писмо от 9. IV. 1861 г.) поискали от нея да възстанови Охридската архиепископия. Тези искания на българите обаче срещнали решителен отпор във В. порта. Великият везир Мехмед Кабрѐзлѐ паша заявил пред българската депутация, че българите трябва да избият от съзнанието си мисълта за независима иерархия, против която са били насочени и някои договори с чужди държави (има се пред вид Русия). Тогава българите, за да покажат, че ценят желанието на турското правителство, изработили и подали до него едно прошение от осем точки, в които не става дума за никаква независима българска иерархия. Накратко съдържанието на това прошение, подадено на 16 юли 1861 г. на великия везир, е следното: 1. българите да участвуват в избора на патриарх според числеността си; 2. половината от членовете на патриаршеския синод да бъдат българи; 3. българските архиепери, членове на патриаршеския синод, заедно с шест души миряни българи да образуват смесен съвет, който да разглежда всички български въпроси, които не се отнасят до православната вяра; 4. на един архиепирей и един мирянин от смесения съвет да се даде право, да държат народния печат, да се изстъпват пред турското правителство за българите и да се намират винаги при българския храм в Цариград; 5. българският архиепирей и неговият помощник мирянин да се увольняват по искане от смесения съвет само от турското правителство, но не и от патриарха; 6. овдовялата българска епархия да представя две лица, от които българският смесен съвет да избира едно за архиепирей, който да се утвърждава от патриарха; 7. в смесените епархии архиепирей да бъде българин или грък според болшинството на населението; той да знае и дава езика и никакви спънки да не се създават при извършване на богослужение на матерен език; и 8. да се определи заплата на архиепирейте вместо владичината и други данъци.

Този проект обаче не бил в унисон с турската политика. Вместо да отговори, турското правителство го изпратило на патриарха, който побързал да го обяви за неканоничен и да го отхвърли. Той не задоволил и крилото на българските „млади“, както и москов-

ския митрополит Филарет, който обаче смятал, че Цариградската патриаршия трябвало да се възползва от него и да поведе разговори с българите за споразумение. Българите наново подигнали въпроса за независима иерархия. Сега турското правителство свикало (1862 г.) обещаната смесена комисия от пет души българи и пет души патриаршески представители. От българска страна в нея участвували: Гавриил Кръстевич, д-р (медик) Стоян Чомаков, Никола Тъпчилеща, Тодор Бурмов и Партений Зографски (полянски епископ). Между патриаршеските представители бил пак и д-р Стефан Каратеодори, придворен и личен лекар на султана. Макър да била председателствува на два пъти от великия везир Аали паша, комисията не могла да дойде до разбирателство. Сам Аали паша бил принуден да каже, че българите и гърците, оставени сами на себе си, никога няма да се разберат. Поради това комисията прекъснала заседанията си, след като заседавала около една година (до средата на 1863 г.). През 1864 г., когато вместо патриарх Йоаким II дошъл амакийският митрополит Софроний II (от 22. X. 1863 г.), бил свикан с разрешение на В. порта велик църковнонароден събор, на който присъствували 66 духовни и мирски лица. От страна на българите присъствували Панарет Пловдивски, Антим Преславски, Доротеи Софийски и Гавриил Кръстевич. Заседанията на великия народен събор траяли около четири месеца. Бил разгледан българският проект от 8-те точки и отхвърлен без остатък. Озлоблението на гърците против българите, които искали половината от членовете на патриаршеския синод да бъдат българи стигло до там, че в едно от заседанията било решено да не се споменава вече името българин, защото уж Православната църква не признавала никакви народности. Турското правителство видяло, че великият народен събор отхвърлил българските искания, но не се решило да пристъпи към разрешаване на спорния въпрос, а позволило на българите да направят своите възражения върху решенията на събора. Българите дали възраженията си, но и това не разрешило въпроса. Постъпката на турското правителство силно разсърдила българите. Но за да се покаже и благосклонно към българските искания, то освободило българските архиереи от заочение и изпратило осем български младежи да се учат на държавни стипендии в турски училища. По искане на Патриаршията обаче на българските архиереи не било разрешено да живеят във Фенер при българския храм и да служат в него. Тогав те преместили седалището си в Ортакой — предградие на Цариград, където по-късно била установена и Екзархията. Тук Българската екзархия се погледнала до 1906 г., когато екзарх Йосиф I купил нови помещения за нейните нужди в един от най-хигиеничните и благоустроени квартали на Цариград, наречен Пера.

За да задоволи и Патриаршията, турското правителство предписало на своите органи да съдействуват на гръцките владци при събиране на владичнината и по 6 гроша от всяко лице над 16 години за покриване на тъй наречения патриаршески подворен дълг. Българите се противопоставили на събирането на владичнината и вноската за покриване на подворния дълг, а турското правителство не взело мерки за изпълнение на заповедта му. На 2. II. 1865 г. умрял

Авксенти Велешки. Патриархът изпратил при него в навечерието на смъртта му Антим Преславски, за да го подсети, да иска прошка от него, но Авксентий отказал. По този случай българските представители започнали да твърдят, че гробът на Авксентий представлява пропаст, която разделя за винаги българи и гърци, поради което турското правителство трябва да създаде независима българска иерархия. Те подали в този смисъл и прошение до В. порта, но тя не го разгледала дори, а го изпратила на патриарха с предписание, той да представи проект за отстъпки на българите. През ноември 1865 г. една комисия от 8 души — 4 българи и 4 гърци — изработила нов проект за помирение между българи и гърци. Патриарх Софроний II по заповед на великия везир Аали паша свикал на 22 април 1866 г. велик народен събор, за да разгледа изработения проект. На този събор присъствували от страна на гърците почти същите лица, които били и на събора от 21. II. 1864 г., а от страна на българите взели участие митрополит Панарет Пловдивски и Гавриил Кръстевич. И на този народен събор били отхвърлени българските искания. Въпреки това борбата за признаване на българската иерархия продължила с успех. В много български епархии владичните не могли да съберат нито владичнината, нито налога за изплащане на патриаршеския подворен дълг. Патриаршеските владци българи или гърци се изгонвали от българските епархии. След изгонване на патриаршеския владика веднага се организираща българска община, която поемала управлението на българските църкви и училища. Стихийно било движението против гръцките владци и в Македония. От много македонски градове били отправени прошения до В. порта да признае по-скоро независимостта на Българската православна църква.

В борбата на българите против властта на Цариградската патриаршия в България и Македония голяма роля изиграла и водената от Раковски чрез в. Дунавски лебед и от П. Р. Славейков чрез в. Гайда и в. Македония агитация. Раковски и Славейков атакували не престанно гръцките владци и техните подръжници чорбаджии и владичните българи. Те внушавали на българския народ да се бори, докато извоюва независима Българска църква.

II. Благоприятни условия за разрешаване на българо-гръцкия църковен спор. Проект на патриарх Григорий VI.

Избухналото в началото на 1866 г. гръцко въстание на остров Крит изострило отношенията между Гърция и Турция. Съществувала дори опасност от война между двете страни. В този конфликт Русия, исконен враг на Турция, взела страната на Гърция. Това пък наложило, Гърция да нагоди своята политика към руските разбирания и интереси. С този именно нов курс на гръцката политика към Русия се обяснява и сравнително смекченото отношение на Цариградската патриаршия към българския църковно-национален въпрос и отношението на атинските обществени среди към българите. Руската политика по онова време изисквала българи и гърци да се разберат чрез взаимни отстъпки. За да привлече българите към обща акция

срещу Турция, атинското правителство започнало да внушава на Цариградската патриаршия да бъде по-отстъпчива към българските искания. От друга страна турското правителство, за да спечели българите на своя страна, обещало да даде на българо-гръцкия църковен спор едно задоволително за българите разрешение. Чрез това то целяло да предотврати и едно евентуално българско въстание, което могло да избухне ако се протака още много решенията на българския църковно-национален въпрос. Тъкмо по това време се засилило и българското революционно национално движение. През 1867 (68 г.) в България започнали да навлизат четите на Панйот Хитов, Филип Тотю, Хаджи Димитър и Стефан Карджа.

При тези сравнително благоприятни условия българските народни дейци наново тръгнали по различни пътища за разрешаване на българския църковно-национален въпрос. „Старите“, начело с Гавриил Кръстевич и Иванчо х. Пенчович, по внушение от руския посланик граф Игнатиев, дирили разрешение на въпроса по пътя на разбирателство с Цариградската патриаршия. „Младите“ пък, начело със Славейков, смятали, че само българският народ може да даде правилно разрешение на спорния въпрос. Славейков често напомнял на В. порта на страниците на в. Македония, че забавянето на решението на българския църковен въпрос буди силно недоволство сред българския народ. Групата на д-р Чомаков също смятала, че българският църковен въпрос може и трябва да бъде разрешен само от турското правителство.

При това положение на работите патриарх Григорий VI дошъл на цариградската патриаршеска катедра на 10. II. 1867 г., изработил първия проект за образуване на автономна Българска църква в границите на Цариградската патриаршия. Григорий VI, който дошъл за втори път на патриаршеския престол, бил един от най-влиятелните гръцки висши духовници. Той се ползвал с голям авторитет не само сред гръцките обществени, но и сред руските църковни и обществени среди. Съгласно с новия курс на гръцката политика той дошъл на патриаршеската катедра по искане на Русия. През време на неговия избор руският посланик употребил всички усилия да спечели той избора в Цариград. Два месеца след избирането си патриарх Григорий VI (през май 1867 г.) връчил на Граф Игнатиев своя проект за разрешение на българския църковен въпрос. В основата на проекта легнала идеята за автономна Българска църква, начело с екзарх, зависящ само външно от Цариградската патриаршия. Тази идея била изказана от московския митрополит Филарет още през 1860 г. Проектът бил съобщен телеграфически в Петербург (Ленинград) и намерил одобрението на русите. След като той бил одобрен и подписан от патриарха, синодалните архиереи, бившите патриарси, всички пребиваващи в Цариград митрополити, бил представен официално през май 1867 г. на В. порта. Проектът се състои от 18 точки, по-важните от които са: 1. Епархиите в България ще съставят особена област в окръга на Вселенската патриаршия, и тази област ще се ползва с особени някои преимущества; 2. Първият от митрополитите в тази област ще бъде

кононически екзарх на областта; 3. Екзархът и всички митрополити в областта ще поменават през време на богослужение вселенския патриарх; 4. Всички митрополити образуват областен синод при екзарха; решенията на този синод имат местно значение; недоволната страна може да се отнесе до вселенския патриарх; 5. Митрополитите и епископите се избират от екзархийския синод, но се одобряват от патриарха; 6. Бератите на българските архиереи се издействуват от патриарха; 7. Екзархийският синод се сношава с турското правителство само чрез патриарха; 8. Екзархът и неговият синод могат да откриват духовни училища и да изпращат младежи в Халкинското патриаршеско богословско училище; 9. Редът на ставропигиалните манастири на вселенския престол остава непроменен; 10. Богослужението в екзархийски църкви се извършва на оня език, на който се извършвало по-рано; недоволната страна следва да си построи друга църква; 11. Българските митрополити са избиратели и избираеми за патриарси; 12. Отиващите в Цариград български митрополити се съобразяват с правата и задълженията на патриаршеските митрополити; 13. Българите при храма св. Стефан могат да си имат свой епископ в Цариград; и др.

Българите не останали доволни от този проект, защото в него не били посочени точно епархиите, които следвало да влязат в границите на Българската екзархия. Гърците смятали да признаят за български само епархиите между Дунав и Стара планина. Поради това с прошение от август 1867 г. българските представители, съобщавайки на В. порта, че не могат да приемат патриаршеския проект, настояли да бъде възстановена Охридската архиепископия, в която да влязат всички български епархии. Като се убедила, че българите и гърците няма да дойдат до споразумение, Високата порта решила да вземе разрешаването на спора в свои ръце. През март 1868 г. Фуад паша поискал от цариградските български представители да изложат писмено исканията си. Обстойно изложение по въпроса направил Иларион Макариополски. Въз основа на това изложение и проекта на патриарх Григорий VI турското правителство изготвило два проекта за разрешаване на българо-гръцкия църковен спор. И с двата проекта се предвиждало образуването на автономна Българска църква, в диоцеза на която влизали всички български епархии. С писмо от август 1868 г. В. порта поискала от Цариградската патриаршия да избере един от двата проекта, защото протакането на спорния църковен въпрос било повече невъзможно. Патриаршията обаче отхвърлила това искане, като се мотивирала, че турското правителство нямало право да се меси в църковните спорове. Българските представители приели първия проект, според който в епархиите, в които повече от жителите са българи, митрополитът да бъде българин, а в епархии с по-голямо количество гърци, той да бъде гърк. След като проучила тези проекти, Патриаршията заедно със синода и великото събрание, в което влизали много видни духовни и мирски лица в турската столица, ги отхвърлила, защото уж противоречели на каноните и догмите. Българите дали обстоен отговор на Патриаршията, но тя била решила вече да отнесе въпроса до вселенски събор. В писмото

си до В. порта, с което патриархът съобщавал, че не може да приеме нито един от двата проекта, той молил турското правителство да разреши, да свика вселенски събор, който уж единствен могъл и трябвало да разреши спорния въпрос. Макар да не получила разрешение да свика вселенски събор, през декември 1868 г. Патриаршията с писмо канела александрийския, антиохийския и иерусалимския патриарх, руския Св. Синод, кипърския архиепископ, сръбския и атинския митрополит (румънският не бил поканен) да дойдат на вселенски събор. Отговорите на гръцките патриарси, освен на александрийския, който не отговорил, и гръцките митрополити били положителни. Сръбският митрополит и руският Св. Синод се отнесли отрицателно към поканата на Цариградската патриаршия. Руският Св. Синод бил на мнение, че Патриаршията сама би могла да разреши спорния въпрос. В същото време тримата български архиепископи Иларион, Паисий и Панарет, които живели в Цариград, поканили заедно с цариградските български представители видинския митрополит Антим, софийския Доротеи и ловчанския Иларион да дойдат в Цариград. Когато се събрали шестимата български архиепископи в Цариград, въпреки волята на Патриаршията, те съобщили на последната писмено, че се отказват да признават вече за духовен началник цариградския патриарх и признават една независима православна Българска църква. Щом получил съобщението (на 16. XII. 1868 г.), патриархът не само го отхвърлил, но и заповядал на българските провинциални архиепископи, веднага да се върнат в епархиите си. Българските владци не се върнали, но поискали от В. порта да издаде обещания им по-рано ферман. По искане на руския посланик граф Игнатиев великият везир Аали паша се съгласил да се състави една смесена комисия от българи и гърци, които да разрешат чрез взаимни отстъпки съществуващия спор. В тази комисия от българска страна участвували Гавриил Кръстевич, член на върховния турски съд, Иванчо х. Пенчович и Георги Стоянович Чалооглу, членове на държавния турски съвет. Цели пет месеца българските и гръцките представители спорили в комисията и не могли да дойдат до споразумение. Спорът се водел все по въпроса за границите на българския църковен диоцез.

12. Ферман за основаване на Българска екзархия.

Потушаването на Критското въстание изменило отношението на гърците към Русия. Всред гръцките националистически кръгове се породило недоволство от нея, защото те смятали нея виновна за неуспеха на Критското въстание. Виждайки, че Гърция се ориентира към западните държави, Граф Игнатиев взел всецяло страната на българите и, за да ги привлече към Русия, поискал бързо разрешение на техния църковен въпрос. По настояване на Русия Високата порта решила да отдели българите в църковно отношение от Цариградската патриаршия. На 28. II. 1870 г. султан Абдул Азис издал многоочаквания ферман, с който се основавала Българска екзархия, която обемала почти всички български епархии. Този забележителен в историята на българския народ ферман има следното съдържание: „Главното ми царско желание е, всичките ни верни

поданици, които пребивават в императорската ми държава, които са обезпечени със свободно изповядване на вярата си и от всяка друга страна, и като живеят любовно и зговорно помежду си, да помагат, колкото зависи от тях, на големите ми и постоянни царски старания за благосъстоянието на държавата и за напредъка на просвещението. Но понеже въпреки това ми желание разпрята, която съществува отнакъм време между Гръцката патриаршия и българите относно църковното им подчинение, т. е. относно свързката на българските митрополити, епископи и свещеници и на църквите им с Патриаршията, ни наскърбяваше. затова след дълги разисквания и размисления за доброто решение на този предмет, постанови се най-подир следното:

Чл. 1. Ще се образува под име Българска екзархия една църковна област, която ще обема изброените по-долу митрополии, епископии и други някои места, и управлението на църковно-духовните дела на тази област ще се възложи на Екзархията. Чл. 2. Погорният от митрополитите на тази област ще носи титлата екзарх и ще бъде канонически председател на синода при него, който ще бъде постоянен. Чл. 3. Вътрешното духовно управление на тая екзархия ще се уреди по един особен устав, който ще се представи на високото ми правителство за утвърждение и който ще бъде съгласен във всичко с основните правила и постановления на православната вяра. Този устав ще бъде изработен в смисъл да обезпечавя управлението на духовните дела на екзархията и преди всичко избирането на епископите и екзарха и срещу всяко непосредствено или посредствено намесване от страна на патриарха. Щом се избере екзархът, Българският синод ще съобщава това на патриарха, а този последният ще дава час напред потребното вероизповедно потвърждение. Чл. 4. Екзархът, който ще се назначава с висок мой бера, ще бъде длъжен да поменавя според църковните правила името на вселенския патриарх. Преди да се избере вероизповедно и духовно лице, което ще се намери достойно за тоя сан, ще се иска мнението и съгласието на високото ми правителство. Чл. 5. Позволява се на екзарха по делата на намиращите се под негово ведомство места, за които той има право, според законите, да посредствува пред гражданското началство да се отнася на право до местните власти, а в случай на нужда и до Високата ми порта; и частно бератите, които ще се дават на духовните лица около него, ще се издават по негово представяне. Чл. 6. Тъй като по делата на православната вяра, които изискват взаимно обсъждане и съдействие, синодът на речената Екзархия ще се обръща до общия патриарх и до синода му, то и последните ще прибързват да дават потребното съдействие и да изпровождат потребните отговори. Чл. 7. Синодът на Българската екзархия ще иска света миро от Цариградската патриаршия. Чл. 8. Епископите, архиепископите и митрополитите, които са под Цариградската патриаршия, ще преминават безпрепятствено през епархиите на Българската екзархия, както и българските епископи, архиепископи и митрополити — през епархиите на Цариградската патриаршия и ще могат поради случаите се там дела да пребивават в главните градове на вилаетите или местата, дето се намира местната власт, но не могат да свикват синод във от духовния си окръг, нито да се намесват в делата на християните, които не се намират под тяхно ве-

домство, нито да извършват вероизповедни обряди без позволение от епископа на местото, в което се намират. Чл. 9. Както иерусалимският метох на Фенер, който зависи от Иерусалимската патриаршия, се намира под надзора на иерусалимския патриарх, така и българският метох в същото място заедно с българската църква до него ще зависят от българския екзарх и на последния ще е позволено да дохожда, колчем бъде потребно, в столицата ми и да пребивава в речения метох. Както при дохождането си тук в случай на нужда, така и при извършването на един вероизповеден обряд, докато пребивава тук, той ще се подчинява на същите църковни правила, на които се подчиняват и иерусалимският, антиохийският и александрийският патриарси. Чл. 10. Духовният окръг на тая екзархия ще обема Русенската, Силистренската, Шуменската, Търновската, Софийската, Врачанската, Ловчанската, Видинската, Нишката, Пиротската, Кюстендилската, Самоковската, Велешката, Варненската епархия (без града Варна и без 20-те близо села, които се намират между този град и Кюстенджа, на които жителите не са българи), Сливенския санджак (без градовете Анхиало и Месемврия), Созополската кааза (без крайморските села), Пловдивска епархия (без главния град и без станимашката кааза, както и без селата Куклен, Воден, Арнауткьой, Панагия, Ново село, Лесково, Ахлан, Бачково, Белащица, без манастирите Бачковски, Св. Безсребреници, Св. Параскева и Св. Георги). Махалата св. Богородица в град Пловдив ще трябва да влезе също така в Българската екзархия, но които от нейните жители не биха пожелали да се подчинят на Българската църква и екзархия, ще бъдат волни да се отделят. Подробностите по тоя въпрос ще се определят по взаимно съгласие между Патриаршията и Българската екзархия според вероизповедния им ред. Освен изброените по-горе и поименувани места, ще се позволява да се подчиняват на Българската екзархия по духовните си дела и на всички ония места, жителите на които, всички или поне двете им трети, биха поискали, това стига да се докаже действителността на искането им; но понеже, както се рече, това ще става по желанието и съгласието на всичките жители, или поне на двете им трети, то ако някой по този повод би се опитвал да произвежда някакъв раздор между жителите, той ще се привлича към отговорност и ще се наказва според законите. Чл. 11. Редът на манастирите, които се намират в Българската екзархия и които според църковните правила зависят от Патриаршията, ще се запазва и за напред, както е било до сега. Понеже горечните постановления се намериха достатъчни за удовлетворение законните нужди на двете страни и за отмахване напрежните раздори и се одобриха от високото наше правителство, затова се издаде настоящият ми царски ферман, който известява, че е последвало високото ми ираде да бъдат тези постановления за напред в сила и да не става нищо тем противно. 8 зилхидже 1268“.

ГЛАВА VI

БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА ОТ ОСНОВАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКА ЕКЗАРХИЯ (1870) ДО НАШЕ ВРЕМЕ

1. Изграждане на Българската екзархия.

Патриарх Григорий VI не признал фермана, макар той да бил съставен въз основа на неговия проект от 18 точки, който бил преработен с негово съгласие от една българо-гръцка комисия и одобрен в 1869 г. от него и Синода му. Различията между патриаршеския проект и фермана се отнасяли главно до границите на екзархийския диоцез и отношенията на Екзархията към турското правителство, които отношения се определяли, както е и редно, от последното. Особено недоволни били от фермана гръцките шовинистически кръгове. Българският народ и неговите водачи напротив посрещнали издаването на фермана с неуписуема радост. Не само в пределите на турската империя, но и вън от нея — в Русия и Румъния българите отправяли благодарствени молебени към Бога и уреждали празненства. От всички краища на България достигали благодарствени писма до Високата порта. Специален благодарствен адрес, написан на пергамент, украсен със злато и подписан от членовете на Привременния съвет-архиереи и миряни в Цариград бил поднесен на Аали паша с прочувствена реч от Иларион Макариополски. Това е било не само безпорен израз на непринудена радост и благодарност, но още израз на желание да се закрепят придобитото. Породи това българските дейци в Цариград пристъпили към изграждане на Екзархията. Привременният съвет, който до тогава ръководил в Цариград българските църковни работи, в съгласие с В. порта поканил на 8 март 40 души видни цариградски българи на събрание. На това събрание били избрани 10 души, които заедно с петимата български архиереи образували Привременен смесен съвет, който служил като висше управително тяло на възстановената Българска църква. Този Привременен съвет, в който влизали освен българските архиереи и видни народни дейци, като Гавриил Кръстевич, Иванчо х. Пенчович, Георги Ст. Чалооглу, Ноголи х. Минчооглу, д-р Ст. Чомаков, д-р Христо Стамболски, Христо Търпчилеца и други, бил утвърден със султанско ираде от 30 март. Главната задача на Привременния смесен съвет била да изработи проекто-устав за устройството и управлението на Българската екзархия и да свика църковно-народен събор, който да одобри проекто-устава и да избере екзарх. Съветът пристъпил към изработване на проекто-устав, като се възползвал от един проект, изработен от Гавриил Кръстевич специално за тази цел. При разискванията върху проекто-устава се очертали наново двете течения: „старите“ и „младите“. „Младите“, на чело

със Славейков, настоявали, управлението на Българската църква да добие демократичен характер. „Ще се научим ли ние, пише Славейков по този случай, народните работи да вършим народно, или вечно чорбаджийската ще я караме?“ В същност различията в схващанията се отнасяли главно до времеслужението на екзарха: екзархът за четири години ли да се избира или да бъде пожизнен. Докато „старите“, на чело с Кръстевич и Иларион Макариополски, съсредоточавали управлението на Екзархията в ръцете на екзарха, който трябвало да бъде пожизнен, и на няколко съветници около него, „младите“ поддържали, екзархът да се избира за четири години и в избора му, както и в избора на членовете на синода и архиереите, да се осигури непосредственото участие на народа. „След като свалихме деспотизма на Патриаршията, пишел в. „Македония“, орган на младите“, не бива да позволяваме, да ни се натрапва нов деспотизъм“. На това мнение бил и в. „Свобода“, орган на Б. Ц. К. Изработването на проекто-устава привършило на 27 септември. С позволението на В. порта Привременният смесен съвет изпратил покани до всички епархии да изпратят представители за църковно-народния събор, който се свиквал в Цариград, за да прегледа и приеме проекто-устава. Съборът бил открит на 23. II. 1871 г. На него присъствували членовете на Привременния смесен съвет (на брой 15 души) и 35 представители от българските епархии. Пристигнали представители и от македонските епархии (Скопска, Охридска, Битолска, Струмишка, Неврокопска и др.) които не били упоменати във фермана. След дълги разисквания били допуснати на събора и македонските представители, на брой осем души. Председател на събора бил Иларион Ловчански. Голям спор породил и тук въпросът за мандата на екзарха. Върху взело течението на „младите“: за четиригодишен мандат. Съборът одобрил един списък на кандидати за български архиереи, определил кандидатите за екзархийския престол. В кандидатната листа били поставени само Иларион Ловчански, Паисий Пловдивски и Антим Видински, а другите двама български архиереи непоставени по искане на В. порта. На 14 май съборът представил на великия везир Аали паша изработения Екзархийски устав, преведен на турски език, с молба да разреши, да се избере екзарх, преди да се разотидат неговите членове. Великият везир обаче възразил, че избиране на екзарх не могло да стане, преди да бъде утвърден уставът. След като чакали още два месеца без положителен резултат, на 24 юли членовете на събора се върнали по епархиите си и съборът бил разтурен. От тук нататък прилагането на фермана и изграждането на Екзархията започнало да среща пречки. Това се дължало на противодействието на Патриаршията и опитите на руската дипломация да помири българи и гърци чрез компромисно решение на въпроса: доसेжно границите на екзархийския диоцез, след като отношенията между Русия и Гърция се подобрили. Излъчената за целта комисия от българите Гавриил Кръстевич и Иванчо х. Пенчович и гърците Александър Каратеодори и Христати Зографос също не могла да дойде до споразумение. Въпросът се касаел, към Цариградската патриаршия, или към Българската екзархия трябва да бъдат присъединени тракийските и македонските епархии. И новият патриарх Антим VI, който дошъл за трети

път на патриаршеския престол на 5. IX. 1871 г. със силната подкрепа на граф Игнатиев, макар да се показал склонен да направи остъпки на българите, не се съгласил да остане непокътнат чл. 10 от фермана, за което настойчиво държали българите.

За да дадат тласък на прекъснатото изграждане на Екзархията и скъсат всякакви преговори с Патриаршията, на 5 януари 1872 г. отишли в Ортакой около 50 души българи от страна на „младите“ и докарали на файтон Иларион Макариополски, Панарет Пловдивски и Иларион Ловчански в българския храм св. Стефан. На другия ден (6. I. с. г. — Богоявление) събралото се множество богомолци заставило българските архиереи да служат литургия. Преди да започнат службата българските архиереи поискали разрешение (явил се при него Иларион Ловчански) от патриарха да служат, но той не им разрешил. Тогава те изпълнили волята на народа. Тази постъпка разсърдила патриарха, и той низвергнал Иларион Ловчански и Панарет Пловдивски, а Иларион Макариополски отлъчил от църквата, понеже той по-рано бил обявен за низвергнат. При това Патриаршията не удовлетворила справедливите и канонични искания на осъдените български архиереи да бъдат допуснати на заседанията на патриаршеския синод, за да се защитят. Освен това на 21. I. 1872 г. българските архиереи били изпратени на заточение в Измит и храмът св. Стефан затворен от турското правителство по искане на Патриаршията. Като се научили за това, българите устроили събрание, на което Петко Р. Славейков произнесъл прочувствена реч, покрили българския храм с черен плат в знак на траур, направили демонстрация из цариградските улици и изпратили депутация при великия везир да иска връщането на българските архиереи и да се приложи фермана. Между патриаршията и българите сношенията били прекъснати. След като за три пъти Патриаршията категорично отхвърлила поканата на великия везир да признае фермана, великият везир издал позволение на 25. I. 1872 г. Привременният смесен съвет да започне да прилага фермана и да управлява Екзархията, а на 11. II. с. г. издал буюрултия за избиране на екзарх, като съобщил, че ферманът ще се тури в изпълнение и Екзархийският устав ще бъде поднесен на султана за утвърждение. На 12 февруари 1872 г. българският Привременен смесен съвет се събрал и съгласно заповедта на великия везир пристъпил към избор на екзарх. За пръв български екзарх бил избран Иларион Ловчански, който четири дена след избора си дал оставката по искане на турското правителство, като се мотивирал, че е стар и слаб, поради което не могъл да заеме достойно възложения му висок пост. В действителност Иларион си дал оставката по искане на граф Игнатиев, който стоял зад турското правителство, защото Иларион бил между низвергнатите български архиереи. На 16 февруари 1872 г. за български екзарх бил избран видинският митрополит Антим, родом от с. Татарлий, Лозенградско. Детинството си Атанас Михайлов (съветското име на екзарх Антима) прекарал в Цариград. Като поотраснал, той приел монашество в Хилендарския манастир и завършил Халкинската духовна семинария с отличие. Висше образование получил в Московската духовна академия, която също завършил с отличие. Бележитият московски митрополит Филарет го ръкоположил в иероманшески чин. В 1857 г. иероманах Антим бил

назначен за преподавател по Църковна история, Руски и Славянски език в Халкинската духовна семинария. След три годишно учителство той бил избран за преславски митрополит, но отказал да заеме длъжността си. В 1865 г. Патриаршията го назначила за ректор на семинарията в остров Халки, а след три години за видински митрополит, на който пост го заварва избирането му за български екзарх.

2. Българският екзарх и Патриаршията.

Съгласно фермана екзархът трябвало да бъде утвърден от султана. Времето от избора на екзарха до неговото утвърждаване от султана граф Игнатиев се опитал да използва за помиряване на българите с Патриаршията. Поради това В. порта забавила утвърждаването на екзарха. Патриаршията обаче се показала непримирима. На 16. II. 1872 г. тя свикала голямо събрание, на което било взето решение да се отправи протест срещу избирането на български екзарх и срещу В. порта, задето позволила този избор. Събранието сметнало това за намеса на светската власт в работите на църквата. По внушение от Русия В. порта реагирала силно против това решение на патриаршеския събор. Тя обявила такива патриаршески събрания за незаконни и спряла за три месеца излизането на в. „Босфорски фар“, орган на антиславянска и антируска гръцка партия. Това изплашило патриарха, и той сам се явил пред великия везир, комуто обещал да изработи проект за разрешение на българския църковен въпрос. Везирът му дал петнадесет дневен срок за тази цел. Игнатиев и Разис, управляващ гръцката легация в Цариград, се заели да наблегнат пред патриарха, да изработи проекта, преди да бъде утвърден екзархът от В. порта. Патриархът обаче забавил изготвянето на проекта и дал с това възможност на В. порта да утвърди избора. На 23. II. 1872 г. турското правителство съобщило на Привременния смесен български съвет, че изборът на екзарха е утвърден и поискало, екзархът да се яви в Цариград. На 8. III. с. г. било публикувано утвърждаването на екзарха. Игнатиев останал силно недоволен от поведението на патриарха.

Преди да пристигне екзархът в Цариград, прословутият проект на патриарха бил вече готов. Той обаче бил много по-консервативен от предишните патриаршески проекти. В него името „Българска екзархия“ се заменяло с „Хемоска екзархия“, предвиждало се издаване на берати за екзарси от Патриаршията, името на патриарха да се споменава във всички български храмове, храмът „Св. Богородица“ в Пловдив да се отстъпи на Патриаршията и др. От този проект на патриарха не останали доволни нито българите, нито турците, нито граф Игнатиев. Високата порта била особено недоволна от него, защото той разграничавал нации, което било изтълкувано като опит да се внесе в Турция разцепление.

Българският екзарх пристигнал в Цариград на 17. III. 1872 г., посрещнат радушно и отведен в екзархийския дом от членовете на Привременния смесен състав. На следния ден той се явил при великия везир, придружен от трима архиереи и един мирянин от членовете на Привременния съвет и засвидетелствувал своята и на българския народ признателност към султана. Великият везир казал, че той ще пре-

даде на султана тези чувства на екзарха и българския народ и че екзархът ще има случай сам скоро да ги изкаже пред него и непосредствено. „Слава Богу, прибавил везирът, освободихме от гърците пет милиона народ. Аз съм ви като баща. Свободен си да дохождаш при мене и да ми казваш искрено, каквото желаеш. Аз ще ти отговарям също искрено.“ На 2. IV. 1872 г. екзарх Антим I получил берат за назначаването си чрез великия везир. На следния ден екзархът изпратил трима от членовете на Привременния съвет: Гавриил Кръстевич, Иванчо х. Пенчович и Георги Ст. Чалооглу да съобщят на патриарха, че той иска да го посети. Патриархът, след като се допитал до синода си, отговорил, преди всичко видински Антим трябвало да отговори на патриаршеското писмо, което му било отправено през януари след низвергването на българските архиереи, които служили на Богоявление. С това писмо се искало от него да осъди в разстояние от 40 дена тази постъпка и да се отдели от тях. Това решение било съобщено и на самия екзарх Антима чрез архимандрит Герман Афтонида, който бил изпратен при него от патриарха. Афтонида бил натоварен още да съобщи на екзарха, че патриархът му забранява да служи. На 12. IV. 1872 г. екзархът бил приет от султана и награден с орден меджидие I степен, след което той посетил великия везир Махмуд Недим паша и министъра на външните работи Сервер паша. За Великден с. г. екзархът поискал чрез Ив. х. Пенчович и Георги Чалооглу разрешение от патриарха Антим да служи, но пак му било отговорено, че докато не осъди служилите на Богоявление и низвергнати български владици, нямало да се удовлетвори молбата му. След това на два пъти екзархът поискал писмено разрешение със същата цел, но получил пак отказ. Такъв отказ получил екзархът и когато поискал, патриархът да възстанови незаконно низвергнатите от него български архиереи. Тогава на 23. IV. — Томина неделя — в българския храм в Фенер при присъствието на екзарха архимандрит Григорий прочел един акт, подписан от екзарха и от неосъдените български архиереи софийски Доротеи, нишавски Партений и велешки Генадий, с който се обявявало за незаконно и противоканонично низвержението на Иларион Макариополски, Панарет Пловдивски и Иларион Ловчански. В отговор на това патриарх Антим VI свикал на 27 с. м. синода и решил да покани екзарх Антима в срок от 30 д. да се яви на съд пред Патриаршията и да се разкае за сторените прегрешения. Въпреки новите опити на Игнатиев да помири българския екзарх с патриарха, това не станало. На 11 май 1872 г. — Св. Кирил и Методий — екзарх Антим в съслужение с трима български архиереи отслужил тържествена литургия в българския храм св. Стефан, през време на която прочел един акт, подписан от него и шестимата тогавашни български архиереи, с който се провъзгласявала независимостта на Българската православна църква. По този случай на 13 май патриархът свикал голям събор, на който екзарх Антим бил осъден на низвержение, Панарет Пловдивски и Иларион Ловчански на отлъчване от църквата, а Иларион Макариополски на анатема, понеже бил вече низвергнат и отлъчан.

Решенията на патриаршеския събор не уплашили никого от българските борци за независима Българска църква. Екзархът, Синодът и Смесиеният съвет продължили работата по консолидиране положението на Българската православна църква. В съгласие с турското правителство на 25 май 1872 г. Иларион Макариополски бил назначен за търновски митрополит, за самоковски бил ръкоположен архимандрит Доситей, Панарет си останал Пловдивски, а Иларион Ловчански станал Кюстендилски. След това архимандрит Виктор бил ръкоположен за нишки митрополит, архимандрит Григорий за Русенски, архимандрит Симеон, протосингел на екзархията — за Варненски, Мелетий Зографски за Софийски, Дамаскин за Велешки, Аверкий за Врачански, Дионисий за Ловчански и Серафим за Сливенски. На 28 юни 1872 г. Високата порта издала бера̀ти на новопоставените български архиереи.

3. Обявяване на Българската църква за схизматична.

В началото на 1872 г. гръцкото правителство посъветвало цариградския патриарх да се приготи за крайната мярка, т. е. за провъзгласяване на българите за схизматици, за да ги стресне и вразуми. От тогава нататък повикът за обявяване на Българската църква за схизматична се засилил особено много сред гръцкото общество. А след избирането на екзарха и неуспешните опити за помирение между него и патриарха той се превърнал във формен вой против българи, руси и славянство, които уж застрашавали не само Гърция, но и Турция. Поради това чрез гръцката преса в Гърция и Турция се отправяли апели за война срещу Русия не само към Турция, но и към цяла Западна Европа. В същност гърците не могли да се помират с факта, че Българската православна църква се стабилизираща, поставяйки свои митрополити, независимо от анатемите на патриарха и че българското население в Тракия и Македония смело се присъединявало към Българската екзархия. Неблагоприятният изход от спора с българите, за който Гърция обвинявала Русия, накарал гърците да се отклонят от нея и да се ориентират към Англия и Австрия. Западните сили и особено Австрия тласкали Гърция към решението да обяви българите за схизматици. В това направление усилено се работило не само чрез пресата, но и чрез специално изпратени за целта в Цариград агенти от Атина. Тук бил изпратен като представител на атинския синод Александър Ликурт, архиепископ на остров Сирос, краен националист и русофоб, за когото граф Игнатиев казва, че е бил главният виновник за обявяване на схизмата. Неговата задача била да поддържа и разпалва упоритостта на Цариградската патриаршия. За тази цел на цариградския патриарх са били изпращани тайно и пари от атинското правителство. Разпалвано от пресата, настроението срещу Русия и българите скоро обхванало целия елински свят по източното крайбрежие на Средиземно море. В Иерусалим, Антиохия, Александрия, Кипър и други главни православни гръцки центрове станали манифестации против „най-опасния враг на елинизма“ — славянството. Целта на гръцката политика е била да се обявят българите на всяка цена за схизматици.

В полза на схизмата работили не само атинското правителство и австрийската дипломация, но и турското правителство. Турците се домогвали чрез провъзгласяване на схизмата до пълен разрыв между българи и гърци, а чрез това и до разцепление в средата на православните народи. Тази политика Високата порта започнала да провежда активно, поддавайки се на влиянието на австрийската политика, след като на мястото на Махмуд Недим паша, приятел на Русия, бил поставен Митхад паша, голям русофоб и приятел на Англия и Австрия. Идването на власт на Митхад паша турило начало на един период от време, през което били създадени значителни затруднения на българите по пътя на изграждането на Българската православна църква. Но тога време представлявало последен етап в усилията на българите да бъде приложен ферманът напълно. Гърците посрещнали правителството на Митхад паша с голяма радост и надежди, защото знаели от по-рано неговите схващания. Всички източни патриарси (александрийският, антиохийският и иерусалимският) и кипърският архиепископ, свикани и дошли по това време в Цариград, го посетили на чело с цариградския патриарх и неговия синод и му честитили везирството. На тях и на гръцките народни тълпи, които отивали при него със същата цел, подклаждани от гръцки шовинисти, той обещавал, че ще се грижи за гръцкия народ. Поощрени от благосклонното отношение на новия велик везир към тях, цариградските гърци започнали открито да агитират за обявяване на схизмата, като отивали на тълпи при патриарсите и ги молили да вземат решение в този смисъл. Те дори си служили със заплахи, какъвто е случаят с иерусалимския патриарх Кирил, който не бил за обявяване на схизмата. В Цариград бил образуван и специален комитет, който да ръководи движението и убеди свикания голям поместен събор в Цариград, да провъзгласи българите за схизматици.

Докато западните държави, гърци и турци работели за обявяване на схизмата, русите действували за нейното проваляне. Граф Игнатиев полагал големи усилия да привлече източните патриарси, но успял да убеди само иерусалимския патриарх Кирил, който решително се обявил против схизмата. Той напуснал събора и се върнал в Иерусалим. Австрийската дипломация настоявала пред Високата порта, схизмата да бъде обявена от споменатия събор непременно в оня момент. Поради това, когато на 29 август бил открит големият поместен гръцки събор и започнал заседанията си, Митхад паша изпратил гърка Икиадис да съобщи на събора, че турското правителство не смята обявяването на схизмата за противно на интересите на отоманската империя. Под влияние на това заявление съборът провъзгласил действително Българската църква за схизматична на заседанието си от 16. IX. 1872 г., понеже българите внесли в Православната църква началото на „филетизма“ (племенността), който нямал уж нищо общо с учението на тази църква. На 17. IX. с. г. това решение било прочетено в патриаршеската църква, а на 24. IX. в останалите църкви в Цариград и провинцията. В акта за обявяване на схизмата се казвало, че се обявяват за схизматици и отчуждени от Пра-

вославната църква не само българските архиепископи, свещеници и дякони, но и всички, които имат с тях сношение или приемат свещенодействие и благословението им за канонично и действително.

4. Българската църква от провъзгласяване на схизмата до Освободителната война (1872—1878 г.).

След обявяване на схизмата сношенията между Цариградската патриаршия и Българската екзархия били прекъснати. Освен от Иерусалимската патриаршия схизмата не била призната формално и от Румънската, Сръбската и особено от Руската православна църква. Руският синод дори и писмено дал на патриарх Йоаким II да разбере, че той не е доволен от обявяването на схизмата. Що се отнася към българския народ, той не отдал никакво значение на схизмата. На места в България тя дори била посрещната с радост, защото с нея се турял край на сншенията между гърци и българи. На 24. IX. 1872 г. екзарх Антим I при стечение на многоброен народ, в съслужение с трима български архиепископи отслужил тържествен служба, на края на която е било прочетено изпратеното из цяла България послание за непризнаване на схизмата. Това послание било подписано от екзарха и митрополитите Панарет Пловдивски, Доситей Самоковски, Симеон Варненски и Евстатий Битолски (Пелагонийски). Освен това, за да отслаби схизмата, Българската екзархия отправила послание и до всички независими православни църкви, с което послание обстойно разкритикувала решението на Цариградската патриаршия за обявяване на схизмата и изявявала неизменната преданост на Българската църква и българския народ към православието. Същевременно от всички български епархии пристигнали писма до Екзархията, към която българският народ изявявал своята любов и признателност и осъждал схизмата. На много места в България съборното послание за обявяване на схизмата било изгорено.

Формалното обявяване на схизмата не задоволило турското правителство и Цариградската патриаршия. Те поискали да прекратят между българския и гръцкия православен народ и някои фактически различия. Бил упражнен натиск върху българите да се съгласят със следните промени: 1. Да се измени фермана в смисъл, че да се създаде Българска патриаршия; 2. Да се промени обектът на българското духовенство като белег за отделяне от православието; и 3. Да се изпратят във всички български епархии освен български и гръцки владци, като представители на две различни вероизповедания.

Някои български първенци главно из средата на „младите“, начело с д-р Ст. Чомаков от Пловдив, били склонни да възприемат тези внушения на Цариградската патриаршия, поддържани и провеждани и от турското правителство. Обаче екзарх Антим I и голяма част от останалите български водачи били решително против всякакво изменение на фермана. Те стояли здраво върху позициите, че българите си остават строго православни. Халил Шериф паша, външен министър в кабинета на новия велик везир Мехмед Рюжди, младотурчин и върл русофоб, упражнил през 1873 г. силен натиск върху Българската екзархия да се съгласи с исканите промени, но не успял.

Българските църковни първенци се противопоставили решително на този натиск. Екзарх Антим I заявил, че е готов по-скоро да подаде оставка, отколкото да се съгласи с исканите промени в фермана. Портата продължавала да упорствува и изготвила бекати за гръцки владци, които тъкмела да изпрати в български епархии. На 16. III. 1873 г. екзархът отправил писмо до В. порта, с което заявил смело, че не признава схизмата и молил да се запази ферманът непокътнат. Разгарът на революционното движение в България, нападението на орханйската поща, залавянето на Димитър Общи и Левски, както и узнаването, че България е осеяна с революционни организации, стреснали турското правителство и го накарали да бъде по-внимателно и отстъпчиво към българските искания. На помощ на българите в тази трудна борба за съхранение на фермана неизменен сега дошла руската и австрийската дипломация. Понеже русите променили отношението си към султана и започнали да подкрепят българите в борбата им за запазване на фермана, Австрия, за да спечели симпатиите на българите, взела също тяхната страна. Под влиянието на австрийския посланик турското правителство обещало през 1873 г., че не ще иска промяна на фермана и издало бекати на български митрополити във Враца, София и Велес. През март същата година екзарх Антим I, подкрепен от австрийската легация, която посетил със същата цел, поискал издаването на бекати за митрополити в Скопие, Охрид и Битоля, но поради противодействието на Фенер В. портата издала на следната (1874 г.) бекати само за охридски и скопски митрополит. Така до руско-турската война (1877—1878) в Македония били поставени трима български митрополити: Скопие, Велес и Охрид. Освен това било удовлетворено желанието на екзарха да се изпратят български младежи да учат в Австрия, както и да се изпратят австрийски учители за български училища. Подкрепена от двама мощни дипломатически представители, руския и австрийския, младата Българска църква успяла да излезе благополучно от изпречилите ѝ се затруднения. А когато външен министър станал Рашид паша, русофил, отношенията на В. порта към фермана били променени. На 23 юли 1873 г. Рашид паша повикал екзарха и му собицл, че ще приложи фермана напълно, а на патриарха, че турското правителство не признава схизмата и няма да му позволи да изпрати гръцки владци в български епархии. По настояване на граф Игнатиев Рашид паша направил опит да помири екзарха и патриарха, но нямал успех. Патриархът се съгласил да дигне схизмата, но поставил условие, екзарх Антим да поиска писмено прошка от него, което условие екзархът категорично отхвърлил. На 17 септември 1873 г. патриарх Антим VI бил свален и на негово място поставен Йоаким II, който дошъл втори път на цариградския патриаршески престол и заемал този престол до 1878 г. Сега ферманът започнал да се прилага. На патриарха било забрането решително да изпраща гръцки владци в български епархии. Натанайл Охридски и Кирил Скопски получили бекати от Високата порта и заминали за епархиите си. На Великден с. г. Рашид паша съобщил на патриарха официално, че Високата порта не признава схизмата. По този начин Българската екзархия запазила своята цялост,

а Българската църква връзката си с православна братска Русия. Положението на Българската църква било стабилизирано, и тя могла вече да върви сигурно по свой път.

Българският екзарх Антим I смело и неустрашимо защитавал интересите на българския народ и Българската църква. След Априлското въстание (1876) той уведомил дипломатическите представители на великите сили в Цариград за зверствата, които турците извършили в Батак, Копривщица, Панагюрище, Клисуре и др. по сведения, събрани от свещеник Тилев, който съобщавал тези сведения на екзарха чрез Методий Кусевич, по-късно старо-загорски митрополит. Подкрепени материално от екзарха, заминали на Запад двамата български патриоти Марко Балабанов – секретар на Екзархията тогава, и Драган Цанков да дирят подкрепата на великите сили за българския народ. Българският екзарх не присъствувал на голямото събрание, свикано на 6. I. 1877 г. от Митхад паша, за да потвърди турските измислици, че християнските народи в пределите на Турция са доволни от новата турска конституция, издадена на 11. XII. 1876 г. Турското правителство не останало доволно от екзарх Антима, поради което в навечерието на Освободителната война (12. IV. 1877 г.) той бил свален от екзархийския престол и след няколко дена изпратен на заточение в Мала-азия. От екзарха не било доволни и някои туркофилски настроени българи в Цариград. На чело на тези българи стоял д-р Стоян Чомаков от Пловдив. Недоволството си тези българи изразили в цариградските вестници. Когато турското правителство подозряло екзарха в антиправителствена дейност, то поискало писмено неговото сваляне. На 22 април 1877 г. бил избран за български екзарх ловчанският митрополит Иосиф. Той се родил на 5 май 1840 г. в Калофер. Светското му име било Лазар Иовчев. Син на бедни родители, останал твърде млад кръгъл сирак. Основно образование добил в родния си град, където един от учителите му бил Ботйо Петков, баща на Христо Ботев. Жаден за по-голямо образование, през 1861 г. Лазар Иовчев отишъл в Цариград, от където смятал да замине, чрез препоръки, да се учи в Русия, но не успял. Тогава, подпомогнат от калоферски еснафи в Цариград, той продължил образованието си в тукашното гръцко училище и завършил френския Колеж, който се намирал в квартала дьо Бебек. В 1864 г. със стипендия от калоферската община заминал да следва в Париж. Завършил правни науки тук, с титла лисансие, в 1870 г. Лазар се завърнал в Цариград и постъпил на неплатна (стажант) служба в централния търговски съд. За да изкара прехраната си през това време, той се предал на публицистична дейност. С издържаните статии, които помествал в българските вестници „Македония“ и „Право“, и после като редактор на списание „Читалище“, защитавайки енергично българската кауза, той обвърнал внимание на екзарх Антима, и той го поканил за секретар на Българската екзархия (1872 г.). Оценил добре способностите му и знаейки нуждите на младата Българска църква, екзарх Антим I се обърнал към него с увещание да приеме монашеско звание. На 23. IX. 1872 г. Лазар Иовчев бил постриган за монах, един ден след това ръкоположен в иеродяконски чин, а след един месец в иеромонашески и възведен в архимандритско достоинство. Към

края на 1872 г. архимандрит Иосиф станал екзархийски протосингел, а през септември 1874 г. бил изпратен да управлява Видинската епархия временно. Прекарал повече от година като помощник на екзарх Антима във Видин, през 1876 г. той бил избран и ръкоположен (на 1. I. с. т.) за ловчански митрополит в Цариград. На този пост го заварва избрането му за екзарх след свалянето на екзарх Антима. Когато екзарх Иосиф поел управлението на Българската православна църква, нейното положение е било тежко. Още в навечерието на Освободителната война турското правителство изгонило много български митрополити от епархиите им. А след войната Българската църква изпаднала в още по-тежко положение.

5. Българската църква от Освобождението на България до Балканската война (1878—1913).

След освобождението на България и особено след сключването на Санстефанския мирен договор (19. II. 1878 г.) пред върховната управа на Българската православна църква се поставили за разрешение нови задачи. Поради това екзарх Иосиф напуснал Цариград и по съветите на д-р Стоян Чомаков и искане на руския комисар княз Дондуков-Корсаков се установил в Пловдив (на 1. VI. 1878 г.) за известно време, за да организира църквата в пределите на Санстефанска България, оставяйки свой заместник в Цариград. Неговата дейност в това направление обаче била много кратковременна. Защото с разкъсването на Санстефанска България от Берлинския конгрес налял и диоцезът на Българската екзархия. От него била откъсната Нишката и Пиротската епархия, които минали към Сръбската църква и Северна Добруджа (Тулчански окръг), която била присъединена църковно към Румънската църква. Освен това Екзархията загубила ведомство в Одринско и Македония, защото турското правителство, по искане на Цариградската патриаршия, не признавало екзарха за духовен глава на българите, останали в пределите на Турция. Затова на охридския митрополит Натанаил и скопския Кирил, изгонени от епархиите им още преди руско-турската война, не било позволено да се завърнат в тях. При това положение сега се поставил настойчиво въпросът: къде да бъде седалището на българския екзарх? Руската дипломатия поддържала, екзархът да се премести в София или Пловдив, за да се създадат условия за вдигане на схизмата, която внесла разделение сред православните народи. На това мнение били и много българи начело с екзарх Иосифа. Марин Дринов пък стоял на гледището, Екзархията да се премести в Охрид. Взелo връх мнението на българските църковно-народни дейци, които смятали, че седалището на българския екзарх трябва да бъде в Цариград, за да се запази църковно-народното единство и в ън от границите на княжество България и Източна Румелия. Това мнение, както и заплахата на българите в Турция, че ще приемат унията, ако екзархът не се завърне в Цариград, накарали екзарх Иосифа да се завърне в турската столица. Турското правителство обаче го признало за духовен началник само на българите в автономната област Източна Румелия. Поради това усилията на екзарха да се възобновят българските училища и църкви, да се възстановят унищожените през време

на руско-турската война екзархийски власти и да се подемe наново работата по прилагане на чл. 10 от фермана, срещнали големи спънки в пределите на Турция. Турците били склонни да гледат на българското екзархийско дело, взето в неговите крайни цели — да се запази народното съзнание на тамошните българи — като на организирана акция срещу тяхната държава. Затова те улеснявали Цариградската патриаршия в опитите ѝ да подчини българските училища и църкви и се домогвали да обърнат българските училища в частни училища. След присединяването на Босна и Херцеговина към Австро-Унгария (не много време после привършването на руско-турската война от 1877—78) врагове на българското екзархийско ведомство в Турция станали и сърбите, които обърнали поглед към Македония, поддържани от турци, гърци и руси. Срещу това ведомство била и Австро-Унгария, която го смятала за насочено срещу найните интереси, домогвайки се да слезе на Бяло море (Солун).

За възстановяване на ведомството си в Турция екзарх Иосиф се опирал на решенията на Международната реформена комисия, която предвиждала в органическия устав за Македония (в главата „За изповеданията“) една алинея, според която на македонското население се признавало правото да има свои училища и свое духовенство, а така също и на фермана. Турското правителство обаче не признавало органическия устав и поддържало, че ферманът е загубил значение след Берлинския договор. Впреки това, вследствие на голямата си уместност и тактичност екзарх Иосиф полагал грижи за развитието на българското учебно дело в Македония и Одринско. В 1882 г. била открита българска мъжка гимназия в Солун, където много български младежи от пределите на Турция получили образование, а така също бил организиран и Синод при Екзархията в Цариград от източно-румелийските митрополити Панарет Пловдивски и Серафим Сливенски. В 1883 г. турското правителство решило да обесили фермана, за да лиши и формално Българската екзархия от ведомството над българите, останали в пределите на Турция. Енергичните постъпки на правителството в България и Източна Румелия обаче заставили Високата порта да промени това си намерение. На 17 декември 1883 г. дори султан Абдул Хамид приел екзарха и му съобщил, че неговото желание е да остане Българската екзархия в Цариград, за да служи като духовно средище на всички негови поданици българи. От това време на ишканията на българския екзарх Високата порта започнала да отговаря не всякога отрицателно, а уклончиво и да дава обещания за издаване на берати за български архиереи или да позволява поставянето на такива без берати. През декември 1884 г. например било разрешено на екзарха да постави митрополити в Охрид и Скопие, без да им бъдат скоро издадени берати. Съединението на Източна Румелия с българското княжество (1885) премахнало единственото видимо основание за оставяне на екзарха в турската столица, но твърдата национална и туркофилска политика на Стамболовото българско правителство и страхът от усложнения накарали турското правителство да не променя политиката си към Българската екзархия в Цариград. Поради това на 27. VII. 1890 г. то издало берати на назначените митрополити

Синесий в Охрид и Теодосий в Скопие, а Кямил паша изпратил ираде до валията в Солун и Битоля да се позволи на българите свободно да редят църквите и училищата си. Макар великият везир Джебев паша да е отменил след шест месеца тази заповед, от тогава до 1894 г. преминали към Екзархията голямо количество български села. Това улеснило издаването на още два берата през тази година за български архиереи във Велес и Неврокоп. Три години по-късно пък (в 1897 г.) поради запазенния неутралитет на България през време на турско-гръцката война били издадени берати за български архиереи и в Битоля, Дебър и Струмица. Все по това време на екзарх Иосиф било разрешено да започне издаването на екзархийски печатен орган и да се изравнят българските учители по права с гръцките. Турските просветни комисии престанали да подлагат вече българските учители на изпит за учителска правоспособност, а само заверявали училищните им свидетелства. На екзарха било позволено още да закупи помещения за настаняване на Екзархията в европейския квартал Пера (Цариград), а султанът подарил място за построяване на зграда за духовно училище в цариградския квартал Ферикъй. През периода от 1897 до 1912 г. обаче развоят на екзархийското дело в европейска Турция спрял. Въпреки големите си усилия екзархът не успял да издействува берати за митрополити в Серес, Солун, Одрин и Гюмюрджина. Турското правителство, подтикнато от Цариградската патриаршия, взело страната на сръбската пропаганда, която започнала да се надига в Северна Македония. В 1897 г. Патриаршията назначила за протосингел на скопския митрополит Амвросий (грък) сръбския архимандрит Фирмилиан, а след една година, когато Амвросий бил отстранен от Скопие, Фирмилиан бил назначен за управляващ Скопската епархия. Високата порта прилично не позволявала, Фирмилиан да бъде поставен за митрополит в Скопие или другаде, защото екзархийското паство силно протестирало против това, но по-късно тя отстъпила, когато руският посланик в Цариград Зиновиев се застъпил за него, а българското правителство не дало подкрепата си на екзарха. В 1902 г. Фирмилиан бил вече скопски митрополит, намиращ се под ведомството на Цариградската патриаршия. През 1910 г. по искане на сръбския крал Петър Цариградската патриаршия отстъпила на сърбите и Велешко-Дебърската епархия, на чело на която бил поставен като управляващ сръбският епископ Варнава, който по-късно станал сръбски патриарх. След Илинденското въстание (от 20 юли 1903 г.) гърци и сърби започнали въоръжен поход срещу Екзархията и нейното паство в Македония и Одринско. Костурският патриаршейски митрополит Карвангелис особено се отличил в това бясно преследване на екзархистите. На 25. III — Благовещение — 1906 г. гръцки четници нахлули в село Загоричане, Костурско, и извършили масово клане, за да сплашат привържениците на Екзархията изобщо, защото те безстрашно отстоявали народностите си права. Положението на екзархистите се подобрило отчасти в Турция след 10 юли 1908 г., когато бил извършен младотурският преврат. С разрешение на турското правителство екзархът съставил Синод и Екзархийски съвет при Екзархията и открил нови епархии, като Костурската, Солунската и др., на чело на които

били поставени управляващи, понеже Високата порта не издавала берати за митрополити. Агресивното държане на младотурците сближило политически българи и гърци, а това сближение довело и до подобряване на отношенията между Цариградската патриаршия и Българската екзархия. След междусъюзнишката война обаче (1913 г.) тези отношения наново се влошили.

В княжество България също така съществували някои църковни неуредици. Тук на места все още съществувало църковно двувластие. В Пловдив, Созопол, Анхиало, Месемврия и Варна имало гръцки владии, които зависели от Цариградската патриаршия. Тяхното стояне в споменатите български градове отивало в разрез и с Търновската конституция, според чл. 39 на която в пределите на българското княжество действа само една църковна власт: властта на българския Св. Синод. Гръцките владии дразнели българските православни християни, и те не рядко се обявявали против тях. Въпреки това гръцките владии останали в България до 1906 г., когато българското население, възмутено от гръцките издевателства над македонското население, се дигнало против тях, завзело храмовете им и ги изгонило вън от България.

Освен това между правителството и Св. Синод в княжество България избухнал конфликт. За да отговори на новите наизрели нужди, Св. Синод излъчил една комисия, която изработила проект за нов Екзархийски устав в българското княжество (1880 г.). Министърът на изповеданията Драган Цанков назначил също така (през 1880 г.) смесена комисия, в която влизали митрополит Григорий Русенски, Симеон Варненски, Климент Търновски и др. и миряните Тодор Бурмов, Марко Балабанов, И. Ковачев и др., за да изработи „законопроект“ за управлението на Българската църква в пределите на княжеството. Комисията изготвила искания проект. Драган Цанков обаче, без знанието на Св. Синод, издал въз основа на проекта на комисията „Привременни правила“ за духовното управление на християните, мюсюлманите и евреите. Българските архиереи во главе с екзарха протестирали срещу тези правила, които свидетелствували за намеса на светската власт в работите на църквата и отказали да ги прилагат, понеже противоречели на конституцията. Поради този конфликт екзархът бил принуден да дойде в София за трети път и да престои тук повече от година (от 18. V. 1881 до 5. X. 1882 г.). Заведените преговори между правителство и Синод дали желаните резултати. Постигнало се споразумение и в 1883 г. приетият от Св. Синод приспособен към княжеството Екзархийски устав бил утвърден от българското правителство.

Ала с това търканията между правителство и Синод не се свършили. Българските синодални архиереи трябвало да водят борба, да вземат в ръцете си религиозното обучение на българската учаща се младеж, да уредят материалната издръжка на енорийското духовенство и да се противопоставят на наредбата на Драган Цанков, тогавашен български министър-председател, покръстените през време на Освободителната война мохамедански деца да се върнат на родителите им и оженените за християни турцини, ако искат, да се разведат.

И правителството на Стефан Стамболов (1887—1894) наложило ограничения на Българската православна църква. То лишило българското духовенство от изборни права и не гледало добре на митрополити, които са били неразположени към княз Фердинанд и водели руска политика. Поради това русофобската политика на Стамболов отишла до там, че през есента на 1888 г. Св. Синод бил разтурен по заповед на Стамболов и синодалните митрополити нощно време били принудени да се завърнат по епархиите си. Синодът бил свикан с разрешение на правителството едва през 1890 г. по настоячивото искане на екзарха и на русенския митрополит Григорий. Една година по-късно избухнал нов конфликт между Синод и правителство във връзка с опитите на правителството да измени чл. 38 от Конституцията в смисъл, че не само първият княз на България, но и неговият приемник може да бъде неправославен. Стамболов подхвърлил на преследване митрополитите, които се противопоставяли на неговата политика. Особено много бил преследван търновският митрополит Климент (Васил Друмев—1884—1901). След падането на Стамболовия кабинет (18 май 1894 г.) отношенията между правителство и Синод се подобрили. Св. Синод успял да прокара искането, престолонаследникът да бъде член на Православната църква. Поради това на 2. II. 1896 г. княз Борис III (1918—1943 г.), първият български престолонаследник, бил миропомазан за такъв от самия български екзарх Иосиф. Светият Синод на Българската православна църква се отдал на спокойна творческа работа по просветното издигане на българското духовенство, което не стояло по онова време на нужната висота в това отношение.

Макар да спявал в някои случаи правилния развой на Българската православна църква в пределите на българското княжество, Стамболов решително подкрепял в много случаи дейността на екзарх Иосиф за възстановяване на екзархийското ведомство в пределите на Турция, както това видяхме.

6. Българската църква след Балканската война (1913 г.).

а) *Стесняване на българския църковен диоцез.* Балканската война довела до почти пълното загубване на българското екзархийско ведомство в пределите на до тогавашна Европейска Турция. След Букурещкия договор (от 1913 г.) Охридската, Битолската, Велеската, Дебърската и Скопската екзархийска епархия минали под ведомството на Сръбската църква, а Солунската под ведомството на Атинската архиепископия. Митрополитите на първите пет македонски епархии били изгонени от сърбите, а управляващият Солунската епархия архимандрит Евлогий бил удавен в морето на път за местозачетието му (през юли 1913 г.). Под българска църковна власт останала само Маронийската епархия в Западна Тракия (с главен център Гюмюрджина). Българската православна църква загубила и южнодобруджанските енории, които минали под ведомството на Румънската църква. Както в сръбска и гръцка Македония, така и в румънска Южна Добруджа, българските училища били затворени. В България избягали много екзархийски свещеници и учители. Българското население в Македония било подхвърлено на асимилация. Учащите се младежи се привиквали да се наричат сърби или

гърци. През периода от 1915 до 1918 г., когато бушувала Първата световна война, някои от македонските епархии, споменати горе, били наново присъединени към диоцеза на Българската православна църква, но след войната, по силата на Ньойския договор (1919), те минали пак под сръбска и гръцка църковна власт. Българската православна църква била лишена още и от Маронийската епархия, която минала под властта на Атинската архиепископия, части (Струмица, Радовиш, Валандово) от Струмишката и погранични поселища от Софийската (Цариград, Босилеград и някои села), които минали под властта на Сръбската църква. Това положение продължило до втората световна война (1941—1944), когато българските епархии под сръбска и гръцка църковна власт бяха временно присъединени към Българската православна църква. След тази война всички тези епархии отново минаха под сръбска и гръцка църковна власт, под която се намират и днес. Само южно-добруджанските енории, които бяха върнати на България по доброволно споразумение между румънското и българското правителство, останали под властта на Българската православна църква (бяха присъединени към Русенска и Варненска епархия).

Що се отнася до българското екзархийско ведомство в пределите на Европейска Турция, и то е било твърде променливо през разглежданото време. През междусъюзническата война (1913), когато Турция въпреки Лондонския договор си възвърнала Източна Тракия, българите от тази област били почти напълно изгонени. Останали малко българи в Цариград, Одрин и Лозенград. Българите в Одрин и Лозенград образували две съответни епархии. Останал по този начин с много малко пасоми, екзарх Иосиф се преместил на 13 XI. 1913 г. в София, като оставил за свой заместник в Цариград велепхий митрополит Мелетий. Около две години след преместването си в София екзарх Иосиф се поминал (на 20 юни 1915 г.) и бил погребан в двора на софийската катедрала „св. Неделя“, където и днес се намира гробът му. Одринската и Лозенградската епархии, както преди, така и след Балканската война, не са имали свой митрополит, защото турското правителство не позволявало да се избере титулярен митрополит там. Одринската епархия до 1932 г. била управлявана от архимандрит Николай, родом от Скопие, който в 1920 г. (4 април) бил ръкоположен за тивериополски епископ, а от 1932 до 1937 г. — от бившия скопски митрополит Неофит (починал през 1938 г.). Лозенградската епархия, която съществувала временно, се управлявала (от 1925 до 1932 г.) от бившия скопски митрополит Неофит, който след смъртта на епископ Никодима (1932) се преместил в Одрин и останал там до 1937 г. От тогава насам (до 1945 г.) за всички екзархисти в пределите на Европейска Турция се грижело т. н. „Екзархийско заместничество“, което имало седалище в Цариград. От 1913 г. до 1924 г. то се завеждало (с прекъсване) от велепхий митрополит Мелетий, а от 1924 до 1936 г. от охридския митрополит Борис. През 1932 г. екзархийският заместник митрополит Борис (бивш охридски митрополит) ръкоположил за свой помощник архимандрит Климент с титла Главинишки епископ. След като митрополит Борис напуснал Цариград и митрополит Неофит Одрин, за всички българи в Европейска Турция останал да се грижи епископ Климент Главини-

шки, подпомаган от двама свещеници в Цариград. Екзархийски заместник, подир епископ Климента, бил Великият епископ Андрей, родом от с Врачеш, Ботевградско. Фактически през времето на последните екзархийски заместници „Екзархийското заместничество“ полагало грижи само за православните българи в Цариград. Турското правителство не позволявало да се поставят свещеници за православните българи в Одрин, Лозенград и българското село Курфала, Чатаджанско.

б) *Опити за реформи в устройството и управлението на Българската православна църква.* След войните (Балканската и Общоевропейската война) се създава у нас течение за реформи в църквата. Това течение обхваща не само свещеници и богослови-миряни, но и архиереи. Преценявайки правилно, че новите исторически условия налагат да се направят реформи в църквата, Св. Синод решава (на 6. XI. 1919 г.) да пристъпи към изменение на Екзархийския устав и уведомява за това правителството, което посреща почина с задоволство. За целта бива назначена комисия, която да изработи мотивиран проект за изменение на Е. У. В тази комисия влезли: варненският митрополит Симеон, който бил председател на комисията, архимандрит Стефан, по-късно софийски митрополит, архимандрит Павел, сетне старо загорски митрополит, и протопрезвитер Стефан Цанков, по-после професор в Богословския факултет по Каноническо право. Изработеният от комисията проект за нов Екзархийски устав е проникнат от демократичен дух. До каква степен в неговите основи е легнало съборното или църковното (демократичното) начало, се вижда от туй, че той предвижда църковно-народен събор като висше законодателно тяло, епархийски смесени събори, смесен висш църковен съвет и съд при Св. Синод, смесени (от миряни и духовници) епархийски съвети, предвижда се дори енорийски съвет покрай църковните настоятелства, и др. По този начин с този проект Св. Синод се връща към съборните начала, върху които е бил изграден Екзархийският устав от 1871 г. След като правителство и Синод се споразумяват върху базата: изборите за делегати на църковно-народния събор да се провеждат при съдействието на църковната власт и въпросът за решаващото значение на архиерейския събор по догматически, канонически и богослужебни въпроси да се остави да го реши самият църковно-народен събор, съборът бил открит на 6. II. 1921 г. със синодна грамота до него. Съборните заседания ставали в Народното събрание и с прекъсвания продължили до 16. II. 1922 г.

Най-напред съборът се занимавал и решил въпроса за т. н. архиерейско „вето“, според което решенията на събора по догматически, канонически и богослужебни въпроси могат да влязат в сила, само след като бъдат одобрени от архиерейския събор. След дълги дебати този въпрос бил решен в смисъл: Решенията на църковно-народния събор по въпроси от вероучителен, канонически и богослужебен характер имат сила, ако до 15 дни от гласуването им не последва от архиерейския събор извънредно, че те са противни на учението и преданията на Вселенската православна църква. Ако последва такова извънредно, тогава тези решения се внасят

за ново разглеждане в следния събор.“ След това съборът изработил нов Екзархийски устав, който има 568 члена и се дели на четири части. Той има много допирни точки с изработения от синодалната комисия проект за Екзархийски устав. Като висш принцип в неговата основа е легнало съборното начало, т. е. участие на свещениците и миряните във всички степени на църковното управление при запазване първенствувашото значение на епископите. И той предвижда църковно-народен събор като висше законодателно тяло, епархийски събори, Синод, църковен съвет при него и др. Църковно-народният събор се състои от архиереите, от мирски и духовни представители на епархиите, манастири и богословски училища. Той се свиква редовно всеки две години и решенията му по догматически, канонически и богослужебни въпроси подлежат на одобрение от Св. Синод. Епархийските събори се състоят от 15 клирици и миряни. Решенията им подлежат на одобрение от епархийския архиерей.

Приетият от църковно-народния събор от 1922 г. Екзархийски устав бил одобрен без всякакво изменение и от архиерейския събор от същата година. Оставало той да бъде внесен и одобрен от Народното събрание. На 24. I. 1923 г. това станало, но сваленето на Ал. Стамболийски попречило на одобрението му. След това, въпреки настояванията на Св. Синод исканята на свещеници и богослови той не бил вече внесен в Народното събрание. Били направени само с наредба-закон изменения в действащия Екзархийски устав, засягащи само въпроса за намадения и пълен състав на Св. Синод, избора на екзарх и др.

в) *Избиране на екзарх и вдигане на схизмата.* След смъртта на екзарх Йосифа въпросът за избор на нов екзарх дълго време оставал неразрешен. Това се дължало на колебливост от национално-политическо естество у управляващите български кръгове. Съществували различия по въпроса кой да бъде екзарх и софийски митрополит. Едни смятали, че за екзарх трябва да бъде провъзгласен софийският митрополит, понеже според каноническия ред екзархът трябва да бъде и софийски митрополит, а други смятали, че само избраният от цялата църква за екзарх трябва да заеме и софийската митрополитска катедра. Най-после съществуващите затруднения досежно избирането на екзарх били преодоляни. На 21 януари 1945 г. със съгласието на българското О. Ф. правителство бил избран за български екзарх софийският митрополит Стефан, роден на 7. XI. 1878 г. в село Широка-Лъка, Девинско. Основно образование получил в родното си село, где то баща му бил енорийски свещеник, средно в Самоковското духовно училище, а висше в Киевската духовна академия. За да се подготви за бъдещ професор по омилетика, Св. Синод го изпратил в странство. За тази цел той слушал лекции по богословие в Женева и по литература в Фрибург, където свършил университета с титла д-р по философия. След като заемал длъжност учител в Пловдивската мъжка гимназия, учител в Цариградската духовна семинария, секретар и протосингел на Българската екзархия, протосингел на Св. Синод в София, на 7. III. 1921. г бил ръкоположен за епископ с титлата марки-

анополски, подир ръкополагането му за иеродиакон и иеромонах (през 1910) и възведен в архимандритско достойнство (през 1911 г.). На 26. III. 1922 г. бил избран за софийски митрополит и от 1926 г. до избирането си за екзарх бил член на Св. Синод. Известно време той чел лекции по омилетика в Богословския факултет като частен хоноруван доцент. С името на екзарх Стефан е свързано вдигането на схизмата. Братският руски православен народ се е борил винаги против схизмата, която е служила на настрояните против славянството народи. Знаейки много добре това и чувствайки нужда от възстановяване на духовните връзки между Цариградската патриаршия и Българската православна църква, Св. Синод на Българската православна църква решил да помоли Цариградската патриаршия да вдигне схизмата. За тази цел той изпратил неврокопския митрополит Борис (от ноември 1948 г. покойник) и търновския митрополит Софроний в Цариград, за да преговарят по въпроса. Цариградската патриаршия се отзовала на молбата на българския Св. Синод и вдигнала схизмата (22. II. 1945 г.). В знак на възстановяване на връзките между двете православни църкви българските архиереи и членовете на патриаршеския синод извършили божествена литургия в патриаршеската катедра (на 25. II.) и в българския храм св. Стефан (на 4. III.). Екзарх Стефан пък извършил св. божествена литургия в съслужение със синодалните митрополити в софийската катедра, като споменал името на цариградския патриарх Вениамин. Цариградската патриаршия обявила вдигането на българската схизма се специален томос от 22. II. 1945 г. под номер (раздел) 13. Българската църква от тогава е призната за автокефална и от Цариградската патриаршия и се намира вече в официално каноническо общение с всички православни християнски църкви.

Служението на екзарх Стефан I не продължило много време. След като оглавява Българската православна църква повече от три години и половина, той си подал оставката. Светият Синод на Българската православна църква приел оставката му и оповестил това в своя орган „Църковен вестник.“ На 6. IX. 1948 г., гласи решението на Св. Синод, Негово Блаженство екзарх Стефан I устно и писмено подаде оставка. Св. Синод в заседанието си от 8. IX. с. г. загрижено разглежда тази оставка и, като взе под внимание тежкото здравословно състояние на екзарха и някои важни съображения от чисто църковен характер, единодушно реши да приеме оставката му и го освободи от длъжност екзарх Български и митрополит Софийски. Съгласно чл. 29 от Екзархийския устав за Наместник-Председател на Св. Синод и Наместник на вакантия Софийски митрополитски престол остава Негово Високопреосвещенство Доростоло-Червенският митрополит Михаил.“ Публикацията на това решение на Св. Синод е от 11. IX. 1948 г. На 13 с. м. Наместник-председателят на Св. Синод, митрополит Михаил, врачанският митрополит Паисий и старозагорският митрополит Климент направили посещение на директора на вероизповеданията, пълномощния министър Димитър Илиев, с когото водили разговори, които протекли в пълно разбирателство.

Скоро след освобождението му от длъжност екзарх Български и митрополит Софийски, екзарх Стефан се оттеглил на почивка. От това време Българската православна църква наново се върна към синодална форма на управление, каквото фактически имаше и от 1915 до 1945 година. До 1951 г. Наместник-Председател на Св. Синод биваше старшият по митрополитско служение член от намаления състав на Синода, а оттази година до 10 май 1953 г. този пост започна да се заема от онзи, когото Св. Синод избираше. Доростоло-Червенският митрополит Михаил стоя малко време Наместник-Председател на Св. Синод. Той се е родил на 6 април 1884 г. в Калофер. Завършил Самоковското богословско училище и Киевската духовна академия. Заемал длъжност учител - възпитател и ректор на Софийската духовна семинария, протосингел и викарий на варненския митрополит Симеон. На 28. IV. 1924 г. бил ръкоположен за Величкия епископ, а на 3 април 1927 г. избран за Доростоло-Червенски митрополит. След Доростоло-Червенския митрополит Михаил Наместник-Председател на Св. Синод станал врачанският митрополит Паисий. Той се родил в с. Своге, Софийско, на 6. VIII. 1888 година. Светското му име било Александър Райков. Първоначално образование получил в с. Своге, Софийско, а прогимназиално — в Искрец и София. Завършил Цариградската духовна семинария и Черновицкия богословски факултет с учената степен д-р по богословие. Специализирал още философия и право в Мюнхен и Лайпциг. Изпълнявал длъжност дякон на екзарх Иосиф и дякон при Наместник-Председателя на Св. Синод, ефимерий и библиотекар и началник на Културно-просветното отделение при Св. Синод, учител в Софийската духовна семинария, проповедник при Софийската митрополия и изпълняващ длъжността юрисконсулт при Св. Синод, протосингел и викарий на софийския митрополит. На 1 май 1923 г. бил ръкоположен в епископска степен с титла Знеполски, а на 10. VI. 1930 г. избран за врачански митрополит. От 1934 г. до днес Негово Високопреосвященство врачанският митрополит Паисий е постоянен член на Св. Синод в намален състав, като от 1949 до 1951 г. е заемал наместник-председателското място в него. През 1951 г. Наместник-Председател на Св. Синод стана пловдивският митрополит Кирил, днешният Патриарх Български и митрополит Софийски.

г) *Възстановяване на Българската патриаршия.* Големите преобразования, които се направиха в държавния, общественно-политически, културен и стопански живот на страната ни от 9 септември 1944 година насам, засегнаха и църквата. Тя бе отделена от държавата и, подкрепена от правителството, доби пълна възможност да се преустрои в духа на историческите си традиции и църковни канони, за да отговори на задачите, които новата историческа действителност ѝ поставил. Поради това Св. Синод, който винаги навреме е въвеждал нужните промени в устройството и управлението на църквата, изработил нов Устав на Българската православна църква, който бил утвърден от правителството през 1950 г. и влезъл в сила оттогава. Според този устав Българската православна църква възстановява патриаршеското си достойнство, каквото тя прите-

жавала и което ѝ било признато от Цариградската и другите източни патриаршии.

Третият църковно-народен събор се свикал тъкмо за тази цел: да избере патриарх, за да се възстанови патриаршеското достойнство на родната ни църква, престанало да съществува през 1393 г., когато българската столица Търново паднала под турска власт, и последният български патриарх Евтимий бил заточен в „Македония“, т. е. в Тракия, където завършил живота си в началото на XV в.

Съборът започнал заседанията си в салона на Българската академия на науките в София. Той бил открит (на 8 V. 1953 г.) и председателствувал от пловдивския митрополит Кирил, Наместник-Председател на Св. Синод. На него присъствували всички български епархийски архиереи (на брой 10), епископи (5), по 3 енорийски свещеници и 4 миряни от всяка епархия, представител на ставропигиалните манастири, директорът на Вероизповеданията, представител на Духовната академия и Духовната семинария, представител на Съюза на свещениците и Съюза на църковните служители и 10 допълнително избрани от събора членове: 5 духовни лица с висше образование и 5 миряни общественици. Само двама, един от Софийската и един от Неврокопската епархия, епархийски представители, отсъствували от събора по уважителни причини.

На следния ден — 9 май — след като се били изказали вече делегатите върху изложението на председателя на събора, се пристъпило към изменение на някои членове от Устава на Българската православна църква. Председателят на събора — пловдивски митрополит Кирил — предложил: 1. точка 9 от гл. 3 на Устава да гласи: „Варненска и Преславска и пр. . . 2. Към член 14 да се прибави и алинея 3, която да гласи: „Ако патриархът по собствено желание подаде оставка от патриаршеския престол, той заема митрополитската си катедра, ако тя е свободна.“ 3. Чл. 40 да се видоизмени: Върховният църковен съвет при Св. Синод има всякога за председател митрополит, член на намаления състав на Св. Синод, избран от пълния му състав с мандат, равен на мандата му като член на намаления състав; 4. Точка 1 от чл. 111 — думите „и Върховният църковен съвет“ се премахват.

Предложените изменения били приети единодушно от събора. Последна точка от дневния ред на събора бил да се избере Върховен църковен съвет (чл. 40. от Устава). С пълно висшегласие били избрани за членове на този съвет свещеноинокон Иван Юлиев, председател на Свещеническият съюз, протоиерей Методи Милчев, проф. Станчо Чолаков и д-р Тодор Зъбов, които ще бъдат постоянни членове на Съвета, а за допълнителни членове били избрани протоиерей Димитър Томов, протоиерей Васил п. Димитров, инженер Атанас Кефалов и Сава Чукалов. На 10 май — Неделя — осем и половина часа преди обед всички членове на III църковно-народен събор и представители на висшите институти на Народна република България, които образуват, съгласно чл. 16 от Устава, патриаршеския избирателен събор, се събрали в заседателната зала на Св. Синод, за да изберат предстоятел на Българската православна църква и митрополит Софийски. В 9 часа сутринта същия ден заседанията,

на патриаршеския избирателен събор били открити от ловчанския митрополит Филарет. След проверката на делегатите Наместник-Председателят на Св. Синод, пловдивският митрополит Кирил, в слово припомнил задачите на събора и съобщил, че Св. Синод в пълен състав избрал трима достойни кандидати: Неофит Видински, Кирил Пловдивски и Климент Старозагорски, от които един трябва да бъде избран за български патриарх и митрополит Софийски. Бил избран за патриарх на Българската православна църква и митрополит Софийски пловдивският митрополит Кирил, Наместник-Председател на Св. Синод до тогава. От 107 избиратели 104 пуствали бюлетин за него, един за митрополит Неофит и двама гласували с бели бюлетини. За редовността на избора и избирането на митрополит Кирил за патриарх Български и митрополит Софийски бил съставен протокол, подписан от всички членове на събора. След като свършили поздравления на новоизбрания патриарх Български и митрополит Софийски, членовете на патриаршеския избирателен събор се отправили към патриаршеската катедра „св. Александър Невски“, където станала интронизацията на избрания български патриарх. На тържеството по интронизацията присъствували и представители на Руската, Грузинската, Полската, Чехословашката, Румънската и Антиохийската православни църкви. Сръбската патриаршия, Атинската архиепископия, Албанската църква, Иерусалимската и Александрийската патриаршия изпратили писмени поздравления до Българската православна църква. Не е изпратил делегати и не е поднесъл поздравления само цариградският патриарх. Вероятно, това е доказателство, че той не одобрява възстановяването на Българската патриаршия.

Новоизбраният български патриарх Кирил е роден на 9 януари 1901 г. в град София. Основно образование е получил в софийските училища, средно в Софийската духовна семинария, а висше в Белград и Черновиц. Заемал е длъжност учител-възпитател в Софийската духовна семинария, протосингел на Софийската митрополия, началник на Културно-просветния отдел при Св. Синод и глав. секретар на Св. Синод. На 12 юли 1936 г. — Петров ден — бил посветен в епископски сан, а на 15 май 1938 г. — избран за пловдивски митрополит. През януари (3. I.) 1951 г. Неговото Високопреосвещенство митрополит Кирил бил избран за Наместник-Председател на Св. Синод, на който пост го заварило и избирането му за патриарх на Българската православна църква и за митрополит на софийската митрополитска катедра. Негово Светейшество е известен като плодовит български книжовник. Освен трудовете си с религиозно-нравствено съдържание той написал и три обемисти научни църковно-исторически труда. През последните пет години от Негово Светейшество излязоха големите трудове: Паисий, митрополит Пловдивски и църковно народна борба (1948 г.), Панарет, митрополит Пловдивски (1950 г.) и Натанаил, митрополит Охридски и Пловдивски (1952 г.). Трите църковно-исторически труда носят печата на строго научно съвременно историческо изследване и наброяват повече от хиляда и триста страници. Нему принадлежи и един научен исторически труд върху Кресненското въстание, представен за

отпечатване от Българската академия на науките. Заради научните трудове, които написал и издал, Негово Светейшество е получил титлата „Почетен доктор по богословските науки“ от Духовната академия „Св. Климент Охридски“ в София.

д) *Българското църковно ведомство в наше време.* В диоцеза на Българската православна църква днес влизат следните епархии: Софийска, Доростоло-Червенска (Русенска), Варненско-Преславска, Търновска, Ловчанска, Врачанска, Видинска, Неврокопска, Пловдивска, Старо-Загорска и Сливенска. На Софийската е подчинена и оформилата се през 1937 г. епархия в Северна Америка (Съединените Щати и Канада), българските енории в Унгария (в Буда Пеш, Мишколц и Пейч) и българската енория в Букурещ, завеждана от свещеник, който се намира под ведомството на Св. Синод и минава като легационен свещеник. На чело на всяка епархия стои митрополит, комуто са подчинени архиерейските наместници. За сега само Пловдивската епархия е без титуларен митрополит, понеже нейният титуларен митрополит бе избран за патриарх Български и митрополит Софийски. По решение на Св. Синод тя се завежда от българския патриарх и софийския митрополит Кирил.

е) *Междущърковно положение на Българската православна църква.* Междущърковното положение на Българската православна църква се подобрявало постепенно през разглежданото време, докато се нормализира напълно след вдигането на схизмата (1945 г.). Още през 1879 г. Цариградската патриаршия, пренедрявайки наново решението на събора (от 16. IX. 1872 г.), който обявил българите за схизматици, намерила за нужно да изостави като неправилна точка втора от това решение, според която извършените ръкоположения и таинства от български архиереи и свещеници са недействителни. Известно време тя дори снабдявала негласно Българската екзархия със св. миро, но и след това не влизала в каквито и да било сношения с Българската православна църква до вдигането на схизмата, смятайки я за отцепническа църква. Дори през 1922 г. по повод направените постъпки от руския емигрантски архиепископ Александър за вдигане на схизмата тя се занимавала с този въпрос и потвърдила погрешното гледище, че българите уж делили православните християни по „филетически“ подбуди. Като условие за вдигане на схизмата поставила преместването на Българската екзархия от Цариград, защото, според каноните на църквата, в един град не могло да има две самостоятелни църковни ведомства. Цариградската патриаршия през времето на патриарх Мелетий Метаксас поддържала, че, за да се вдигне схизмата, Българската православна църква трябва да се отнесе с молба до „майка църква“ за вдигане на схизмата и признаване автокефалията ѝ. На същото мнение бил и патриарх Фотий II, който заел цариградския патриаршески престол през 1930 г. Всички гръцки православни църкви: Еладската, Кипърската, Александрийската, Иерусалимската и дори Антиохийската под тяхно влияние, следвайки Цариградската патриаршия, не се намирали до вдигане на схизмата (1945 г.) в каноническо общение с Българската църква, макар някои от тях, като Александрийската, Иерусалимската и Еладската да са смятали, че е дошло време да се вдигне схизмата.

Руската църква също не влизала в официално и пълно каноническо общение с Българската, макар да не одобрявала акта за провъзгласяването на схизмата. Тя допускала съвместно евхаристийно служение на руски свещеници само с български свещеници, но не и с български епископ. Известни са само два случая на евхаристийна служба на руски свещеници и дякони с български архиерей: първият път по случай осветяването на руския храм-паметник на Шипка (през 1902 г.) и вторият по случай осветяването на руския легационен храм в София (на 11. XI. 1914 г.). Що се отнася до руските емигрантски архиереи, те дори взели решение на събора в Сремски-Карловци през 1924 г. за свободно и пълно евхаристийно общение между Руската задгранична и Българската църква.

Румънската православна църква е първата църква, която е признала Българската православна църква и влязла в пълно канонично и евхаристийно общение с нея, още преди да се вдигне схизмата. Това се дължало на първия румънски патриарх Мирон Кристеа (дошъл на румънския патриаршески престол през 1920 г. и светителствувал до 6. III. 1939 г., когато починал). От 1921 година Румънската църква снабдявала Българската със св. миро, каквото тя получавала до 1917 г. от Руската православна църква. Поради това осветяването на румънския легационен храм в София било извършено от румънския хотински епископ Висарион в съслужение на софийския митрополит Стефан и много румънски и български свещеници (19. VII. 1923 г.). На интронизацията на патриарх Мирона (1. XI. 1925 г.) взел участие от страна на Българската църква видинският митрополит Неофит. Патриарх Мирон правил постъпки пред Цариградската патриаршия да дигне схизмата. На опелото и погребението на покойния румънски патриарх Мирон взели участие от българска страна Доросто-Червенският митрополит Михаил, Пловдивският Кирил и професор протопрезвитер Стефан Цанков (12—14. III. 1939 г.).

Сръбската православна църква също влязла в общение с Българската чрез свои архиереи и клирици през време на различни срещи. На 1. X. 1927 г. новосадският епископ Иринеи служил св. Литургия в храма св. Александър Невски. На 30 април 1933 г. пък служили в същия храм вече съвместно с български архиереи епископ Иринеи и епископ Николай Велемирович, а на 3 май с. г. в Рилския манастир. Български и сръбски архиереи по-късно служили съвместно и в Югославия: на 12. IX. 1936 г. в охридския храм св. Климент и на 14. XI. с. г. в храма при манастира св. Наум до Охридското езеро. Макар гърците да са гледали не добре на тези съвместни служби, новото отношение на Сръбската православна църква към Българската мимо схизмата се очертавало и засилвало все повече. През 1928 г. за пръв път, по повод земетръса в Южна България, между двете славянски православни църкви били разменени писма, с които си пожелавали мир и любов в Христа Господа. Втори път били разменени писма между двете църкви по повод смъртта на сръбския патриарх мимитрий (на 6. IV. 1920 г.). На погребението на патриарх Дигитрия и тронясването на патриарх Варнава присъствували и български пратеници: старозагорският митрополит Павел и архимандрит

Софроний — сетне търновски митрополит. Патриарх Варнава изпратил и обширно писмо, с което се възстановявали и формално каноническите връзки между Българската и Сръбската църква. На погребението и опелото на патриарх Варнава (23. VII. 1937 г.) взели участие българските архиереи: старозагорският Павел, врачанският Паисий и епископ Кирил Стобийски, сега български патриарх. И патриарх Гаврило, който заел сръбския патриаршески престол след патриарх Варнава, изпратил каноническа общителна грамота до Българската църква (9. IV. 1938 г.).

Полската православна църква стъпва в каноническо общение с Българската още в годината на основаването си (1925). Митрополит Дионисий, председател на Полската православна църква, дошъл в София (на 15 май 1927 г.) заедно с гродненския епископ Алексей и съвместно със софийския митрополит Стефан, тивериополския епископ Никодим и знеполския епископ Паисий (сега врачански митрополит Паисий) извършили св. Литургия в църквата св. Александър Невски и си разменили слова в дух на пълно каноническо общение между двете славянски църкви.

Както се вижда, много от православните църкви не се съобразявали с българската схизма много време преди тя да бъде формално вдигната (1945 г.).

Днес не съществува православна църква, с която Българската църква да не се намира в редовни канонически връзки.

Глава VII

ВЪТРЕШЕН ЖИВОТ НА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА

1. Родни светии

В своето историческо развитие Българската православна църква е създавала светли образци на въплотена в живота християнска вяра и нравственост. Родни светии се появили през всички важни епохи от историческото съществуване на нашия народ. Като пътеводни звезди на църковния небосклон те сочели пътища за възход към Бога и били неизчрепаем извор на утеха в дни на тежки изпитания и скърби за православния ни народ.

а) По-известни български светии до началото на второто българско царство. По-известни родни светии от това време са: 1. Свети княз Борис. Той е най-древният български светия. Според охридския архиепископ Теофилакт (в Житието на Тивериополските мъченици) неговите тленни останки след смъртта му били удостоени от Бога с дар да вършат чудеса. 2. Св. Кирил и Методий. Тяхната памет се празнува на 11. 24 май. Българската православна църква ги тачи като равноапостоли и славянски учители, понеже те със своето дело турили основите на културното развитие на всички славянски народи. Отреденият от църквата ни празник в тяхна чест е най-големият наш национален празник: празник на българската просвета и култура. — 3. Св. Климент Охридски. Македонското население почита св. Климента като чудотворец. Мощите му се пазят в катедралната църква св. Климент в Охрид. Поставени били в художествена орехова рака, изработена по поръка на охридския (сетне битолския) митрополит Григорий, умрял в 1906 г. — 4. Св. Наум, другар на св. Климент. Гробът на св. Наума се намира в построения от него манастир св. Архангел Михаил, после преименуван в св. Наум, под което име съществува и до днес. И той се смята за чудотворен, поради което привлича много поклонници. — 5. Българската православна църква празнува отделно паметта на св. Седмочисленици: Кирила Методия, Климента, Наума, Горазда, Сава и Ангелария. В тяхна чест е издигнат и съществува в София храм св. Седмочисленици. — 6. Скъп и близък до сърдцето на нашия православен народ български светия е св. Иван Рилски. Той се родил в село Скрино, Дупнишко. Родителите му били българи и твърде благочестиви и религиозни. Бидейки овчарче, той почувствувал нужда да посвети по-нататъшния си живот в служба на Бога. Постъпил в един от близките манастири и започнал подвижнически живот. Склонността му към уединен и съзерцателен живот го карала да сменя често местото за монашески подвизи. Скоро той напуснал манастира и

се оттегил в близката планина, като взел със себе си само един кожух. В построената от него тук колиба той живял малко време, понеже бил нападат, набит и изгонен от нея от разбойници. Проникнал във вътрешността на необятната Рила планина, най-напред се подвизавал в местността Голец, а после в местността Въртоп, където живял в една пещера, в която не прониквало нито слънце, нито вятър появявал, но затова пък ангел един дохождал при него. В тази пещера св. Иван прекарал цели 12 години, търпейки глад, жажда, студ и влага. Когато и тук започнали да го нападат разбойници, той напуснал пещерата и се преселил в хралупа на едно дърво, предаден на усилен подвизи. С чудно търпение понасял той липсата на храна, дъждове, студове и се хранел само с треви. Дълго време той се хранел със „сланutki“ — бобово растение. След като славата му на подвижник и чудотворец се разнесла „по цялата тази земя“, той бил принуден поради многото си посетители да напусне хралупата на дървото и да се посели върху една „висока скала“. За да се скрие от хората, св. Иван бил принуден да напусне и тази скала и да странствува известно време из Руен, Пирин и Витоша планина. След време той се завърнал наново в Рила и по долината на река Рила в дълбочините на планината се установил на една канара, заобиколена с гъсти гори и скали. Когато славата му на подвижник и Божий угодник се разпространила още повече и привлякла ревнители за подобен живот, той турил началото на манастир, който съществува и днес. В 946 г. св. Иван починал и бил погребан тук. Мощите му, които се пазят и до днес в Рилския манастир, скоро станали извор на чудодейна сила. Поради това те били почитани не само от българи, но и от византийци и маджари. Не много след смъртта на светеца мощите му били пренесени от Рилския манастир в Средец (днес София), а от тук в 1183 г. — в Острагон (Гран) от маджарите през време на избухналата между тях и византийците война. След четиригодишно престояване в Острагон те били върнати наново в Средец, от където в 1195 г. българският цар Асен I ги пренесъл в Търново и поставил в специално построена за целта на Трапезица църква в чест на светеца. В 1469 г. мощите на св. Ивана Рилски били пренесени от Търново в Рилския манастир по настояването на манастирските братя с разрешение от султан Мохамед II, пред когото ходатайствувала за целта майка му Мара, сръбска принцеса. Тук те се пазят и до днес привличат в Рилския манастир много поклонници от цяла България. Основаният от св. Ивана манастир има големи исторически заслуги за опазване на българската книга, език и народност през време на турското робство. Св. Иван Рилски се почита като покровител на българския народ. Паметта му се празнува на 19 октомври или 1 ноември н. ст. — 7. Свети Йоаким Осоговски (Сарандопорски), съвременник и подражател на св. Иван Рилски. Той се подвизавал в Осоговската планина, местността Сарандопор. В полите на Осоговската планина, близо до град Крива паланка, бил издигнат на негово име голям манастир, а в местността Сарандопор храм в негова чест, където осем години след смъртта му били изкопани и положени мощите му, които се прославили с много чудеса. — 8. Св. Гаврил Лесновски. Подвизавал се в Лесновската планина, където близо до Кра-

тово бил построен на негово име манастир. Той пожертвувал всичкото си имущество за издигане на храм в чест на св. Архангел Михаил. След 30-годишни монашески подвизи св. Гавриил починал и 30 години подир смъртта му неговите нетленни мощи били извадени от гроба му и поставени в този храм, от където според неговото кратко житие били занесени от неизвестно лице в Търново и поставени в храма св. „Апостоли“. — 9. **Св. Прохор Пчински** се родил в Овче поле, Македония. Когато порастнал, той се отдал на монашески подвизи в една пещера до село Старо Нагоричани, Кумановско. Тук Прохор прекарал в пост и молитва цели 32 години, без да види човек. Когато се научил, че татари или кумани се готвели да нападнат тази област, той се преместил на планина Козяк. На един от западните склонове на планината над река Пчиня си избрал постница, където завършил живота си, подражавайки на св. Иван Рилски. На река Пчиня близо до Куманово бил построен манастир на негово име. На левия бряг на същата река бил построен от византийския император храм, където били положени светите му мощи.

Св. Иоаким Осоговски, св. Гавриил Лесновски и св. Прохор Пчински се подвизвали в Северна Македония през XI столетие. Като подражатели на св. Ивана Рилски те са представени в едно житие на св. Иоакима Осоговски като света четворца. Паметта на св. Прохор Пчински и св. Гавриил Лесновски се празнува на 15 януари, а тази на св. Иоакима Осоговски на 16 август. — 10. От Македония ще да е бил и **св. Иларион Мъгленски**. Приел на младини монашество, той бил поставен през 12 в. за епископ на Мъгленската епархия от тогавашния охридски архиепископ. Верен на бащината си православна вяра, св. Иларион водил упорита борба против богомили и арменци за опазване за нейната чистота. Търновският патриарх Евтимий, който написал житието му, свидетелствува, че той успял да обърне към православието много богомили и арменци благодарение на благочестивия си живот и убедително слово. Не е известно, кога е умрял св. Иларион Мъгленски. Мощите му били пренесени от Мъглен в Търново и поставени от българския цар Иван Асен II в новопостроения храм св. 40-мъченици.

Св. Иларион Мъгленски построил манастир в чест на св. Апостоли и написал устав за него. Паметта му се празнува на 21 октомври. — 11. Българската православна църква е причислила към светите от разглежданото време и **цар Петра**, син на великия български цар Симеон от втората му жена, сестра на Георги Сурсувул. Паметта му се празнува на 30 януари.

б) По-известни светии от времето на второто българско царство. През първата половина на 14 столетие се прославил като голям подвижник **св. Теодосий Търновски**. Той се родил в Търново и водил монашески живот в различни манастири. Преди да стане монах, живял във видинския манастир св. Никола, а след това в Арчар, където приел монашеска схима, в търновския манастир св. Богородица, червения до град Русе, сливения св. Богородица, наречен Епикериев и в манастира на св. Григорий Синаит на планина Парория (Странжа план.), северно от Одрин. Изпратен от св. Григорий Синаит, св. Теодосий отишъл при българския цар Иван Александър да го моли, да запази манастира от турски разорения. С дадените от Иван Александър сред-

ства били направени стени и издигнати кули за опазване на манастира. След смъртта на Григорий Синаит (1346) св. Теодосий бил избран от братята единодушно за техен игумен, но той не приел, защото се смятал недостоеен за този пост и напустнал манастира. След като прекарал известно време в Сливен, Атон, Солун и Цариград, той се установил на нос Емине (Черно море), но бил прогонен от разбойници. Тогава отишъл в село Килифарево, Търновско, където основал манастир, който съществува и днес. Около него се събрали много ученици, между които и бъдещият патриарх Търновски Евтимий. Свети Теодосий е известен с успешната си борба против еретиците в Българската църква от онова време. В началото на втората половина на 14 столетие (1360) преподобни Теодосий заедно с четирма свои ученици, между които и Евтимий, отишъл в Цариград, за да посети съченика си патриарх Калист, но вече не се върнал в Килифарския манастир. Той прекарал около две години в основания от патриарх Калист манастир св. Мамант, където починал на 27 ноември 1362 г.

Друг български светия от това време е знаменитият търновски патриарх **Евтимий**, ученик на св. Теодосий Търновски. Няма исторически сведения, кога и къде се родил Евтимий. Прима се, че той е роден около 1325 или 1330 г. в Търново. Произлязъл вероятно от богат и знатен род, Евтимий от малък проявил големи способности. Твърде млад той почувствувал склонност към монашески живот и приел монашеството вероятно в някой от околните търновски манастири. Тук скоро попаднал под влиянието на св. Теодосий Търновски, който му харесвал много със своя аскетически живот. Под негово ръководство усвоил здраво Св. Писание. Преподобни Теодосий му предложил покриването на българското царство от турците и очакващите го окови. След смъртта на св. Теодосия той напустнал манастира св. Мамант, където заедно с него и други трима негови съпътници при пристигането му в Цариград били настанени и се преместил в Студийския манастир, посветен на св. Иоан Кръстител. Тук той се заловил с изучаването на гръцки език и се запознал с много ученолюбиви руски и южнославянски монаси. Макар тук да не е престоял повече от година време, Евтимий оставил трайни и отлични спомени у монасите. Григорий Цамблак в словото си за него свидетелствува, че той бил уважаван не само от студийските монаси, но и от много светски и духовни лица, които са идвали в манастира от Цариград и са го познавали. След като се запознал с духовния опит на студийските монаси и някои от богатствата на манастирската библиотека, той се отправил към примамливия Атон или Св. Гора, за да се запознае с богословската тамошна наука и усвои големия опит на светогорските братя. За тази цел той се установил в лаврата на св. Атанасий, която била център на исихазма по онова време. Тук се подвизвали по-рано самият Григорий Синаит, основател на исихазма и неговите ученици и последователи, каквито са били солунският митрополит Григорий Палама и цариградските патриарси Калист и Филотей на младия Евтимий се запознал с Филотея и усвоил по-добре исихазма. Под натиска обаче на народното си чувство Евтимий напустнал гръцката среда в Атон и се установил в българския Зографски манастир. През това време последният представлявал истинско огнище на

старобългарска книжнина, поради което тук се стичали не само български монаси, но и руски и сръбски. В Зографския манастир се учел и подбизавал не само Евтимий, но и монах Теодосий, който станал търновски патриарх в началото на втората половина на 14 столетие, както и келифарският отшелник св. Теодосий, наречен от Паисий Хилендарски Теодосий Търновски. Като единствен разсадник на българска просвета и книжнина между многото гръцки атонски манастири Зографският манастир се намирал под покровителството на българския цар Иван Александър. В Зографския манастир Евтимий успял да се издигне като авторитетна личност не само сред зографските братя, но и сред гръцките монаси от другите атонски манастири. С голямата си привързаност към православието и строгия си аскетичен живот обаче Евтимий скоро възбудил завист у много атонски монаси гърци. За да му напакостват, те разпространили мълвата, че Евтимий има много пари, които укривал.

По онова време византийският император Йоан V Палеолог отпътувал за Авиньон, за да моли папа Урбан V да му помогне в борбата с турците, които вече се намирали пред вратите на самата му столица. За да си осигури чрез папата военна помощ от западните императори, той подписал на 15. X. 1369 г. протокол за уния с Рим. Когато на връщане от Авиньон се спрял във Венеция, Йоан V Палеолог бил възпрепятствуван от венециански банкери да продължи пътя си, докато не изплати дълговете, които е направил на път за Авиньон. Благодарение само на застъпничеството на сина си Мануил, който пътувал заедно с него и който е управлявал Солун, той успял да се измъкне от ръцете на кредиторите си. Продължавайки пътуването си към Цариград, той се отбил в Атон, навярно, за да спечели за унията тамошното монашество, което е било голям и влиятелен фактор в политическия и църковен живот на империята. Изглежда, че тук, а не в Солун, монах грък му съобщил, че Евтимий има голямо богатство. Притиснат от нуждата за пари, императорът повярвал и поискал от Евтимия да му предаде богатството си. Когато Евтимий не му дал никакви пари, поради това, че нямал такива, той бил подложен на големи мъчения и изпратен на заточение на остров Лемнос. Трябва да се предполага, че Евтимий е бил изпратен на заточение, не защото не дал на император Йоан V Палеолог пари, каквито нямал, а защото се обявил против сключената от него уния с Рим. Навярно императорът целял с заточаването на Евтимия да спласи всички атонски монаси, които са били против сключената уния. Не е известно, колко време е продължило заточението на Евтимия. Предполага се, че то не е траяло повече от два до три месеца. Освободен обаче от императора поради застъпничеството на видни лица от Цариград, между които вероятно е бил и патриарх Филотей, той не се завърнал в Търново, а отишъл в Цариград, посрещнат радушно от цариградския патриарх Филотей, негов приятел и сподвижник в Атон. Евтимий бил поканен да остане в Цариград, но той не се съгласил и се върнал в Търново. Когато се завърнал тук, той не се установил в манастира, а се поселил в пещера, която се намирала срещу сегашния Преображенски манастир. Около него се събрали много ревнителни за монашески живот и скоро на това място изникнал нов манастир, с храм в чест на Св. Троица,

поради което и манастирът получил това име. С основаването на манастир, изглежда, Евтимий искал да подражава на Григорий Синаит и учителя си Теодосий Търновски, от които първият основал манастир в непристъпните дебри на Странджа планина, а вторият, както това се посочи, в Келифаревската планина, недалеко от Търново. Наскоро след основаването си Евтимиевият манастир се превърнал в истинско училище и културен разсадник на тогавашна България. Самият Евтимий искал да направи манастира си същинска академия на българска книжнина и богословска мисъл, какъвто е бил Зографският манастир в Атон и много други гръцки манастири, пръснати по различните краища на православния изток. В този манастир Евтимий извършил известните поправки на богослужебните книги. Тези негови големи дела така го издигнали пред лицето на народ, духовенство и първенци, че след смъртта на търновския патриарх Йоаникий II той единодушно бил избран за негов заместник. Не е известно точно, кога Евтимий заел патриаршеския престол в Търново. И като патриарх той имал за главна своя грижа изправлението на богослужебните книги. Изправлението на тези книги е било така сполучливо, че по-късно от него се ръководили в Сърбия, Румъния и Русия. Евтимий водел борба с еретиците богомили, варлаамити, акиндинисти и други. В борбата си с еретиците той предпочитал да се придържа в здравия разум, красноречието, благостта и мъдростта си. За това държал много често проповеди в многобройните Търновски църкви и съветвал своите пасоми да се пазят от еретическите заблуди. Патриарх Евтимий полагал грижи и за чистотата на народните нрави. По онова време в България се ширели кражби, убийства, разбойничество, подкупничество и измами. Онова, що могъл да направи против тези пороци великият български светител, се заключавало в заклеимяването им и предаването на антема техните виновници. Защото причините за това зло се коренели в лошата политическа, социална и икономическа система на тогавашното българско общество, която той не могъл да измени. Главен пастирски идеал на патриарх Евтимий било народното добруване. Доказ за това служи факта, предаден ни от Григорий Цамблак, че патриархът веднаж се молил цяла нощ Богу, за да даде дъжд и неговата молитва била чута. Слухът, че паднал дъжд поради молитвата не светителя, издигнал силно неговия авторитет пред народа. Мнозина горели от желание да го видят в дома си. С такава любов и уважение патриарх Евтимий се ползвал и пред цар Иван Шишман. С тези чувства на любов и уважение към патриарх Евтимий от страна на цар и народ се обяснява и голямото му политическо влияние в страната. На патриарх Евтимий било съдено да види и погрома на своето отечество. През време на тримесечната обсада на Търново, когато цар Иван Шишман отсъствувал от столицата, единствен крепител на защитниците на града бил той. Когато озверените победители унищожавали невинни бащи, майки и деца, разорявали домашни огнища, ограбвали църкви, оскуерявали и обръщали в бани и яхри български храмове, изгорили замъка на Трапезица и палатите на Царевец, патриархът смело и спокойно поддържал духа на своите пасоми. Той излязъл срещу Челеби и успял да го укроти. Челеби скоро напуснал Търново, като още преди това

назначил за управител на града турски военен големец. От това време започва изстреблението на видни българи. Турският военен управител пожелал да се избави от българските войводи, първенци и водители на народа. За тази цел той повикал в една църква 110 такива българи под предлог, че ще има съвещание с тях и когато исканото число знатни българи се събрали, било им предложено да приемат мохамеданството. Но верните на християнската си вяра Евтимиеви пасоми категорично отхвърлили това сатанинско предложение. Тогава турският военен управител на града дал заповед, всички да бъдат посечени с меч пред храма. Между тях се намирал и патриарх Евтимий, но той трябвало да загине, посечен върху градската стена, за да види това народът. Преди да бъде посечен, патриарх Евтимий се обърнал със следните думи към него: „Защо ти, о невернико, тъй безумно и несправедливо умали величието на моето достойнство? Свещеникът трябваше да загине преди всички. Пастирът трябва да тръгне пред овцете си“... След това Евтимий се приготовил да понесе определеното му наказание, но дигнатата ръка на палача да отсече главата на светителя останала неподвижна. Уплашен много, пашата заповядал да освободят Евтимия, но това било за кратко време. Следващ своята политика на систематично обезвреждане на всички знатни българи, пашата издействувал от султан Баязид, всички опасни българи да бъдат изпратени на заточение. Патриарх Евтимий бил изпратен на заточение на юг от Балкана, а другите българи в Мала-Азия. Където точно е бил заточен великият български свител, не е известно. Патриарх Евтимий е станал известен като Божий угодник още приживе. Независимо от чудната закрила, която му дал Бог през време на опита да бъде умъртвен, той излекувал много деца с молитва към Бога в местото на заточението си. В писмени паметници е наречен светия. За такъв го тачи и Българската православна църква. Паметта му се празнува на 2 февруари. Скоро бидоха написани от епископ Партевий Левикийски, викарий на софийския митрополит, и издадени от Св. Синод житие и служба в негова чест.

Към българските светии от разглежданото време спада и преподобни Ромил Бдински. Той се родил в Бдин (днес Видин) вероятно в началото на втората четвърт от XIV столетие. Като порастнал, Руско напуснал тайно бащиния си дом и приел монашество в търновския манастир св. Богородица. Жаден обаче за по-възвишен религиозен живот и по-строги монашески подвизи, младият монах Ромил напуснал манастира св. Богородица и постъпил в манастира на св. Григорий Синаит в Парория (Странджа планина). Заплашен от турците, той се върнал в околностите на Търново и се установил на едно пусто място, наречено Мокро, от където пак се върнал при Григорий Синаит, след като престанали турските нападения на неговия манастир в Странджа планина. Тук сега преподобни Ромил се подвизавал заедно с монах Григорий, който сетне написал житието му. Двата подвижници били принудени от турските нападения да подирят условия за монашески подвизи в областта Мокро, Търновско, от където отишли не след много време в Атон, място на най-велики монашески подвизи по онова време. Тук Ромил станал известен със святия си живот и бил търсен от много атонски братя за съвети и наставления. Когато много

монаси напуснали Атон, който също бил заплашен от турски нападения, Ромил се поселил в Албания, не далеч от град Авлона. Тук той прекарал много кратко време. Заминал за Сърбия, преподобни Ромил се установил в манастира св. „Възнесение“, областта Раваница, където и завършил живота си. Не е известно, кога той починал. Мощите му се намирили в Раваничкия манастир. Преподобни Ромил имал много ученици, един от които е и Йоасаф, талантлив писател, станал сетне видински митрополит.

в) Български светии от епохата на турското робство. Светиите ни от това време са главно мъченици. В тяхно лице мохамеданството срещнало силен отпор. Въпреки тежките наказания, на които бивали подхвърляни от страна на турските съдебни власти и турската народна тълпа, те оставали твърди във вярата си в Христа и не се поддавали на помохамеданчване. По-важни български мъченици от турско време, за които са написани жития, съдържащи исторически достоверни сведения за отношението на турците към българите, са следните:

1. **Свети Георги Нови (Софийски).** Роден в София от знатни родители и получил на младини добро християнско възпитание, той станал ревностен християнин. На 25 годишна възраст останал сирак и станал известен с целомъдрения си живот и телесна красота. Решили да го потурчат, турци започнали да го увещават и, когато увещанията не дали желания резултат, прибегнали към насилие. Турили на главата му една чалма и започнали да викат, че е вече мохамеданин. Но св. Георги Нови хвърлил чалмата на земята, започнал да я тъпчи с крака и смело заявил, че няма да се отрече от вярата си в Христа. Когато увещанията и обещанията и от страна на турските съдебни власти не помогнали, той бил подхвърлен на страшни мъки и осъден на смърт чрез изгаряне. Св. Георги Нови загинал мъченически на 26 май 1514 г.

2. **Св. Георги от Кратово.** Той обърнал внимание на турци от София с изкуството си да изработва хубави сребърни предмети, и те решили да го потурчат. Започнали да го увещават и дори му предложили брак с красивата дъщеря на тогавашния софийски градски началник, но св. Георги, който бил 18 годишен по това време, отбил тези обещания и се опитал да докаже на турците, че християнската вяра е от Бога, а мохамеданската от дявола. За тази смела изповед на вярата си в Христа той бил осъден на изгаряне жив, но хвърленото му в огъня тяло останало невредимо. Св. мъченик Георги от Кратово завършил живота си на 11. II. 1515 г., ударен с дърво в главата от турчин.

3. **Свети Николай Нови Софийски.** Родом от Янина (Епир), той се преселил в София и се прославил като отличен майстор обущар. Решили да го потурчат въпреки волята му, неговите приятели турци го опили един ден и в това състояние го обрязали. Когато Николай узнал за извършеното над него, започнал да се моли Богу, да прости греха му. Напразно турци го съветвали да отиде и да се моли на Бога в джамията, защото уж той бил вече мохамеданин. За тази негова твърдост в християнската си вяра той бил осъден на смърт по искане на тълпа от турци, защото уж хулил Мохамеда и неговото учение. На 17 май 1555 г. св. Николай бил убит с камъни. На мястото, където загинал св. Николай, бил издигнат по-късно величествен храм в негова чест: Св. Николай Нови Софийски.

4. **Мъченик Ангел от Лерин.** Пострадал в Битоля през 1750 година.

5. **Св. свещеномъченик Дамаскин.** Родил се в Габрово, приел монашество в св. Гора и станал игумен на Хилендарския манастир, където бил ръкоположен в иеродяконска и иеромонашеска степен. В 1770 г. той отишъл в Свищов по манастирски работи и поискал от длъжниците турци да си изплатят дълга към манастира. Турците обаче не само не се издължили, но в негово отсъствие нападнали квартирата му, обрали го и затворили в нея туркиня с леко поведение. Под предлог, че оскърбил мохамеданската вяра, като приел в квартирата си туркиня, тълпа турци завели Дамаскина пред съдията и настояли да бъде осъден за това на смърт. Пред бесилката тълпата турци на три пъти подканили св. свещеномъченик да се откаже от Христа и да се потурчи, но той не се съгласил. „Искам да умра като християнин“, заявил той. На 16 януарий 1771 г. св. Дамаскин завършил живота си мъченически на бесилката в Свищов.

6. **Св. Иван Българин.** Не е известно, къде се е родил, но е известно, че бил българин. Той изменил първоначално на вярата си в Христа, като приел мохамеданство, но сетне се разкалял и отишъл в лаврата на св. Атанасий (Света Гора), където започнал да води аскетически живот под ръководство на атонски старец. Когато тригодишният му опит да успокои съвестта си поради отстъплението от християнската си вяра не дал желанния резултат, св. Иван напуснал Атон и отишъл в Цариград. Облечен в турски дрехи, той влязъл в джамията (бивша църква св. София) и започнал да се моли като християнин, кръстейки се. Фанатици турци започнали да го убеждават, да се откаже от вярата си в Христа и да се потурчи, но той не само не ги послушал, но изповядал смело, че, който не вярва в Христа, не може да се спаси. Веднага бил изведен на двора и посечен с меч пред джамията. Св. Иван загинал мъченически на 1784 г., бидейки 19 годишен. Паметта му се празнува на 4 март.

7. **Св. великомъченица Злата.** Родила се в с. Слатина, Мъгленско. Турчин се влюбил в нея и решил да я вземе за жена, щом се потурчи. Никакви съвети от негова страна и от страна на родителите й не могли да я отклонят да измени на християнската си вяра. Не помогнали и страшните мъки, на които била подхвърлена за тази цел. Тя заявила и останала верна на думата си, че няма да се откаже от Христа и няма да се ожени за никого. За тази й изповед била обесена през октомври 1795 г. Паметта ѝ се празнува на 18 октомври.

8. **Свети преподобномъченик Игнатий** се родил в Стара-Загора и се казвал Иван. Почувствувал влечение към уединен живот още от младини, той отишъл в Рилския манастир и се отдал на подвизи под ръководството на един стар и строг монах. След шестгодишни монашески подвизи, бояйки се за здравето и дори живота си поради честия и жесток бой, на който е бивал подлаган от стареца си, той напуснал Рилския манастир и отишъл в Шумен. Тук бил нападат от разбойници, които искали да го убият, ако не се съгласи да се потурчи. Иван обещал, че ще се потурчи и бил пуснат на свобода. Той се възползувал от тази свобода и избягал в Света Гора, където бил подстриган за монах под име Игнатий. Под угризенията на съвестта

си обаче, задето обещал да се потурчи, един ден той напуснал Атон и отишъл в Цариград. Явил се с зелена чалма на глава пред един от съдиите тук и му заявил, че се отказва от обещанието си да се потурчи, като захвърлил чалмата на земята. Заради категоричния и твърд отказ да изпълни обещанието си за потурчване, бил осъден на смърт чрез обесване. Свети Игнатий загинал мъченически на 8 октомври 1814 г.

9. **Свети преподобномъченик Онуфрий от Габрово.** Родил се в 1778 или 1786 г. Понеже бил наказан строго от баща си за палавост, той се разсърдил и заявил, че ще се потурчи. Когато обаче отраствал, той се разкалял за това и постъпил в Хилендарския манастир, където приел монашество. Колкото повече укрепвал в монашеските подвизи, толкова по ече мъката за извършения грях от него се усилвала. За да успокои съвестта си, той решил да приеме мъченически венец. По съветите на атонски старци той се приготвил с пост и молитва за този подвиг. Преди да приеме мъченически венец, той встъпил във велика монашеска схима, като се преименувал от Манасий на Онуфрий. Схимонах Онуфрий пожелал да пострада заради Христа в родното си място, но по съветите на най-опитни атонски монаси и съвета на цариградския патриарх Григорий, който по това време се намирал в Св. Гора, се съгласил да се подложи на този подвиг не в Габрово, а на остров Хиос. Като отишъл там, един петъчен ден се явил пред съда и заявил, че се отказва от даденото обещание да се потурчи. Хвърлил зелената чалма, която бил турил на главата си и прокълел Мохамеда. За тази постъпка бил осъден на смърт и главата му отрязана с нож. Мъченическата смърт на св. Онуфрий се отнася към 4 януария 1818 г., когато бил на 40 години. По решение на съда тялото му било хвърлено в морето.

2. Езически обичаи и суеверия.

Езически обичаи и суеверия у народните български маси се срещали не само през първите десетилетия след покръстването на българския народ, но и от значително по-късно време. Езическите обичаи сред широките български народни маси от времето на княз Борис I и Симеона са напълно обясними. Християнството не е могло да бъде усвоено и приложено в живота на българите така бързо. Освен това, както е известно, една незначителна част от българските боляри приели покръстването принудително. Тези болярски кръгове пазели езическите си обичаи и ги предавали на поколенията си. Указания за съществуването на езически обичаи сред българите от деветото столетие намираме в отговорите на папа Николая I до българския княз Борис. Българите според тези отговори имали обичай да полагат клетва пред меч, да правят заклинания, да смятат определени дни и часове за лоши, да извършват гадания и да се предават на срамни езически игри. Имало обичай да се носят амулети, в предпазителната и целебна сила на които вярвали мнозина. Указания за „бесовски“ песни и зрелища намираме и в писанията на св. Климент Охридски и писанията на епископ Константин.

Българският писател от 10 столетие (презвитер Козма) също свидетелствува, че негови съвременници пеели на гошавки „бесовски“

песни, вярвали в действителността на сънуването, в лоши срещи и „сатанински учения“.

Според отговорите на папа Николая I, и някои гръцки свещеници разпространявали сред българите суеверия. Те, например, подържали, че свето миро се добивало само в Цариград, че не бивало да се ходи на баня в сряда и петък, в църква да не се влизало с пояс и др. Някои от отговорите на папа Николая сведочат и за проповед на нехристиянско учение от едно лице, за извършване на кръщение от лице с неизвестна религия и народност, за разпространяване на „сарацински книги“ и др. Някои от споменатите езически обичаи и суеверия от 9 и 10 столетие се срещат сред народните маси у нас и в най-ново време. И днес, например, някои християни в селата ни носят амулети, отнасят се до ходжи в случай на болест за изцеление чрез молитва, вярват в лоши дни и срещи, пазят различни вълчи и миши празници, жени през тъй наречената Русалска неделя не работят нищо, за да не ги хванела чума, вярват, че като ги гази мечка ще бъдат здрави, отнасят се до баячки, приемат съществуването на таласъми и вампири и др. Не ще и дума, че тези суеверия се зараждат и укрепват у онези, на които е слаба християнската религиозно-нравствена просвета.

3. Ерес.

а) Триезичници. Триезичниците учели, че Бог може да се слави само на три езика: еврейски, гръцки и латински, защото само на тези три езика бил поставен от Пилата надпис на кръста Господен. Тези пилатници, които стари български писатели наричат „триезични еретици“, се явили в същност като противници на славянското богослужение. Те започнали да учат, че славянската азбука е ненужна и незаконна, защото не била създадена нито от Бога, нито от ангелите. Проповедници на това учение, неправилно наречено ерес, били главно гръцки и латински свещеници, които нямали интерес, българите да слушат на свой разбран език проповед и богослужба. Това учение не било опасно и трайно, защото български писатели доказали лесно неговата несъстоятелност, а българските кнзе и царе били решително на страната на славяно-българската реч и богослужение. Главен борец против пилатниците бил Черноризец Храбър, който доказвал, че славянската азбука стои по-горе от гръцката, защото е дело на свети мъже, а гръцката е изобретение на мъдrecи езичници.

в) Богомилство. Богомилската ерес представлява слабо изменение на павликянството. Главно средище на павликянството в България била Пловдивската област, където византийските императори Константин Копроним (741—775), Лъв IV Хазар (775—880) и Йоан Цимисхи (969—976) преселили павликяни от Сирия и Армения, за да пазят границата от български нападения. Между тези азиатски колонисти имало монофизити и евхити (месалиани), които също ще да са разпространявали като павликяните своите учения. Под влияние на техните проповеди българските павликяни поизменили своите стари религиозни схващания и създали една религиозно-етична система, която добила и социално-политически характер поради деморализацията и социалното безправие, които се ширели във висшите обществено-политически и

църковни български кръгове. Тази дуалистична религиозно-етична система (ерес) била усвоена от българи, които живели в близост до павликяните. Според презвитер Козма, който действувал през X в., пръв поп Богомил, съвременник на българския цар Петър, започнал да разпространява тази ерес на българска земя, поради което тя получила и неговото име. Някои известия говорят и за поп Иеремия като помощник на поп Богомила, но трябва да се приеме, че това са само две различни имена на едно и също лице. Поп Богомил трябва да се смята не само за основател и разпространител на богомилството, но и за организатор на богомилската община.

Сведения за богомилската ерес ни дава българският писател презвитер Козма и византийският писател Евтимий Загавин, който се ползвал от специална богомилска вероучителна книга, която не се е запазила до наши дни.

Според догматическото учение на богомилите от вечност съществува само един Бог, който е създал невидимия, ангелския свят. Най-висшият от ангелите, Сатанаил, който е бил по-стар син на Бога Отца, се възгордял и възстанал с част от ангелите против Бога. Поради това той бил хвърлен от небето заедно със съмишлениците си във водната бездна. Понеже Сатанаил не могъл да живее върху тази бездна от вода, той създал земята и другите планети от нея и се заселил върху тях. Създал и тялото на човека, но не могъл да му вдъхне душа. Тогава той помолил Бога Отца да създаде душа на човека, като обещал, че заедно ще владеят човека и чрез неговото потомство ще запълнят празнината в духовния свят, открита поради изгонването на възгорделиите се ангели. Сатанаил създал и Ева. От връзките, които имал с нея, тя му родила син Каин и дъщеря Калома. Понеже хората, които получили душите си от Бога, започнали да се стремят към Него, Сатанаил се изпълнил с завист и злоба против тях и решил да ги погуби, за да не попълнят те числото на изхвърлените от Бога в бездната ангели, въпреки че Бог Отец създал душата на човека с тази цел по искане на Сатанаила. За да постигне своята цел, Сатанаил излъгал Моисея и му дал закон на Синай, чрез който погубил голямо количество хора. Потогът, вавилонското стълбопворение, унищожаването на Содом и Гомор, изпращането на пророци, всичко това е било дело на Сатанаила. Вехтозаветният Бог (Яхве) е бил самият Сатанаил, Йоан Предтеча — предшественик на антихриста, а не на Христа. Много люде загинали по този начин. Верни на Бога останали само тези, за които става дума в родословието на св. евангелист Лука и Матей. Големите страдания, на които подхвърлил Сатанаил хората, отключили сърцето на Бога Отца, и Той родил (произвел по еманационен начин) своя син Христа, когото изпратил да спаси погиващото човечество. Христос не възприел действителна плът при въплъщението си. Той влязъл само през лясното ухо на св. Дева Мария и излязал, за да заблуди Сатанаила. Целият живот на Исуса Христа според богомилите е бил маска, предназначена да заблуди Сатанаила, за да го унищожи. Борбата, която той повел против Христа, завършила с пълен неуспех. Нито изпращането на пророк Илия, който бил демон според тях, въплотен в св. Йоана Кръстител с цел да кръщава с вода, за да отклони хората от истин-

ското кръщение с Дух Светий, нито разпъването на Христа на кръст, което било станало по внушение на Сатанаила, имали някакво значение. Смъртта и страданията на Исуса Христа били призрачни. Понеже кръстът, на който бил разпнат Исус Христос, бил демонско оръдие, богомилите не го почитали и не го употребявали. Христос счупил веригите, които Сатанаил искал да му постави и оковал самия него в тях. Сатанаил бил хвърлен в ада, лишен от частицата „ил“, която сочела на неговия божествен произход, и той от тогава станал само сатана. След като се възнесъл на небето, Христос се слял с Бога Отца. Произведеният по същия начин Дух Светий с цел да възбужда хората, действувал само в богомилите. Във всички останали люде обитавали само демони. Богомилите отхвърляли и догмата за възкресение на мъртвите. Според тях тялото на човека като творение на Сатанаила ще изгние, а душата ще се облече в особена, Христова, одежда. Те отхвърляли и църквата с цялото ѝ учение, таинства, култ, които смятали за създаване на Сатанаила. Таинствата според тях не съобщавали благодатта на Светия Дух, а демонска сила. Презирали икони, мощи и чудеса, свързани с тях, като недействителни или демонски прояви. За единствено истинско християнско общество те признавали само тяхната община. Православните християни наричали книжници, фарисеи и римляни, а монасите лисици. Признавали за ценни само Четириевангелието и апостолските послания, които тълкували алегорично. От молитвите употребявали само „Отче наш“, която произнасяли много често. Храмове богомилите нямали, защото според тях Бог не живеел в ръководни храмове, които били свърталище на демоните. Молитви правели в къщи. Не признавали празници, но пости пазели. Постели три дни през седмицата: понеделник, сряда и петък. На чело на техните общини стояли учители. Всеки техен учител имал по 12 ученици, които наричали апостоли. Стоящият на чело на няколко богомилски общини носил име „дядо“.

Нравственото учение на богомилите имало суров аскетичен характер. Понеже те смятали тялото за дяволско творение, главна задача на тяхния живот била да победят плътта чрез подвига на себеотрицанието и себеумъртвяването. От своите последователи те искали онова, що си поставели в много случаи за жизнена задача монасите. Според презвитер Козма те отбягвали брака и носели почти всички монашеска дреха. Въздържали се от употреба на вино и месо. Външно тяхното общество приличало на монашески християнски орден с нехристиянско догматическо учение. Според патриарх Калист пък богомилите се домогвали до умъртвяване на тялото подобно на карпократианите гностици чрез развихряне на страстите. Техното чувство на омраза към брака отивало до там, че те хранили отвращение дори към законнородените деца. По пътя на отвратата си от половото общение богомилите прибегвали до скопяване. В зависимост от нравствените си качества богомилите се делили на съвършени и несъвършени. Съвършените се смятали за действителни божии избраници и носители на Дух Светий. От тях се вербували ръководителите на богомилските общини.

Богомилите се домогвали до образуване на християнско братство. Тяхната ерес се противопоставяла не само срещу църквата,

но и срещу държавата. Според презвитер Козма богомилите учели своите последователи да не се покоряват на властта. Пак според него богомилите ругали богатите, ненавиждали царете, подигравали се със старейшините, укорявали болярите и подбуждали работниците да не работят на своите господари.

в) Разпространение и преследване на богомилството. Благодарение на борбата против нравствената поквара сред висшите български слоеве и проповедта си срещу угнетяването на бедните богомилите имали първоначално известен успех сред суверените народни маси в България. В непродължително време те заедно със сродните тем пловдивски павликяни образували силни общини в Мъглен, около Солун, около планина Бабуна, поради което се нарекли бабуни и други градове и села в Македония. През XI в. в Средец (София) съществувал богомилски епископ (дядо). През епохата на византийското робство (1018—1186) богомилството от България се разпространило и във византийска Тракия, Мала-Азия, Сърбия, Босна, където богомилите получили име патаряни, и Далмация. По същото време от западно-македонските области българите богомили ще да са прехвърлили в Италия, а от там в Южна Франция, където получили име катар и албигойци.

Като противоцърковно и противодържавно течение богомилството според презвитер Козма било забранено и преследвано от българското и византийското правителство. Въпреки това то се разпространявало под булото на православието. Против богомилите били взети изключителни мерки от правителство и църква. Били предприети търсения, налагали им се наказания и свикани събори срещу тях във Византия и България. Византийският император Алексий I Комнин (1081—1118) наредил да бъде заловен водителят на богомилите в Цариград Василий. Василий бил издаден от свои последователи, попаднали в ръцете на специално изпратени да издирят водителя на богомилите чиновници. Той бил арестуван и заведен при император Алексий Комнин, който го приел с голямо внимание и почести. След обеда, на който императорът поканил водителя на богомилите в Цариград, те се оттеглили в особена стая, където Алексий Комнин при присъствието на братенеца си (неизвестно, кой от тримата синове на севастоктор Исаак Комнин: Иван, Алексий и Константин) се обърнал така към Василия: „Наистина, честният отче, поразен съм от величието на твоята добродетел, чужда се и благоговеея пред това величие и много желая, щото твоята святост да ме научи на онези тайни от твоето учение, които ти проповядваш само на някои, а не всенародно, защото ти проповядваш, че всички наши обреди са нищожни и не принасят никаква полза.“ Досъщ това искане повторил и братанецът на император Алексий Комнин. Василий бил силно смутен и се побоял да изгълни молбата на императора и братовия му син, но, когато те го уверили, че искат да му станат верни и усърди ученици, той се поддал на примката, която му била устроена и изложил учението си пред тях. То било точно записано от специално поставен зад завеса в съседната стая императорски бързописец и после осъдено на свикания от императора събор, на който присъствували сенатори, много знатни мирски и духовни лица и патриарх Николай II Граматик. Василий бил посвещаван да се

откаже от учението си, за да бъде помилван, но той останал непреклонен, поради което бил осъден да бъде изгорен жив. Преди обаче да бъде изпълнена присъдата за изгарянето му, бил хвърлен в тъмница, от където императорът го викал много пъти при себе си и го увещавал да се откаже от заблудата си. Понеже Василий не се отказал от нея, бил хвърлен в запалена клада и изгорен през 1114 г. Приемникът на Василия пък Петър, който си е позволявал да се нарича Христос и имал 12 апостоли, бил убит с камъни.

В България били свикани против богомилите три събора. Първият станал през времето на цар Борила (на 11. III. 1211 г.) в Търново. Бил председателствувал от самия Борил и присъствували на него всички български архиереи, много свещеници и монаси, боляри и граждани. Богомилите били оборени и по заповед на царя изловени. Отказалите се от заблудата си еретици били освободени, а упорствувашите наказани и изпратени на заточение. Другите два събора били свикани през времето на цар Иван Александър около 1350 и 1360 г. Преследванията, на които били подхвърлени богомилите в България, създали у тях чувство на презрение към българското правителство и църква. Поради това, когато унгарският крал Лудовиг I завладял Видинско (1365) и започнал да покатоличва православните българи, богомилите с готовност напускали еретическата си заблуда и преминавали към Римокатолическата църква. През XVII в. пък били покатоличени богомилите, които живели в Никопол, Свищов, Ловеч и Пловдив и околностите им, както и павликяните в придунавските поселища. Когато турците завладяли България, една значителна част от богомилите приела мохамеданството.

Преминали към католичество и мохамеданство, богомилите постепенно изчезнали от Балканския полуостров.

г) Адамити, исихасти, иудействащи и други еретици и сектанти в България. През 14 в. в България, главно в Търново, били разпространени и други ереси, които имат връзка с богомилското веручение и нравоучение. Тези ереси били на: адамити, исихасти, иудействащи, варлаамити, акиндинисти и езичествоващи. Повечето от тях били разпространявани главно от няколко монаси, дошли в Търново от Атон и Цариград, от където били изгонени заради еретическите им схващания. Богомилството проникнало в Атон чрез тамошните монаси, които били посветени в него от солунската монахиня Ирина, тайна богомилка, при която идвали някои от тях с недобри намерения. В Атон се водила продължителна борба, докато бъдат изгонени от там богомили и исихасти. Исихазъмът бил особено род мистицизъм, който укрепнал в Св. Гора през първата половина на XIV в. Някои от монасите, наречени исихасти, така са били увлечени от този мистицизъм, че след продължително гледане пъпа си в своите мрачни келии започвали да виждат около него особена светлина, наричана от тях божествена, която ги изпълвала с неземно блаженство. Въпросът за действителността на тази светлина и това блаженство породил големи богословски спорове и въннения. Когато монах Варлаам отишъл в Атон и се научил за тази светлина и това блаженство, започнал да обвинява монасите исихасти в споделяне на месалиянската ерес. Избухнал спор, в който въпросът бил изместен.

Вместо да издирват, дали въпросната светлина е била действителна, поставил се въпросът, дали видената от апостолите на Тавор светлина била сътворена или несътворена (божествена). За Варлаама тази светлина била сътворена, а не божествена. Въпросът бил разрешен на свикания от 1341 г. събор в Цариград, според определенията на който светлината, в която Бог се открива на човека, и той може да я види, не е сътворена, а божествена. Варлаам бил осъден като еретик. На друг събор от същата година бил осъден пък ученикът на Варлаама, Георги Акиндии, който споделял досъщ неговите възгледи.

Според месалияните само освобожденият от демона човек можел да съзерцава с телесните си очи Бога. От демона могла да освободи човека само месалиянската молитва.

Исихазъмът бил разпространяван в България и от цариградския монах Теодорит, който бил изгонен от там за еретически мисли. Представяйки се за лекар, той успял да зарази със своето еретическо учение знатни и незнатни българи. Покрай исихазма той разпространявал и езически обичаи. Негови последователи се кланяли на един дъб, пред който се принасяли в жертва агнета и овни. Този дъб съществувал, докато св. Теодосий Търновски наредил да бъде изкоренен.

Не много време след Теодорита в Търново се явили атонските монаси Лазар и Кирил, наречен Босота, изгонени заради богомилски идеи. Кирил Босота се представял като пророк, комуто Бог се откривал уж на сън и разпространявал учение против иконите, св. Дева Мария, разпятието, брака и труда. Лазар пък ходил по улиците гол, прикривайки само детородните си органи с кора от тиква. Той ще да е разпространявал идеи и за скопчество. Адамитството било разпространявано от един прост и невеж монах на име Теодосий. Със своите проповеди против брака той събрал около себе си много жени и мъже, между които имало и младежи от двата пола. Неговите последователи ходели, облечени в монашеска дреха, по планини и гори и, съблечени голи, по негова заповед се предавали на разпътство.

Освен от адамити и исихасти Българската църква била смущавана и от еврейски антихристиянски пристъпи. Омаян от красотата на една млада еврейка, българският цар Иван Александър (1331—1371) се оженил за нея, след като изпратил жена си Теодора в манастир, където била постригана за монахиня и умряла под име Теофана. Макар според стари български паметници младата царица, която след покръстването си приела име Теодора, да се придържала строго към православната вяра, да възобновила много храмове и да е построи дорисован манастир, облежани на нейно покровителство, български евреи започнали да притесняват християни и да осмиват тяхната вяра. Те хулели Исуса Христа и св. Дева Мария, храмовете и богослужението, подигравали се със свещениците и монасите и подкрепяли богомилите в борбата им срещу Православната църква.

Против адамити, исихасти и евреи били взети строги мерки от страна на правителство и църква. Търновският патриарх Теодосий II свикал събор около 1350 г., на който присъствувал и сам Иван Александър. Съборът бил открит в Търново и председателствувал от патриарха и царя. Еретическите учители били доведени под арест на събора.

С тях св. преподобни Теодосий Търновски спорил по въпроса за богостроителството, дуализма, брака, кръста и др. Монах Лазар съзнал своята заблуда и се отказал от нея, но Кирил Босота и неговият ученик поп Стефан останали верни на еретическите си заблуди. Поради това те по заповед на царя и решението на събора били дъмгосани с нажежено желязо и екстернирани. На събора пък от 1350 г. били взети мерки против исихасти, евреи, акиндинисти и варлаамити. На този събор присъствували царят, всички български архиереи, князете Шишман и Асен, св. Теодосий Търновски и килифарски монаси. Съборът предал на проклятие богомили и исихасти. Техните ръководители били изпратени на заточение, заедно с ръководителите на Варлаамовата и Акиндинова ерес. Евреите били осъдени на смърт от събора, но царят заменил смъртната им присъда с обикновено наказание.

През втората половина на XVII и първата на XVIII в. били разпространявани в Македония, Костурско, и други еретически учения от двамата иеромонаси Герасим и Методий, но техните лъжеучения били осъдени от Охридския архиепископски синод. В днешно време в България има привърженици на теософското учение и неговата разновидност Дъновото учение, което е осъдено от българския Св. Синод като ерес. Във Варна, Русе, Плевен, София и др. градове има и петдесетници, които претендират да притежават дар за говорене на чужди езици. Преди около три десетилетия у нас възникна и обществото „Добрий Самарянин“, което също поддържа, че неговите членове, като Бона Велинова, притежават дар на порочество. Членовете на това общество обаче не странят от Българската православна църква, а на-против ползват се от нейните благодатни средства и проявяват по-интензивен църковен живот, макар да имат монтанистическо схващане за православната иерархия. В София, Русе, Пловдив и други български градове съществуват още методисти, евангелисти, адвентисти и анабаптисти.

4. Чуждестранни пропаганди

Римокатолическа пропаганда

а) Римокатолическата пропаганда до българо-гръцкия църковен спор. Макар римски папи да са правили опити да прострат влиянието си над Българската православна църква още през времето на българските владетели Борис, Калоян, Иван Асен II, Георги Тертер и други, римокатолическата пропаганда отбелязала известен успех едва през втората половина на XIV век. Осем монаси от Францисканския орден, подпомогнати от маджарски войници, които завладели земите на българския цар Иван Срацимир, насили покатолчили много православни българи от Видинско. В завързалата се оживена преписка между папата, Лудовика I и председателя на Францисканския орден се съобщава, че уж били покатолчени около 200 000 българи. След изгонването на маджарите обаче и присъединяването на Видинското царство към Търновското от Иван Шишман покатолчените българи се върнали към Православната църква. Трима от францисканските мисионери избягали, а петима били заловени и умъртвени.

През първата половина на XV в. търновският митрополит Игнатий бил привърженик на идеята за уния с Рим и подписал решението на Флорентийския събор, на който присъствувал, но охридският архиепископ бил решителен противник на унията. През XVI в. не само православни християни ставали поданици на дубровнишката република, за да избягнат турския гнет и под влияние на дубровнишки колонисти, каквито имало в много български балкански градове, приемали католичеството, но и охридски архиепископи се намирили във връзки с римокатолишки мисии, поради което били смятани за тайни католици. Но както обикновени християни (православни), така и охридски архиепископи влизали във връзки с римокатолически пропагандисти не с цел да приемат толкова католичество, колкото да си осигурят подкрепата на западните католишки държави, които се застъпвали за победените от турците православни народи, или да намерят материална помощ у католиците.

През първата половина на XVII в. център на римокатолическата пропаганда в България станало градчето, сега село, Чипровци, Берковско, което било населено с побългарени саксонци католици рудари. Напълно покатолчено било съседното село Копилонец (сега Копиловци), а в селата Железна и Клисурса имало и православни българи. В 1595 г. в Чипровци се установил фанцисканецът Петър Солинат, родом от град Соли (Тузла) в Босна и основал манастир, в който постъпвали младежи от градчето. Някои от тях били изпращани да се учат в чужбина и, след като получили образование, способните от тях бивали ръкополагани за епископи на българските католици. Римокатолическите епископи в София Илия Маринов (1623—1642) и Петър Богдан (1642—1674), както и маркианополският архиепископ Петър Парчевич (1655—1674) били чипровчани. В 1601 г. Петър Солинат бил поставен за софийски католишки епископ, но със седалище в Чипровци, където останал до края на живота си (1623 г.). От тогава римокатолическата пропаганда започнала да действа по-енергично в България. Засилила устната проповед и открила училища в Чипровци и съседните села. В 1643 г. Софийската епископия била въздигната в архиепископия, в диоцеза на която влизали всички римокатолишки общини в България и дубровнишките колонии. След като били открити и други католишки епархии, тя обхващала само Западна България (до река Искър), Влашко и Смедеревската епархия.

Петър Солинат и неговите близки приемници полагали големи усилия да покатолчат богомилите, наричани павликяни, в Никополско, Свищовско, Ловчанско и Пловдивско. Най-напред били покатолчени 1200 души от село Петкладени, Никополско, а към края на първата половина на XVII в. и цели съседни села. Около 1650 г. никополският епископ Филип Станиславович успял да покатолчи и останалите придунавски павликяни. По-късно никополският епископ получил титла апостолически викарий, комуто били подчинени римокатолиците и във Влашко. Неговото седалище се намирало в Букурещ. В 1643 г. била открита и Маркианополската католишка епархия в България, чийто архиепископ имал седалище в Бакау (Молдавия). Тази епархия обхващала земите на запад до река Серет и Искър, зад който се простирала Софийската католишка епархия. Покатолчването на

пловдивските павликяни (богомили) се дължи на с.фийския архиепископ Петър Богдан. През време на австрийските войни с Турция и след Чипровското въстание (1688) турското правителство започнало да преследва католишките мисионери, но когато започнали руските войни с Турция, то дало пак свобода на римокатолишките мисионери. Въпреки това обаче римокатолишката пропаганда нямала значителен успех сред българите.

б) Римокатолишката пропаганда през време на българо-гръцкия църковен спор.

Когато започнал българо-гръцкият църковен спор, римокатолишката пропаганда станала особено активна и започнала да действа организирано. Тя си поставила за цел сега, не да покатоличи българите, а да ги привлече към уния с Рим, която видимо предпоставяла запазването на православната вяра и обряди и се ограничавала само с признаване главенството на папата. Най-напред римокатолишките мисионери се опитали да спечелят българския патриот Неофит Бозвели, когато той през 1843 г. бил повикан на съд от цариградския патриарх, заедно застанал здраво на гледището за българско духовенство и независима от патриарха Българска църква. Техните първи опити обаче не дали желания резултат. Неофит Бозвели не само не са поддал на техните призови, но, когато бил изпратен на заточение от патриарха в Атон, той писал от тук послание до своите сънародници да не се поддават на римокатолишката пропаганда. Въпреки това римокатолишките агенти пристъпили към организиране на своята пропаганда. За тази цел те основали в Цариград специална мисионерна станция, която поверили на монаси лазаристи, избирани главно от средата на поляци, които знаели или могли най-добре да научат български език. Ръководството на станцията било настанено в манастира св. Бенедикт, който се намирал в цариградския квартал Галата. Дългогодишен ръководител на групата бил някой си Боре, много ловък и познаващ отлично български език човек. В цариградското предградие „Бебек“ открили училище, в което се обучавали до 200 български младежи от двата пола. Такива училища били открити още в Солун, Битоля и Одрин, които градове били обърнати също така в римокатолишки пропагандни средища. На чело на всички мисионери лазаристи стоял цариградският римокатолишки архиепископ и апостолически викарий. Пропагандата била подпомагана и от свещениците при австро-унгарската, френската и италианската легация в Цариград. Започнал да излиза и специален печатен орган в „България“, който бил списван на френски и превеждан на български език от известния български уният Драган Цанков, по-последен министър-председател на България. Щом българите изяви пред турското правителство своите искания за родно духовенство, вестник „България“ веднага се показал техен голям защитник и започнал да ги убеждава, че те могат да постигнат своите народни идеали само с помощта на папата и западните католишки държави, които се домогвали да унищожават руското влияние в България. Било нужно само едно: да признаят властта на римския епископ вместо тази на цариградския и нищо друго. По този начин лазаристите успели да привлечат към уния в 1859 г. българите от Кукуш, които останали много недоволни, заедно не им бил даден от Цариградската

патриаршния епископ българин. На 12 юли 1859 г. кукушани подали заявление до началника на лазаристите в Солун Тюрюк, в което изяви желание да минат под ведомството на папата. Щом обаче постъпката на кукушани станала известна в Цариград, патриархът веднага изпратил Иларион Макариополски в качеството му на патриаршески екзарх в Кукуш. Едновременно с Илариона Макариополски пристигнал в Кукуш и ръководителят на римокатолишката пропаганда в Цариград Боре. Подкрепен от големия български патриот и народен учител в Македония Димитър Миладинов, Иларион Макариополски успял да отклони от уния голяма част от кукушани, като издействувал от Цариградската патриаршия да им постави за епископ искания от тях българин Партений Зографски. Този успех на Илариона задоволил кукушките българи, и те постепенно всички се върнали към родната си Православна църква.

Една година по-късно римокатолишката пропаганда отбелязала известен, макар и временен успех и в Цариград. Трудностите, пред които се намерило църковно националното движение след великденската акция от 3 април 1860 г., създали у „младите“ убеждение, че най-лесният път за разрешаване на българския църковно-национален въпрос е влизането в уния с Римската църква. Отбелязани в Цариград, Одрин и някои градове в България и Македония успех от униятската пропаганда окуражил водителите на движението за уния. На 18 декември 1860 г. известният Драган Цанков, франкофилите Стоян Джерков и Никола Сапунов, архимандритите Макарий и Иосиф Соколски, свещениците Теодор и Димитрий, дякон Висарион и дякон Рафаил, после униятски епископ, и около 200 души цариградски търговци абаджии, се явили при папския представител в Цариград архиепископ Брунони и му подали молба до папата от името уж на целия български народ, с която молба искали да бъде възстановена Българската православна църква при условие, че признаването властта на папата няма да отмени православните обряди и обичаи. В присъствието на армено-католишкия патриарх Хасун бил подписан и протокол за уния между Българската и Римската църква. Скоро след това била основана и униятската българска община в Цариград, която била утвърдена от папата със специално писмо и призната от турското правителство. Този факт бил посрещнат с голямо задоволство от западните римокатолишки държави, които били противници на Русия. За да затвърдят позициите си, униятите поискали от папата да постави на чело на българската униятска община духовен началник, който да носи име патриарх. По искане на папата българските унияти избрали за свой духовен началник архимандрит Иосиф Соколски, който на 8. IV. 1861 г. бил ръкоположен в Рим за епископ и поставен за пръв униятски български архиепископ. В Рим архимандрит Иосиф Соколски, бивш игумен на Соколския манастир в Габрово, пристигнал, придружен от Драган Цанков, Д-р Миркович, Боре, началник на лазаристите в Цариград, и дякон Рафаил. След шестдневно престояване в Рим новоръкоположеният от папа Пий IX български униятски архиепископ се завърнал в Цариград, където бил тържествено посрещнат от униятите. За да засили униятското движение, Високата порта веднага издала бера на Иосиф Соколски, когото именувала български

патриарх и в същото време изпратила на заточение българските архиереи Иларион Макариополски и Авксентий Велешки.

Римокатоличката пропаганда се надявала, че по този начин ще обедини лесно целия български народ около тъй желаната патриарх, но останала излъгана. Скоро мнозина от привържениците на унията започнали да се отказват от нея, щом узнали, че тя не е само една маневра, предназначена да застави Цариградската патриаршия да удовлетвори българските искания, а е едно действително противоправославно движение, което застрашава да разцепи единния български народ и Православна църква. За разпадане на унията голяма роля изиграл Петко Рачев Славейков, който се ползвал с голям авторитет сред „младите“. „Нека, братя, писал той, бъдем постоянни до край и нашето желание ще се осъществи. Историческите ни вероизповедни права ще ни се дадат без друго. Нека не мислим, че имаме приятели, от които бихме получили нещо добро. Чисто заблуждение е да чакаме от друго, когато с постоянство ние можем да си възвърнем онова, що е наша правда“. Униятското движение обаче е било напълно обезвредено от руската дипломация. Руският дипломатически представител Лобанов-Ростовски възложил на Найдено Геров, тогава на руска служба в Цариград, да убеди Иосиф Соколски и другите привърженици на унията, да се върнат към православието. Геров натоварил с тази работа Славейков, който успял да убеди Иосиф Соколски, и Соколски се отказал от унията в 1861 г. Отказали се от нея и другите нейни привърженици. Славейков дори откъснал от унията самия Драган Цанков, който спрял издаването на в. „България“, срещу пари и обещание да му се осигури учителско място.

Причините за отказването си от унията и поста български униятски патриарх сам Иосиф Соколски тъй обяснява в едно от писмата си до българския народ: „Когато в 1860 г. аз пристигнах в Цариград, се видях обкръжен от хора, които считах за съчувственици на нашия народ; те ми говореха, че, като приемем унията, ще се освободим от гръцките епископи и ще влезем в сношение с културния западен свят и особено с Франция. Поради простодушието и неопитността си аз допуснах да се увлека и веднага бях заведен в Рим и представен на главата на римското католичество Пий IX. Папата бе към мене много предупредителен: той похвали пред мене българския народ като добър, умен и трудолюбив народ. С голяма почит той спомена български светии и особено Кирила и Методия.

Той ме увери, че православието ще бъде оставено неприкосновено, нашите обреди, нашите църковни обичаи няма да бъдат нито отменени, нито променени. След тези уверения, излезли от устата на Пий IX, аз се върнах в Цариград с убеждението, че съм служил на отечеството си. Но каква заблуда! Не се минаха и две недели, моите илюзии изчезнаха, и аз се разочаровах. Току що се върнах в Цариград, иезуитите насочиха нападките си против Православната църква и започнаха да искат от мене, да приема Филюквето в символа. Поведението на иезуитите ми отвори очите, аз съзнах опасността, видях бездната, към която съм се устремил, желяйки да повлека подир себе си и други. Почувствувах жестоки угризения на съвестта и страшно се измъчвах. Търсех някакъв изход от това страшно положение“. Гризенията

на съвестта му се засилили още повече, когато негови сънародници започнали да го обвиняват в измяна на православието и продажност на римокатолиците. Поради това три седмици след завръщането си в Цариград, ненадейно изчезнал. На 6 юни 1861 г., посъветван от Славейков, Соколски, току що признат от турското правителство за български патриарх, се скрил в Цариградската патриаршия и подпомогнат от руския дипломатически представител, в лятната резиденция на когото също се скривал известно време, заминал за Одеса, а от там за Киевопечерската лавра, където останал до края на живота си (30. IX. 1879 г.). Още преди да замине за Русия, Иосиф Соколски отправил горното послание до своя народ, от когото искал прошка за измяната на православната му вяра и го съветвал да стои здраво върху нейните позиции. Под влиянието на това писмо и съветите на Славейков много униици, включително и униятските свещеници, се върнали към Православната си вяра.

в) Римокатолическата пропаганда след Иосиф Соколски. Българските униици останали не само без патриарх, но и без свещеници. Поради това римокатолическата пропаганда се видяла принудена да постави за техен управител католика Петър Арабаджийски, който бил по-рано павликанин и получил образование в Рим. Но понеже той не искал да служи на унияците по православен обред, бидейки строг католик, то за тази работа му бил поставен за помощник някой си поляк, чието име не е известно. В 1865 г. за български унияцки епископ бил ръкоположен българинът Рафаил Попов, завеждащ дотогава одринската унияцка община. Седалището на новия духовен глава на българските униици било в Одрин. Той се намирал под ведомството на цариградския католически архиепископ. Епископ Рафаил Попов според тогавашните български вестници ходел из българските села и убеждавал селяните да подават писмени молби до него за присъединяване към „истинската майка на всички църкви“: Римокатолическата. Унияцката и римокатолическата пропаганда обаче имала много малък успех. Според тогавашния печат незначително число унияцки къщи имало в Цариград, Одрин и Малко Търново. В последното българско градче имало около 95 къщи с храм, построен от епископ Рафаил Попов. Напълно унияцко било само село Мегалово, Малкотърновско. В Одринско имало няколко села, в които се наброявали само по няколко семейства. Причината за приемането на унията тук било нехайството на одринския фанариотски митрополит Кирил. Той не се вслушвал в молбите на свои пасоми за построяване на български храмове и ръкополагане на българци за свещеници, а вземал и пари за ръкополагане, когато унияците ръкополагали безплатно. Епископ Рафаил Попов изпращал мисионери да действуват във Варненско и Месемврийско, но те нямали успех. В 1874 г. бил привлечен към унията смоленският епископ Нил, който действувал в Солун и Кукуш.

След освобождението на България римокатолическата пропаганда действувала главно чрез откриване и издръжка на добре уредени гимназии, в които български младежи от двата пола получавали добра подготовка по чужди езици, постройка и издръжка на болници, църкви и пансиони. Най-добре уредени френски римокатолически колежи имало в София и Пловдив, които се посещавали от по-богати младежи, синове

и дъщери на високоставени българи. Това дало основание на пловдивския римокатолишки архиепископ Менини да предложи на Българския Св. Синод да приеме унията, като обещал, че Българската църква ще бъде провъзгласена за патриаршия и българите ще бъдат под покровителството на западните католишки държави. Българският Св. Синод обаче категорично отхвърлил това предложение.

Въпреки големите усилия на римокатоличката пропаганда и много изгодните условия, при които тя действувала, римокатолиците не са имали у нас успех. Според Статистическия годишник от 1934 г. те наброявали не повече от 39,000 души унии и римокатолици. За всеки случай за нуждите на тези римокатолишки прозелити били открити две епархии: Софийско-Пловдивска със седалище в София и Никополска със седалище в Русе. През 1924 г. бил назначен и архиепископ като висш надзорник на католици и унии в България. Той се наричал „апостолически визитатор“, а по-късно започнал да носи име „апостолически делегат“. В наше време числото на римокатолическите училища нарастна значително. Римокатолишки гимназии имаше в София, Пловдив, Русе, Варна и Бургас. В София бе преместена одринската римокатолическа гимназия „Санта Мария“. В 1948 г. бяха закрити у нас всички тези училища, защото се оказали проводници на вражеска пропаганда. Римокатолиците издаваха в България в. „Истина“, също спряна неотдавна. Униите имали известен, но не голям, успех в Македония.

Протестантска пропаганда.

Православните българи са били обект и на протестантска пропаганда. За пръв път протестантски мисионери дошли в България през 1856 или 1857 г. Подобно на католиците и те дошли в България като органи на протестантски държави и протестантски религиозни общини. Опитвали се да се представят обаче като разпространители на уж „чистото древнеапостолско учение“ сред българите. Избирайки Цариград за главна и изходна база, протестантската пропаганда успяла да проникне в доста български градове: Тулча, Шумен, Търново, Пловдив, Одрин, София и др. градове. В Северна България действували главно методисти, а в Южна — евангелисти. И протестантите си служили с добре уредени училища, в които се изучавали добре и чужди езици. Техни средни училища имало: в Цариград — Роберт Колеж, открит в 1857 г.; в Пловдив — мъжка гимназия, открита в 1860 г. и в Стара Загора — девическа гимназия от 1863 г. Пловдивската и Старозагорска мъжка и девическа гимназия били преместени не след много време в Самоков, който град станал средище и изходна база на протестантската пропаганда у нас. Там в ново време съществували три средни американски училища: мъжка и девическа гимназия и педагогическо училище, признати от българското правителство за средни учебни заведения. При училищата имало пансион, църква и печатница. Покрай светското образование в тях се застъпвало и религиозно образование и възпитание. През 1925 година тези училища били преместени в специално построени за целта и уредени училищни помещения при село Симеоново, Софийско. Американски колеж за де-

девици с уреден пансион при него имало и в Ловеч. В 1927 г. бил открит в Пордим, Плевенско, и „Селско-стопански университет“, предназначен да разпространява сектантство сред селяните. Негов основател и ръководител бил американският протестантски мисионер Е. Хаскел. През епохата на турското робство протестантска пропаганда действувала и в Македония. Били открити и действували училища в Банско и Битоля. През това време била открита гимназия и в Свищов. Протестантите си служели още и с проповед, печатни органи и с разпространяване на религиозна книжнина. С проповед те си служели главно през време на богослужение. Привличали жадни за религиозна просвета българи не само с достъпни проповеди, произнасяни понякога от талантиливи проповедници българи, но и със старанието си да се покажат като техни добротворци. Още в 1863 г. протестантите превели у нас на български език Лутеровия катехизис. Библията също била най-напред преведена на български език от тях и разпространявана в хиляди екземпляри в разнобразни и красиви формати на крайно ниски цени. Били преведени и разпространявани и други книги на български език. У нас Библията се разпространявала от протестантските книжарници, на почти всички езици и проникна по този начин в много просветени български домове.

Пръв протестантски печатен орган бил в. „Зорница“, издаван най-напред в Цариград, а после в София от евангелистите. Различните протестантски секти в България издавали и други печатни органи. Методистите издавали списание „Християнски свят“, баптистите — в. „Евангелист“, петдесятниците — в. „Благовестител“, и т. н.

Въпреки многостранната и умела пропаганда, която протестантските общини развивали у нас, те нямали голям успех. Техният успех е бил по-малък дори и от този на римокатолиците. Общото и най-голямо число на протестантите у нас през всичкото време на техната пропаганда не е било по-голямо от около шест хиляди души. В 1948 г. протестантската пропаганда намалила у нас до голяма степен своята дейност, защото протестантски дейци се оказали чужди и вражески настроени против българското правителство органи.

5. Вътрешна църковна мисия и борба срещу инославните пропаганди след освобождението на България.

Специално организирана вътрешна църковна мисия, която да си е поставяла за цел, да възвърне или привлече към Православната българска църква римокатолици и протестанти българи, както и да предава православни християни от пристъпите на инославните пропаганди, у нас не е имало. Съществувала е само добре организирана външна мисия, която имала за задача да възвърне към църквата през време на Балканската война (1913 г.) българо-мохамеданите или помаците, главно в Родопите. Дори когато около 1900 г. възникнало движение сред българите католици в Свищовско и Никополско срещу тяхни свещеници чужденци, които се надсмивали над всичко българско и поискали да имат българско духовенство, български училища и книги, да носят българско облекло, да слушат проповед

и богослужение на свой роден език и да празнуват български празници, българските граждански и църковни власти не използвали това движение, за да възвърнат към родната им църква тези българи католици чрез една организирана за целта вътрешна мисия. Вътрешната мисия, която Българската православна църква е вършила, в същност се заключавала в евангелско-социалната благотворителна дейност, провеждана от нея.

Началото на такава дейност било турено след Балканската и Общоевропейската война. По почин главно на православните християнски братства изникват първите християнски приюти у нас. Светият Синод също направил опит да започне такава общоцърковна дейност и да вземе в свои ръце нейното ръководство. Лансираната още в 1910 г. от днешния видински митрополит Неофит идея да се основе общоцърковен фонд за благотворителни и просветни цели, била осъществена от Св. Синод през 1919 г. Било турено начало на „Отделение за църковно-народна благотворителност“ при Св. Синод, което отделение по-късно било преименувано в „Фонд за общи църковни нужди“, който съществува и днес. Чрез това отделение Св. Синод се домогвал да основе църковно-народни и взаимоспомагателни каси при всички енорийски храмове под ръководството на съответните свещеници. По-нататък той замислял да открие общоцърковни болници, санаториуми, сиропиталища и старопиталища и да основе духовно-монашеско женско братство „Бял кръст“, което да се отдаде на благотворителна и просветна дейност, но не всички от тези хубави замисли могли да бъдат осъществени. Основаните обаче при Светия Синод и митрополитите „Фондове за общи църковни нужди“ по това време укрепнали и дали добри резултати. Благодарение на тях започнали да възникват и да се развиват в почти всички епархии главно в манастирните детски летовища и юношески лагери, сетне за бабачници, детски ясли и градини, детки игрища, млечни кухни за родилки, детски и ученически кухни и трапезарии; започнали да се устройват на много места в почти всички епархии коледни елхи, да се откриват детски дневни домове за работнически деца, сиропиталища, практически занаятчийски училища, старопиталища и домове за недъгави, нощни подслони и почивни домове, безплатни народни кухни, домове работилници за глухонemi и др.

Българската църква и духовенство развивали такава дейност и по други пътища. През 1930 г. почти всички архиереи и 146 свещеници членували и работили в „Български червен кръст“, 301 енорийски свещеници в народните кооперации, мнозина в Съюза за закрила на децата“, „Обществена подкрепа“ и др. Във връзка с очертаната дейност на Българската православна църква трябва да се отбележи дейността, която развивало софийското православно християнско братство „Св. Василий Велики“ чрез основаната и ръководена от него „Църковно-обществена грижа за домашни прислужнички в България“. Тази „Грижа“, организирана през 1935 г. от дейни софийски свещеници и християни, имала за цел да запази от поквара селски момичета, които работели в София като домашни прислужнички. За тази цел пред прислужничките, които членували задължително в „Обществе-

ната грижа...“, се изнасяли беседи с религиозно-нравствено, медицинско, домакинско и социално съдържание, устройвали се за тях курсове за огромотяване, литературни забави и др. В продължение на няколко години (1935—1939) братството „Св. Василий“ успяло да издигне свой дом за тази цел. През разглежданото време „Църковно-обществената грижа...“ включвала около 15,000 момичета от София и започнала да работи за разширяване на своята дейност чрез православните християнски дружества из цяла България.

По пътя на тази евангелско-социална и благотворителна дейност Българската православна църква действително успявала да запази много свои пасоми от агресивните пристъпи на римокатолическата и протестантска пропаганда. За тази цел бивали назначавани и епархийски проповедници, устройвани диспути и издавана съответна книжнина.

Макар да нямала организирана вътрешна мисия, Българската православна църква е успявала да привлече в своето лоно инославни християни. Повечето от тях били католици и униати и много малко протестанти. Тези случаи се наблюдавали главно при смесените бракове.

6. Духовна просвета

Духовна просвета Българската православна църква е пръскала главно чрез откриваните от нея духовни училища, издаване на печатни органи и книги с религиозно-нравствено съдържание. Най-сигурно средство за насаждане на здрава православна християнска просвета са били духовните училища и особено духовните семинарии. От тях са излезли добре подготвени и възпитани кандидати за свещенослужители и с подчертани християнски и обществени добродетели български граждани. Идеята да се открие специално богословско училище се зародила още преди освобождението на България. Неин привърженик бил Иларион Макариополски. По негова инициатива на 11 май 1874 г. била открита първата Духовна семинария в манастира св. ап. Петър и Павел до Лясковец, Търновско. С едно прекъсване от една година (1877—1878) поради руско-турската война Петропавловската духовна семинария, която имала пет класа и била издържана първоначално от Екзархията, съществувала от 1874 до 1885 година. Първите три класа били общообразователни, а последните два специално богословски. От нея излезли около 200 ученици, които с малки изключения отишли на работа във от църковното ведомство. След освобождението на България (1878) в програмата на семинарията били внесени съществени промени, които я приближавали до програмите на руските духовни семинарии. По това време тя се намирала под ведомството на Министерството на народната просвета и неин ректор бил епископ Климент, по-късно търновски митрополит. Две години след откриването на Петропавловската духовна семинария самоковският митрополит Доситей открил в Самоков Богословско училище (1876) със суми, завещани от велешкия митрополит Авксентий. Това училище било четирикласно, и богословски бил само последният клас. Пръв

ректор на училището бил Игнатий Рилски. През време на Освободителната война (1877—1878) то било закрито, но след нея наново открито. В 1880 г. обаче то било пак закрито поради липса на средства и годни учители, но след три години (на 27. IX. 1883) открито поради загнездилата се в Самоков протестантска пропаганда. Сега то имало три класа и се намирало под ведомството на Министерството на народната просвета. През 1885/86 г. Петропавловската духовна семинария била преместена в Самоков, след като за малко време била превърната в богословски класове на търновската гимназия и оставала под ведомството на същото министерство. В 1883/84 г. Българската екзархия открила Свещеническо училище в Одрин, чийто ректор бил архим. Евтимий, а на следната (1884/85) такова училище в Прилеп. Не минала дори и една година по-голямата част от учениците на това училище били преместени в Одринското свещеническо училище поради липса на помещения и така то се сляло с последното. В 1891/92 учебна година Одринското свещеническо училище било преместено в Цариград-Фенер — и получило име Духовно училище, което на следната година (1893) било превърнато в четирикласна Духовна семинария. Така възниква Цариградската духовна семинария, която от 1895/96 г. станала шестокласна и просъществувала до Балканската война (1912). През учебната 1915/1916 г. тя била преместена в Пловдив и под име Пловдивска духовна семинария съществувала до 1950 г., когато била слята със Софийската духовна семинария. Самоковското богословско училище, което от 1895/96 г. преминало под ведомството на Св. Синод, било реформирано и обвърнато в четирикласно с пансион първоначално само за стипендиантите. То съществувало в Самоков до 1903 г., когато било преместено в София и обвърнато в шестокласна Духовна семинария с избран учителски персонал и ученици. Тя била поместена в специално издигната за целта модерна сграда в София с църковно-народни пожертвувания.

Освен двете семинарии, развити в средни първоразрядни духовни училища от предшествуващи ги свещенически училища, Св. Синод на Българската православна църква е издържал в България и други духовни училища. От 1910 г. до 1926 г. функционирало Свещеническо училище в Бачковския манастир, а от 1921 г. до 1935 г. такова в Черепишкия манастир, Врачанско. За създаване на добър кадър от монаси, Св. Синод превърнал Рилското монашеско училище, открито през 1852 г., (закрито в 1869 и отново открито в 1874) в Духовно монашеско училище (1911 г.), което през 1919 г. било преместено в Троянския манастир. То представлявало един вид монашеска духовна прогимназия с три класа. За подготовка на църковни певци от 1906 до 1920 г. съществувало в Бачковския манастир Църковно-певческо училище. През 1938 г. Св. Синод открил в Черепишкия манастир Пастирско-богословски институт, в който постъпвали кандидати, завършили средно светско училище и който съществувал до 1949 година. От 1951 г. при Черепишкия манастир функционира шестмесечен певчески курс, който подготвя певци за селските църкви. Кандидатите за този курс се издържат от съответните църковни настоятелства, които ги и изпращат. Още в 1908 г. Св. Синод поискал от тогавашното българско правителство да се открие Богославски факултет при

Университета. Когато това искане на Синода не било удовлетворено, той действувал за разрешение да открие сам Висше духовно училище по типа на руските Духовни академии, което да се намира под негово ведомство. С закон от 15. III. 1912 г. на Св. Синод било разрешено да издигне здание-памятник за учредяване на Българска екзархия, в което здание да се помести Висшето богославско училище. Правителството отпуснало за целта събраните от него суми за „Фонд Паметник за учредяване на Българска екзархия“. Св. Синод издигнал зданието. Поради войните обаче висшето духовно училище не било открито. През 1923 г. вместо него бил открит Богословски факултет при Софийския университет.

Най-стар печатен орган на Българската православна църква е „Църковен вестник“ (от 1900 г.), който продължава да излиза и днес. Като негово приложение са излизали списанията: „Библиотека“, „Преглед“, от 1920 г. „Духовна култура“, и „Църковен архив“. Духовна култура излиза и днес като единствено популярно научно богословско списание у нас. Св. Синод е издал и много книги с религиозно, нравствено и църковноисторическо съдържание, освен богослужебните книги. Епохално негово дело обаче е издаването на българска Библия през 1925 година. Поради нейното бързо изчерпване и невъзможност да излезе в други издания тя от няколко години насам излиза в печатни части под формата на Евангелия, Нови Завет, Илюстрирана Библия и др.

Освен синодални издания в Българската православна църква са излизали и излизат и други печатни органи, книги и списания. Съюзът на свещеническите братства издава от 1921 г. седмичника „Пастирско дело“, което от 9. IX. 1944 г. излиза под име „Народен пастир“. Издавали списания и вестници и български митрополии: Врачанска — „Духовно възраждане“; Русенска — списание „Вяра и живот; Търновска — в. „Търновски епархийски вест“, Пловдивска — сп. „Братско славо“; Софийска — сп. „Народен страж“, и т. н.

Научно богословските просветни нужди на български православни християни се задоволяват главно чрез издавания „Годишник на Богословския факултет“, преименуван от три години насам на Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“.

СВ. СОФРОНИЙ ЕПИСКОП ВРАЧАНСКИ

Основна истина в спасителното учение на праотческата православна вяра е, че светостта е най-високата степен на религиозно-нравствено съвършенство. Според св. ап. Павел светостта е нравствен идеал на християнството: "Тази е волята Божия: да бъдете осветени" (1 Сол. 4:3). Призивът към святост звучи още от старозаветни времена: "Бъдете свети, защото Аз (Господ Бог ваш) съм свят" (Лев. 11:44; 1 Петр. 1:16) — нещо, което Сам Спасителят Господ Исус Христос потвърждава с думите: "Бъдете съвършени, както е съвършен и небесният ваш Отец" (Мат. 5:48).

Но Божието изискване за святост е толкова възвишено и трудно постижимо, че вярващите имат нужда от доказателствата и вдъхновението на действителните примери на светостта, постигната в реалните условия на богодарувания ни земен живот. Тези свои чедра, които са постигнали святост, Православната църква благоговейно почита като светии (светци), т. е. човеци, които са угодили на Бога, живели са според Неговото Слово и над всичко са поставяли любовта си към Спасителя Христа, съгласно апостолската изповед: "Кой ще ни отлъчи от любовта Божия: скръб ли, притеснение ли, или гонение, глад ли, или голотия, опасност ли, или меч?" (Римл. 8:35). Именно тях дивният сред своите светии Бог (ср. Пс. 67:36) е прославил по чудодесен начин, като промислително ги е въздигнал за възвишени образци на вяра и служение.

Наред с другите сестри православни църкви, тъй също и Българската православна църква в своя исторически друм на духовен живот, обществено служение и родолюбие е свиеше удостоена с образци на християнска святост. В това отношение църковната история свидетелствува, че родните светии по силата и изявите на вярата си, по жертвеният си служение и преданост стоят наравно с общопочитаните вселенски светии. Българските светии са най-достойни представители през многовековното ни национално битие. Пред Бога, Господаря на времената, те са и завинаги пребъдват — като наши топли ходатаи и молитвени застъпници. Господ, Повелителят на историческите съдбини, ги е прославил на земята не заради самите тях, а заради нас, подражавайки на подвизите и добродетелите им, да се стремим към такава благодатна святост. Един от множеството знайни и незнайни праведни люде на българската християнска земя, слава и венец на родната ни Православна Църква, е св. Софроний епископ Врачански —

многострадален в своето битие, знаменит в народополезните си трудове и ярък духовен светилик през недавнашното ни историческо минало.

Светското име на епископ Софроний било Стойко. Роден е през 1739 г. в някогашното, удостоено със султански привилегии село (сега град) Котел. Баща му Владислав се занимавал с джелепчийство (търговия на дребен рогат добитък в Османската империя.). Много рано, на единадесетгодишна възраст, Стойко останал кръгъл сирак. Расъл в недовимък, а понеже бил болав тръгнал късно на училище и успял да посещава килийното училище в Котел само две години. Благодарение на богато надарената си природа овладял гръцки език и за кратко време изучил църковните книги Октоих и Псалтир. Придуман от роднини, той се оженил едва 18 годишен. Този брак се оказал не особено щастлив. Горделивостта на жена му била постоянно изпитание за неговия смирен характер. Още от рано го спогодили неволите и сиромашията, и за да изхрани своята съпруга и деца, той бил принуден да отиде по печалба извън родното си място.

Поради изявената му природна надареност, добросъвестност, трудолюбие и благочестие котленските първенци избрали Стойко за спорийски свещеник. На 1 септември 1762 г. той бил ръкоположен на 23 годишна възраст от Шуменския гръцки архиепiscop Гедеон. Богу било угодно неговите изпитания, несрети и беди да продължат и след приемането на свещеническото звание. Той бил най-грамотният между всички свещеници в Котел и се отличавал от тях във всяко отношение. Учил децата в училището, проповядвал в църква словото Божие, поучавал селяните навсякъде и при всякакви обстоятелства. Всичко това го направило прочут из цялата околност, както по учителски дарби и пастирски грижи, тъй и поради умението да преписва български книги и с голямо изкуство да ги украсява и подвързва. Когато през януари 1765 г. атонският монах преп. Паисий Хилендарски дошъл в Котел със своята "История славянобългарска", поп Стойко я преписал с голямо усърдие. Нейното съдържание впечатливо дълбоко неговата богато надарена и бликаща от любов към поробеното ни отечество натура. Този препис на Паисиевата история младият котленски свещеник и възторжен последовател на атонския будител поставил... "за вечно хранение" в олтаря на църквата "Св. ап. Петър и Павел" в Котел, като запознал върху последната страница на този екземпляр следната страшна клетва: "... И кой я усвои или открадне да е афоресан и проклет от Господа Бога Саваота и от 22 апостоли, и от 318 отци и от 4 евангелисти.

И туч, и желязо, и камик да се ступи той ни в веки". От това време поп Стойко изцяло се променил. Дълбоко в душата си той почувствувал своето жизнено призвание за предано народно служение, като душепастир на поробенния български народ.

Воден от силното желание за поклонение пред православните светини в Атон, поп Стойко се отправил през 1774 г. към Света гора. Наред с това вероятно той целял и да се види и благодатно да общува с преп. Паисий Хилендарски. Тук младият котленски свещеник престоял 6 месеца и успял да придобие ценни знания, които по-късно му били тъй полезни при неговото служение като проповедник-учител и преводач от гръцки на говорим български език. След завършването си бил условен за учител в Котел, а шуменският архиепiscop го назначил за иконом-епископ (събирач на владичнина), от което звание поп Стойко скоро се отказал.

По това време възникнали разпри в Осман Пазар (Омуртаг), които засегнали котленци. Силистренският паша наложил на село Котел глоба от 5 хиляди гроша и като заложник задържал в Осман Пазар поп Стойко. Душевните терзания и унижения от една страна, както и смъртта на презвитерата му от друга се отразили по Божие допущение — зле върху телесното и душевното състояние на многострадалния котленски свещеник. Косите му опадали и той изпаднал в унижение. Ето защо поради немощ прибягнал към народно лечение при баячки. За тази постылка изповедникът му го лишил за три години от право да свещенодейства. Като изтекъл този срок владиката аргосал поп Стойко за още три години, загдето синът му Иван дължал на владиката 84 гроша, без да имало с какво да се изплатят. Към това се прибавило и още една беда. През време на руско-турската война (1787—1791) синът му продал 700 овце на двама частни купувачи. Началникът на стражарите бостанджи башията Сербезоглу Мехмед затворил всички и насмалко не набил поп Стойко на кол, който се отървал от тази присъда като заплатил глоба от 1500 гроша. В такива непоносими унижения и страдания преминали годините през периода от 1785—1791 г. Поради това на следната година поп Стойко решил да премине към съседната Анхиялска (Поморийска) епархия. Тук анхиялския гръцки епископ Иоаким Кизику го приел с радост и го назначил за снорийски свещеник в Карнобат с още 12 села (март 1792—1793). Новият български духовник бил навсякъде посрещан с любов и почит, защото винаги проповядвал и ревностно извършвал богослуженията и требите. Но за нещастие дошъл ферман за назначаването на Сербезоглу за бостанджи башия в Карнобат. Последният, воден от затасана неприязнь към българския свещеник, веднага го хванал и заплашил, че ще бъде набит на кол. Но и този път по Божия милост невинният страдалец се спасил чрез застъпничеството на майката на един обичан от местния феодал-султан човек. Скоро обаче го връхлетяла нова, още по-страшна беда. В село Шихлари (днешна Раклица) татарският султан Ахмет Герай харесал една българска девойка, която поп Стойко без да знае за това я венчал за един български момък в Карнобат. Разгневеният султан, случайно срещнал поп Стойко по пътя на излизане от село Костен, го заплашил със смърт и едва не го обесил на една върба. С молби и обещания поп Стойко все пак успял да се изтръгне от ръцете на султана. След това изпитание той свещенодействувал още една година в Карабунар (днешно Грудово) и през 1794 г. се отправил за село Арбанаси в Търновския край, където междуременно лешата му (дъщеря му Ана и сина му Иван със семейството си) се били вече преселили. Два месеца прекарал поп Стойко в Кълиновския манастир, където станал игумен.

По същото време в Търново дошел болният врачански епископ Серафим (1762—1793), който наскоро починал. Примерното държане и честите проповеди на говорим български език спечелили на новия кълиновски игумен Софроний такова всеобщо уважение, че той бил единодушно избран за врачански епископ от епископския съвет при Търновската митрополия начело с митрополит Матей и в състав: Ловчански епископ Антим, Шуменски Неофит, Червенски Кирил и бившият Ловчански епископ Неофит. При все че поп Стойко не бил грък, той се радвал на висока почит в Търновската митрополия, и митрополит Матей се съгласил да го ръкоположи за епископ. Епископското наречение станало в храм

"Рождество Христово" в Арбанаси, а хиротонията — в Търновската митрополитска църква "Св. ап. Петър и Павел" на 17 септември 1794 г. Освен личните качества на новия епископ от решаващо значение при избора му за врачански архиепископ е била липсата на кандидати-гръци за обединялата и разорена Врачанска епархия. Ето защо не е за учудване, че само два месеца след преместването си в Арбанаси бившият котленски свещеник бил вече издигнат във висок архиепископски сан и на отговорно архипастирско служение, свързано обаче с нови голготски страдания.

След като престоял в Арбанаси три месеца до пристигането на патриаршеска грамота и султански указ от Цариград, въпреки люта зима и големия студ новообраният врачански епископ се отправил за престолния си град Враца, та да може да бъде там за Рождество Христово (1794 г.). "И като пойдох на Плевен — пише той в своето трогателно по съдържание и правдива искреност "Житие и страдания", — почудиха ся християните како съм дерзнул да пойду в таковое време на Враца". И ето започват нови премеждия за великия български архиепископ-страдалец: поверената му Врачанска епархия била опустошена, а жителите и се били разбягали, тъй като по това време бушувала междоусобна война между султана и самовластния видински паша Осман Пазвантоглу. През целия десетгодишен период на архипастирската си дейност (1794—1803 г.) епископ Софроний работил неуморно, апостолски, и то в извънредно трудни условия, поради пълното безвластие и анархия в различните краища на Османската империя. Той полагал големи усилия редовно да проповядва от църковния амвон на говорим български език. Понякога дори гладувал и живял при постоянна угроза за живота си поради вилнеещите кърджалии и произвола на османската власт, бродейки от селище на селище. Така през ноември 1798 г. епископ Софроний в продължение на 24 дни се криел от турската и арнаутска войска в една пещера из околностите на Черепишния манастир заедно с тамошните монаси, при което се и побоялял. Затова към неговия многострадален живот могат да бъдат отнесени в пълна мяра думите на св. ап. Павел за съдбата на древните праведници и мъченици: "Изпитаха подигравки и бичове, а също окови и затвор..., скитаха се по пустини и планини, по пещери и земни пропасти" (Евр. 11:36—38).

Когато Осман Пазвантоглу изгонил Видинския митрополит Григорий, поставяйки вместо него влашкия игумен Калиник, епископ Софроний бил повижан през пролетта на 1800 г. във Видин, за да служи като архиепископ, докато Калиник бъде хиротонисан за митрополит. Новите задължения в този град задържали епископ Софроний в продължение на цели три години, през които той непрекъснато бил подлаган на позорни унижения и оскърбления. Избавлението от този тежък кръст дошло едва през 1803 г., когато Калиник бил въведен в митрополитско достойнство в Букурещ. Поради кърджалийските върлувания във Врачанската епархия епископ Софроний заминал за влашкия град Крайова и след двадесетдневен престой се отправил за Букурещ, където учили в Бейската княжеска академия внуците му Атанас и Стефан (последният по-късно станал известен като самоски княз Стефан Богориди, турски управител на Молдавия). Тук угровлахийският митрополит Доситей го приел с братска обич и го оближил с румънски боляри и лично с влашкия владетел, гръкът Котстантин Ипселанти.

Благодарение на тяхното съдействие новодошлият български епископ получил от цариградския патриарх Калиник V позволение да бъде освободен от своята епархия, от която бил принуден да отсъства доста време и където българското население било напълно разорено. Епископ Софроний Врачански останал до края на страдалните си земни дни в Румъния, где то и се представил блажено о Господе след двумесечно боледуване на 22 (или 23) септември 1813 г. Мястото на неговото погребение е неизвестно, но се предполага, че като игумен на румънския манастир Маркуца той бил погребан в манастира Шербан Вода, намиращ се на три километра от тогавашния град Букурещ.

Многообразна е дейността на епископ Софроний Врачански. Неговият образ трайно е вграден в националната ни история като образ на книжовник и просветител. Още като свещеник в Котел той преписвал дамаскини и часослови. Той пръв преписал "Историята" на преп. Паисий Хилендарски. През 1802 г. епископ Софроний намирал утеха при тежките си преживявания във Видин в превеждането от гръцки на български език на басни, разкази и сентенци, "както и в записване на афоризми. В периода между 1804—1805 г. съставил своята забележителна в литературно отношение и неповторимо трогателна по съдържание автобиография, озаглавена от самия него като "Житие и страдания грешного Софрония", съдържаща ценни исторически сведения и описания. През 1806 г. епископ Софроний съставил проповеднически сборник от разни поучения и проповеди, преведени от старобългарски и гръцки на новобългарски език. Този сборник, озаглавен "Кириакодромион сиреч Неделник" бил отпечатан в Римник (Румъния) и до 1904 г. претърпял осем издания. Поради огромната си популярност и досега той е известен още и като "Софрониецо". Това било първата печатна книга в новобългарската ни книжнина и тя изпълнила своето предназначение много повече, отколкото е бил първоначалния замисъл на автора ѝ. Тук живият говорим народен език е превърнат от архиерея-книжовник в средство за религиозно-нравствена просвета. С тази книга епископ Софроний просвещавал и вразумявал не само паството си от Врачанската епархия, но и целия български народ, насърчавал обичта му към родния език, към труда и традиционния християнски морал. Такава роля играят и другите нравоучителни произведения, излезли изпод вдъхновеното перо на светеца-просветител: "Митология Синтипа Философа", "Басни Езопови и други баснословия", "Философски мудрости", "Гражданское позорище" (1809). През 1802 г. е довършен големият сборник, озаглавен "Поучения и словосказания на празниците Господних", както е съставен тъй и също и вторият том от същия сборник. През 1805 г. са приключени "Изповедание православной веры" и "Книга за трите религии-християнство, юдейство, мохамеданство". Тези, както и много други писмени творения на св. Софроний Врачански са наситени с искреност и честност, дълбока вяра и родолюбие, патриотична мъжественост и възрожденски ентузиазъм. Вярността вдъхновеният им автор е прекрасен пример за това — как един лишен от системно образование, но природно надарен и жаден за знания кръгъл сирак при непоносими условия за живот, е успял чрез усърдие и буден интерес към просвещението, да стане със себежертвена вяра в Христа Спасителя истински душепастир на Православната ни църква и на поробените ни народ, да достигне до висотата на епископския престол, да се изяви като изтъкнат архиерей и да се удостои с ореола

на богоугодник-свещец! В Котел, Карнобат, Карабунар, Анхиало, Арбанаси, Търново, Видин, Враца и Черепиш, из цялата Врачанска епархия всяка неделя и всеки християнски празник по църкви и манастири къртял сладкodomният глас на възрожденския ни Златоуст, възвестяващ на понятна българска реч евангелската благовест и нравствени поучения.

Нещо повече — наставникът и проповедникът епископ Софроний тъй също и на дело е прилагал възвишените принципи на евангелското учение за правдини, свобода и равенство. Така през времето на руско-турската война от 1810—1812 г. той бил един от най-главните застъпници на българската кауза, като с Възванието си от 1810 г. възторжено призовал и отечески приканил българския народ към всемерно съдействие на руските войски. За това ценно съдействие авторитетният български епископ е бил почетен по повеление и от руския император Александър I, като именит представител на българския народ.

Бележитият български просветител и възродител епископ Софроний Врачански — този най-нов роден светител, който достойно беше провъзгласен за светец от Православната ни църква — остава навеки в анализите на църковната и гражданска история, като образец на дълбока религиозност и жертвено родолюбие, на редки книжовни дарования и трудове, на докрай изпълнен дълг пред олтаря на Църква и Родина. Ето каква е цялостната църковна преценка за неговите многостранни заслуги към православната вяра и поробеното му паство, дадена от Българската православна църква във връзка с канонизацията му: епископ Софроний Врачански бил закърмен още от родния си дом с твърда вяра в Бога и църковност — добродетели утвърдени в килийните училища в Котел, в местния храм, а по-късно и в Св. гора. Своята църковно-обществена дейност той посветил на утвърждаване сред българския народ на здравите начала на православната вяра. Така той предпазил сънародниците си от вероотстъпничество, към което османската власт се стремела с всякакви средства. Като свещеник и епископ светецът устно и писмено резкирал основните истини на православната вяра за Бога, за Божия промисъл, за Исуса Христа, за Светия Дух, за Църквата, за безсмъртието на душата и вечния живот, за св. Тайнства, за Св. Писание, за почитанието на светите, иконите и честния кръст, за молитвата и др. Той се отличавал с дълбоко смирение, като добре съзнавал човешките си немощи, откровено ги признавал и горчиво се разкайвал. Считал се недостоеен за високото и отговорно епископско служение и отначало отказвал дори да го приеме. Съгласието си дал единствено защото архиерейството му откривало широко поле за религиозно-просветна и будителска дейност за благото и освобождението на поробените български народ. Епископ Софроний бил изряден народен църковен пастир, готов да положи живота си за достойно изпълнение на своя патриотичен дълг. През земния си живот той се изявил като ревностен свещенослужител, който редовно и с радост извършва всекидневното богослужение. На свой ред бил още рядък църковен учител, проповедник и наставник. С топлото си слово и жива българска реч сгрявал душата на изстрадалия народ, укрепвал вярата му, будел съвестите, енагоридявал правите. Родният светец е бил и грижовен душепопечител: като енорийски свещеник, а след това и като епископ любвеобилно се грижил за всички — за стари и млади, за мъже и жени, за намиращи се в скръб и притеснение. Пред нас той се откроява като мъченик за вярата и народа. Така при

изпълнение на църковно-обществения си дълг той претърпял безброй скърби и страдания, достигащи до бесило, заплахи за мъчиническа смърт и убийства. Всичко това претърпял с християнско велико примирение, като го приемал за Божие изпитание на вярата му и за изкупуване на греховете. Ето защо небесният наш Отец го е удостоил да стане и чудотворец — неговата силна и действена молитва помагала на искрено вярващите, а на лекомислените донасяла посрама и наказание. Със силата на молитвата той по чудо се спасил от смърт чрез зараза от чума, както сам изповядва в своето "Жизнеописание".

Ето такъв се изправя пред нас днес чрез своето житие сияйният светителски образ на св. Софроний епископ Врачански, всегашен образец на строга и будна съвест, на непоколебима надежда в Бога, гореща любов към Църква и народ, живо чувство за дълг, борческа воля в името на доброто и жертвено родолюбие. Св. Софроний Врачански през премислителното отредено от Бога време на земния си живот е бил в недавнашната ни родна история един истински ангел-покровител за поробеното българско православно паство. И това е така затуй, защото той в пълнота е изпълнил първата и най-голяма евангелска заповед за любов към ближните (Марк. 12:31). Но светителят, който е удостоен от "Отца на светлините" (Як. 1:17) да пребъдва в лоното на небесния мир и да бъде образец за подражание сред православните си сънародници, и днес е молитвен ходатай за всички, които с достойни дела и родолюбие следват неговите святи възрожденски стъпки.

архим. Инокентий

ПРОТОКОЛ №23

за заседанието на Св. Синод на Българската православна църква, състояло се на 31.12. (18.12.ст.ст.) — четвъртък, 1964 г. (извадка)

Днес, тридесет и първия ден на месец декември, хиляда деветстотин шестдесет и четвърта година, Св. Синод в пълен състав има тържествено заседание под председателството на Негово Светейшество Българският Патриарх Кирил и при участието на Високопреосвещените митрополити, синодални членове: Врачански Паисий, Варненският и Преславски Йосиф, Старозагорски Климент, Сливенски Никодим, Неврокопски Пимен, Ловчански Максим, Великотърновски Стефан и Доростолски и Червенски Софроний.

Единствен въпрос на дневния ред на това тържествено заседание е обсъждане на условията за канонизиране за светия на българския просветител и възроditел Софроний епископ Врачански.

Св. Синод установи следното:

Епископ Софроний Врачански... е избран със съд на Божията благодат. Със своята твърда вяра и безпределна любов към Бога и ближните, със своето високо благочестие и съвършени християнски добродетели, със своята всеотдайност и саможертва за благо на Църква и народ, с целия свой живот, подвизи и дело той се издигнал до святост.

В сонма на възсиялите из недрата на нашия благочестив народ Божии угодници, апостоли, будители, учители и просветители народни, светители и отци на Църквата ни, преподобни подвижници, изповедници и мъченици, народното съзнание определя видно място и на Врачанския епископ Софроний. Той, въпреки безпримерното си смирение, с пълно право можел да приложи към себе си думите на св. ап. Павла: "С добрия подвиг се подвизавах, пътя свърших, вярата упазих, прочее очаква ме венецът на правдата, който ще ми даде в оня ден Господ Праведният Съдия" (2 Тим. 4:7—8). И той получил тоя венец от Господа. И увенчан с орсола на праведник, на църковен отец, на народен учител и просветител, той стои върху хоризонта на българската църковноисторическа действителност вече един век и половина, сияе с незалязваща светлина на роден светец и привлича вниманието, почитта, удивлението и извиква прославата на целия български народ. И той заслужава да бъде увековечена паметта му на роден светия и от религиозно изповедно и от нравствено-просветителско гледище.

Затова навременен неотменим дълг е да се прикани и чрез църковно решение целият български народ с благоговение и молитвено смирение да почитаме, всяка година да чествуваме с празнуване и похвални песни блажената памет на украсения с подвизи през земния живот Софроний епископ Врачански, ярко светило, което Божията благодат запали в Църквата на българското православно благочестие, за да утвърждава с молитвите си във вярата и благочестието благочестивия български народ. Защото похвалата, въздавана на живелия в добродетели и подвизи, се отправя към Самия Бог, от Когото е всяка добродетел у хората. Тая похвала подбужда към подвизи във вярата и благочестието за лично спасение и прослава на Бога.

Въз основа на всичко това, следвайки благочестивия глас на цялата Българска православна църква, Светият Синод с молитвен възторг

ОБЯВЯВА ВСЕЦЪРКОВНО ЗА БЪЛГАРСКИ СВЕТЕЦ БОГОБЛАЖЕНИЯ НАШ ОТЕЦ ПРОСВЕТИТЕЛ И ВЪЗРОДИТЕЛ СЪФРОНИЙ ЕПИСКОП ВРАЧАНСКИ

Името на възсиялия с Божията благодат в светите наш светец СОФРОНИЙ ЕПИСКОП ВРАЧАНСКИ да се впише в месецослова на светата Българска православна църква, а блажената му памет да се празнува всяка година на 11/24 март, когато по всеправославния месецослов се празнува паметта на светия наш отец Софроний Патриарх Иерусалимски.

ИЕРОМОНАХ ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

Мнозина историци считат появата на отец Паисий и неговата история, като начало на нашето възраждане. И наистина той запалва огъня на същинския процес на духовното възраждане на българина. Но погледнато в един по-широк аспект отец Паисий е само една брънка, едно по-високо стъпало в този процес, чието начало трябва да търсим във времето на появата на Дамаскините, с които заструя живата българска престононародна реч от църковните амвони. А съставител на тези Дамаскини е иеромонах Йосиф Брадати, Рилец, когото историците отдавна са поносили с праха на забвениято.

Въпреки осъдните и противоречиви сведения определено може да се каже, че Паисий Хилендарски е от Самоковския край. Спомените на монасите ни го представят като човек висок на ръст, силен физически и духовно, изключително енергичен, който с един удар можел да повали човек. Постъпва като послушник в Хилендарския манастир на 18–20 годишна възраст, поради това, че съгласно постановление на събора на старците, голобради момчета не се допускали в Св. Гора за послушници. Братът на Паисий, Лаврентий, също е бил по това време послушник в Хилендарския манастир. След като постъпва в манастира той е изпратен да се учи в училището във Ватопет. В това училище са се учили иноци от всички св. горски манастири. През Ватопетското училище са преминали най-големите колоци на българското възраждане: Паисий Хилендарски, Неофит Бозвели, Иларийон Макриполски. Като ученик той бил доста непослушен, но това се покривало с голямото му ученолюбие и затова учителите много го обичали. Въпреки че Хилендарския и Зографския манастири били признати за български, гръцките монаси се отнасяли с презрение и обиждали българските момчета и поради своя буен нрав Паисий отвърщал на обидите с юмруци. Благодарение на силния си дух преодолял трудностите и завършил училището с отличен успех, за което веднага бил ръкоположен в иеродяконски чин. След завръщането му в Хилендар блажено почива старец, управляващ св. обител; братята избрали за такъв брата на Паисий, иеромонах Лаврентий, а иеродякон Паисий бил избран за втори управляващ. В Хилендарския манастир няма игумен, защото за игумен е иконата на св. Богородица, която според преданието сама излязла от олтара и застанала в игуменски стол, и ето защо вместо игумен се назначавало управляващ, или т. н. епитроп.

Поради своето прилежание иеродякон Паисий не след дълго бил въведен в иеромонашески чин и в качеството си на втори управляващ често отивал в Карей, центъра на Св. Горските манастири, където заседавал събора на старите, за да защитава разни манастирски дела. Бил избран и за постоянен представител на Хилендарския манастир за една година в Събора. Тук той проявявал своя независим характер и затова бил намразен от всички. Без да се страхува изказвал своето мнение и го защитавал с необорима логика, особено когато се налагало да се защитават интересите на манастир, скит или килия, принадлежаща на българските, руските, влашките и грузинските монаси (по това време не е имало сръбски манастир, а само сръбски монаси в Зограф и Хилендар).

През 1758 год. в Св. Гора пристига сръбския историк и учен, архимандрит Раич, за да събира материали за своята "История на разните славянски народи, и най-вече на българите, хърватите и сърбите". Това пребиваване на Раич било съдбоносно за иеромонах Паисий. След заминаването му Паисий бил съвършено променен. Той си дал оставката от епитропството, започнал често да отсъства от службите, като се оправдал с някаква болест, а всъщност по цели дни и нощи се затварял в библиотеката и се ровил из ръкописните книги. След няколко месеца, с благословението на съборните отци, заминал за немско да се лекува, но неговата цел била съвсем друга и той се отправил при архим. Раич в Карловац. Тук продължило тяхното ползотворно сътрудничество и след като се завърнал в Хилендар вече имал материал и готовност да започне своето велико дело. Около 1760 г. отец Паисий започва своята "История славяно-българская. За народа, царете и българските светии".

В манастира имало българи и сърби гръкомани, които разбрали по някакъв начин за този труд на иеромонах Паисий и побързали да го наклеветят пред събора в Карей. Съборът от своя страна веднага направил донесение до Цариградската Патриаршия, която веднага издала заповед да бъде арестуван опасния иеромонах и изпратен в манастира Лавра. Иеромонах Паисий се подчинил на заповедта, но съобразявайки скрил събраните от него материали в една подземна килия.

В Лавра той се държал коректно и с нужното послушание, като се надявал с това да съкрати наказанието и да има възможност да се завърне и продължи своята работа. Но след като заточението му продължило повече от три месеца го убедило, че това не е епитимия, както му била представена заповедта от Патриаршията, а затвор, наказание за еретик или бунтовник. При тези обстоятелства той взел решение за бягство, което по много хитър начин осъществил с придружаващия го негов ученик. Бягството било открито след три дни. Веднага било съобщено в Карей и всички пътечки, водещи към Хилендар били завардени. Но той успял да се добере до Хилендар и за неговото присъствие знаели малцина. И така след много трудности в малката подземна килия иеромонах Паисий започнал да пише своята история. Цели четири месеца прекарал във тъмната и влажна килия и от това неговото здраве започнало да се руши. Тогава той напуснал Хилендар и предрешен като ратай се отправил за манастира Зограф, където при сравнително добри условия завършил работата си. И понеже в пределите на Св. Гора се намирал в опасност той решил да я напусне. Успял да се промъкне до

пристанището на Зограф и оттук с лодка стигнал до Лангоза, където се намирал богатият зографски чифлик-метох.

Когато се научили за бягството гърците се потрудили да напакостват и на двата манастира. Била уведомена веднага Цариградската Патриаршия, която от своя страна отправила разпореждане до всички митрополити и епископи да разгласят за опасния бунтовник и където го намерят да го заловят, оковат и изпратят в Цариград.

Тези събития стават в началото на 1763 г. След кратка почивка в Зографския метох иеромонах Паисий предприема своето апостолско пътешествие в България. Навсякъде където е бил той давал своята история да се четат и преписват, но нищо положително не може да се даде като факт, относно това в кои градове и села се е подвизавал през периода 1763—1765 г. Има сведения единствено за пребиваването му в Котел, от където следите му се губят. В Котел той бил заловен и съгласно заповедта изпратен в Цариград. Тук вероятно е бил съден и изпратен в някоя от азиатските или островните гръцки манастири при най-строг режим. Но сведенията за всички тези събития са доста оскъдни поради това, че през 1822 г. Лабут паша ограбил и опожарил голяма част от Св. Горските манастири.

В Хилендар и Зограф се съхраняват по един екземпляр от Историята на отец Паисий; братята и от двата манастира вярват, че са оригинални. Освен историята в манастира Хилендар е намерено още едно негово произведение "Слезии...", написано в стихотворна форма, в което той с типични фрази и пламенни изражения отправя проклятия срещу Иван Александър, Асени и Иван Шишман. Съкрушението с което отправя своите молби към Бога — във всичко личи, че това е писал автор чиято душа е била препълнена с болка за нещастията сполетяло българския народ.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД

1. Предмет, задача и определение на Българската църковна история като наука	5
2. Извори на Българската църковна история	5
3. Кратка българска църковна историография	6
4. Периодизация на Българската църковна история	8

ГЛАВА I

Политическо и икономическо развитие на българския народ

I. Кратък исторически преглед на политическото развитие на българския народ

1. Основаване и развой на българската държава	9
2. Упадък и унищожаване на българската държава	12
3. Възстановяване на българската държава и нейното покоряване от турците	13
4. Движение против турското иго	15
5. Борба срещу турците и освобождаване на България	16

II. Кратък преглед на икономическото развитие на българския народ

1. През епохата на първото и второто българско царство	18
2. През епохата на турското робство	21

ГЛАВА II

Християнството на Балканския полуостров до основаването на Българска православна църква

1. Християнството на Балканския полуостров до идването на славяните	23
2. Архиепископия Първа Юстиниана	25
3. Разпространение на християнството между балканските славяни	25
4. Разпространение на християнството сред българите	25
5. Гонение на християнството в България	28
6. Християнството в българския жански двор	29
7. Покръстване на княз Бориса и болярски бунт против него	29
8. Основаване на Българска църква	32

ГЛАВА III

Българската църква до падането на първото българско царство (870—1018)

1. Излизане на латинското духовенство от България и опити на римски епископи да си възвърнат влиянието над нея	36
2. Грижи на княз Бориса за уредбата на Българската църква	37
3. Св. Кирил и Методий. Живот и дейност	38
4. Учениците на св. Методий	40
5. Великото значение на Борисовото дело и последни години от неговия живот	43
6. Провъзгласяване на Българската църква за патриаршия	45
7. Преместване и унищожаване на първата Българска патриаршия	46

ГЛАВА IV

Българската православна църква от падането на първото българско царство до унищожаването на Охридската архиепископия (1018—1767)

1. Начало на Охридската архиепископия	48
2. Погърчване на Охридската архиепископия	49
3. Опити на цариградските патриарси да подчинят Охридската архиепископия и защита на нейната самостоятелност	50
4. Отношение на кръстоносци, българи и епирци към Охридската архиепископия	51
5. Ново попадане на Охридската архиепископия под византийска власт	52
6. Сръбските крале и Охридската архиепископия	53
7. Турските султани и Охридската архиепископия	54
8. Унищожаване на Охридската архиепископия	57
9. Устройство, управление и значение на Охридската архиепископия	58
10. Начало на Търновската архиепископия	59
11. Опити да бъде признат търновският архиепископ за патриарх от папата	61
12. Провъзгласяване на търновския архиепископ за патриарх	61
13. Опити на папите да прострат влиянието си върху Търновската патриаршия	63
14. Отношение на цариградските патриарси към търновските	64
15. Унищожаване на Търновската патриаршия	64

ГЛАВА V

Борба на българския народ за духовна свобода (1767—1870)

1. Ферерско иго	66
2. Възраждане на българския народ	67
3. Народни будители	69
4. Начало на движението против гръцкото духовенство	70
5. Всенародно движение против гръцките владици	71
6. Цариград — център на движението против гръцкото духовенство. Борба на Неофит Бозвели и Иларион Стоянович	73
7. Църковно-националното движение след Кримската война	75
8. Съсване на български общини с Цариградската патриаршия и туряне начало на българска иерархия	78
9. Отношение на В. порта, Цариградската патриаршия и руската дипломация към събитията от 3 април 1860 г.	80
10. Българското църковно-национално движение от 1861 до 1866 г.	81
11. Благоприятни условия за разрешаване на българо-гръцкия църковен спор. Проект на патриарх Григорий VI	83
12. Ферман за основаване на Българска екзархия	86

ГЛАВА VI

Българската църква от основаването на Българска екзархия (1870) до наше време

1. Изграждане на Българската екзархия	89
2. Българският екзарх и Патриаршията	92
3. Обявяване на Българската църква за схизматична	94
4. Българската църква от провъзгласяването на схизмата до Освободителната война	96
5. Българската църква от Освобождението на България до Балканската война	99
6. Българската църква след Балканската война	103

ГЛАВА VII

Вътрешен живот на Българската църква

1. Родни светии	114
2. Езически обичай и суеверия	123
3. Ереси	124
4. Чуждестранни пропаганди	130
5. Вътрешна църковна мисия и борба срещу инославните пропаганди след Освобождението на България	137
6. Духовна просвета	139